नं० ५०६५

निरुक्त वृत्तिः
श्री दुर्गाचार्यः

पत्र० ९८ ———— सं० x

वैदाङ्गम्

यास्क निरुक्तवृत्तिः

निरुक्तवृत्तिः
५०६५

५

51-52
75-77
80-83

5065
9½×14=1047

क्रो॰ का॰ ...
पत्र १०२

नीलकण्ठभाष्य

पो॰ कृष्णदेवनीपोथी
पाठकोपनामकरामचंद्रस्य पत्राणि १०२
कृपासागरस्य

क्रो
२८००

आदितः प्राशिनी यं तु शि ह्री ज्योतिस्तत: छंदः पंचाध्यायी निघंटस्य निरुक्तमुपरिस्थितं भगाम्य तत्र च स्वामिरुज्ञयामि तमि उसे मिमादिरावकुसुमीतो वाग्धि यो: शीएसी माहि

नि॰ वा॰ ॥ ॥ श्रीगणपतयेनमः॥ ॥ ॐ समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः॥ अथ किमर्थं वेदैर्वेदांगानि व्यूहन्नानि सर्वं किं समनास्पादिमिहितं तत्र

घार्थो विवक्षव्य इति वेदः अष्टः तत्परिज्ञानाय वेदांगानि प्रहन्नानि। तानि पुनस्स्वनि प्रतिनियतार्थविधि स्वाध्याय द मास्कंद तितद्यथा शि

१ क्षा तावत्स्वराम्रा बुधमसमर्थाद्यानित्यं वमाह्निनाक्रमेणाम्वरव्यंजनानि व्यक्ति लक्षणं सर्वांक्रमश्च हिनापरार्द्धि षु स्वयप्याध्येयमधी

तय्याव स्वरसौष्ठवयुक्तस्य याज्ञे कर्मणि प्रयोग इत्येवमाद्यर्थं जातं निरुवाचा तथा ह्यधीतः प्रयुज्यमानः स्वरसौ गलावायनात्पथे

वमर्थ्ये व नाशिक्षायाः एवं ह्याह मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः

स्वरतोपराधादिति वेदाध्ययनात्तु पंगश्चेति ह्री म उराणशास्त्राणां लौकिकानां ग्रंथविस्तररचनानामत एवाध्ययनपरिज्ञानं शि

क्षाधिगताध्ययनविधेर्वेदस्याक्षर अकाशपाद व्यवस्था लक्षणपरिज्ञाने छंदो विचितिराद्रियते। इयताक्षरकाशेनेयक्षिःपादै

गायत्र्युष्णिक्त्रिष्टुब्विति न ह्यविज्ञातछंदसा प्रयुज्यमाना मंत्राः कर्मण्यभ्युदयकाः स्यादेवं ह्याह यो ह वा अविदितार्षेयछंदोदैवतब्रा १

ह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वा पतति प्रमीयते पापीयान्भवति यातयामान्यस्य छंदांसि भवंतीति। अथ

तानुपंगान्तां वेदकादि लक्षणपरिज्ञानं लोके त्वलौकिक [illegible] स्याधीतस्य परिज्ञातछंदसाम्प्युष्मिन्कर्मणि विनियो

गाइतिकल्पश्चाद्रियते। तद्यथाइषेत्वेतिच्छिनत्ति। ऊर्जेत्वित्यनुमार्ष्टीति न हि कल्पानन्तरेण प्रयोगो विज्ञानीयादिति श्रुति
चोदितकर्मागामिभूतकालपरिज्ञानाय ज्योतिषमनुषंगतश्चातो पि प्राणिनां शुभाशुभकर्मफलविपाककालपरिज्ञा
नं। व्याकरणाद्धि लक्षणादिपरिज्ञानं एवं ह्याह प्रयाजाः स्वविलक्षिकाः कर्तव्या यथा वोहर्स्पर्शयति। संख्या द्व्यानवि
वर्द्धितश्चेति न च व्याकरणान्न लिङ्गाविलक्षणानीया दूहित्तुं वा मंत्रा श्रुतएतैव चाप्यसंगतो लोके लौकिकलक्षण
परिज्ञानमेवं छंदःस्तोत्रं सामगायामितिशब्दविभागो नंतरीयकोऽनंतरेणाप्यवस्थितः। अतउक्ताध्ययनविधेकत्तकं छंदः
अविलाप्तस्याक्षविनियोगस्योपलक्षितकर्माङ्गभूतकालस्योपलक्षिदर्शितलक्षणस्यैतैरंगैर्वेदस्यार्थपरिज्ञानवि
षयनिरुक्तं नाम वेदमंगमारभ्यते। प्रधानं चेदमितरेभ्योऽगेभ्यः सर्वशास्त्रस्यार्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् अर्थो हि प्र
धानं तद्गुणः शब्दः। सर्वत्र व्याकरणादिषु चिंत्यते। कल्पे खलु विनियोगः। शिक्षते मन्त्रपुनरर्थालिंगमव
शेन मंत्राणां योयमर्थमभिधत्ते तेन संबद्धेषु समर्था मंत्रा तत्र विनियुज्यन्ते। तदुक्तं अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः

व्याकरणात् एवेशब्दार्थनिर्वचनपरिज्ञाने निरुक्तानुपात्तस्तु मात्रमेव ह्यनंतरे शास्त्रे ५॥२

नि·सा· वृश्च्यादिति। न च नैरुक्तादृतेऽन्यपदं गमम्यद्वा वाह्यं शास्त्रमस्ति तात्पर्येण यदशेषाणां शब्दानां निर्वृयाद्यायदपि च
द्यक्वचित्किंचिदन्यशास्त्रेषु शब्दनिर्वचनमत एवैतदिन्दुपलक्षणं यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषूव्यालिमत तद्बुद्धिस
२ विषयमेव किंचिच्चिंत्यते। ब्राह्मणमपि च विध्यर्थवादरूपं मशेषं मंत्रार्थशेषभूतमेवा मंत्रब्राह्मणार्थपरिज्ञा
नबद्ध्याध्यात्माधिदैवाधिभूतपरिज्ञानद्वारेण धर्मार्थकाममोक्षाख्योऽखिलपुरुषार्थो नवांतिरक्तो मंत्रार्थो
य५ व्याख्यातं इति। तस्मादर्थपरिज्ञानान्निवेशादिदमेव प्रधानमित्युपपन्नं। यथा चैवमखिलपुरुषार्थोपकारित्व क१
त्तिसमर्थस्य संग्रहात्तद्यथा। नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणं। भावविकारलक्षणं नामाख्यातजात्मितसर्वाणि हेतु
वयथा प्रत्ययस्य पक्षप्रतिपक्षतो विचार्यविध्मरणां सर्वाण्याख्यातजातानि कानिर्दिश्यानेकधा व्युत्पाद्य प्रपिद्धतिमंत्रा २
णामर्थवत्त्वानर्थवत्त्वे विचार्य शास्त्रारंभप्रयोजनद्वारेणार्थवत्त्वावधारणं पदविभागपरिज्ञानप्रतिज्ञां च बोध्यवत्त्वं
त विप्रदर्शनात्। आदिमध्यांतानेकदैवतलिंगसंख्याकारकेषु मंत्रेषु यास्त्रिकापरिज्ञानद्वारेण देवतापरिज्ञानप्रतिज्ञाश्च

क२ वि.३ न्या६ नी०

र्थज्ञप्रशंसा अनर्थाभिधेयवेरणं । वेदवेदांगव्यूहः । सप्रयोजनमभिधेयं उसमाम्नायविस्तरं प्रकरणत्रयविभागेनानैघण्टुकप्रथम
न दैवतानि धानतो विभागलक्षणं । निर्वचनलक्षणद्वारेण शब्दप्रवृत्तिविषयोपदेशोऽर्थप्राधान्यात् लोपोपधाविकारवर्ण
लोपविपर्ययोपदेशेन समानमर्थोपपद्दर्शनायादिमध्यान्तलोपोपधाविकारवर्णलोपद्विवर्णलोपाद्यन्तविपर्ययाद्यन्तव
र्णव्यापत्तिवर्णोपजनोदाहरणचिन्तान्तेऽज्ञातधर्मत्वनिमित्तेन संप्रसार्यासंप्रसार्यान्ययप्रकृतिष्वनिर्वचनोपदेशः॥
नाथिकप्राधान्याद् वृत्तिस्थानैगमशब्दार्थप्रसिद्धिर्नैगमप्राधान्याद् वृत्तिस्थानाथिकशब्दार्थप्रसिद्धिर्देशव्यवस्थया शब्दस्वरूपदे
शात्तद्धितसमासनाम निर्वचनलक्षणं शिष्यलक्षणं विशेषव्याख्ययानत्वपर्यायलेदसंख्यासंदिग्धोदाहरणानि निर्वचन (पं॰१
व्यवस्थया तान्याख्यातोपसर्गनिपातानां विभागेन नैघण्टुकप्रकरणात् क्रमसमूहनेकार्थानवगतसंस्कारात् क्रमणं परोक्ष
कृतप्रत्यक्षकृताध्यात्मिकमंत्रलक्षणं स्तुत्याशीःशपथाभिशापाभिख्यासापरिदेवनानिंदाप्रशंसादि निर्मंत्राणि व्यक्ति
हृदुपदेशो निदानपरिज्ञानव्याख्यापनायानादिष्टदेवतोपपरीक्षणायाध्यात्मोपदेशः प्रकृतिभूमत्वमित्थिरेतरजन्म

पं॰ ३

वेषर स्तुति

नि॰ ला॰ स्थानत्रयभेदरूः त्रिसृणामेकैकस्या महाभाग्यात्तोनेकनामधेयप्रतिलंभः इत्यभिधानेनाप्यप्रसिद्धं खाद्यां देवतानामाकारचिं
सार तनं सक्तिलिंहिचर्यसंस्तवकर्मसूक्तलोक्तहविर्भाक्त्वमंजनतानां क्रानिथथिव्यांतरिक्षद्युस्थानदेवतानामभिधेयानि विश्वानस्तु
२ त्यत्ति प्राधान्यस्तुतिस्तु दाहरणांत निर्वचनक्रिया। तापपदस्य वर्णनानुक्रमेण व्याख्याय दैवतप्रकरणे निर्णयो विद्यापारगाख्
पायोपदेशो मंत्रार्थनिर्वचनद्वारेण देवताभिधाननिर्वचनफलं देवताताज्ञाव्यमित्येष समासतो निरुक्तशास्त्रचिंताविषयः। स्व
स्यैषा भगवान्द्या देवपत्न्यं तापं चाध्यायी सूत्रसंग्रहः साक्षात्वतिरियं साक्षात्कृतधर्मस्यो महर्षिभ्य उपदेशो न मंत्रार्थस्तुपश्रुत
श्रुत विभिरवरशक्तिदौर्बल्य मवेक्षतदत्तु जिघृक्षया वाक्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुमानीयो नीयमंत्रार्थावबोधमयच्छंदोस्मा ३
समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता। सैषा छंदोवयवभूतावं दोषमिण्पे वा यथा यूथ्या पशवो हि गोगौ धर्मेयं चतस्या द्वादश्या।।
ध्यायी वाच्य विस्तरस्यास्य इदमादिवाक्यं। समाम्नायः समाम्नात इति। गवादिदेवपत्न्यंतः। शब्दसमुदायः उच्यते। समाम्नायस
म्नातेरस्यार्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः समस्यस्यतेमर्थीर्यारव्यायमिति समाम्नायः स च कृषिभिर्मंत्रार्थपरिज्ञानायो

समाम्नाय२

बन्धासाम्नायस्य

दाहरणभूतः पंचाध्यायीशास्त्रसंग्रहस्तावेन एकस्मिन्नाम्नाये यंथाकृत इत्यर्थः। तस्य किमिति स व्याख्यातव्यः। सर्वयो
ऽसमाम्नातः ह्रस्वेनावस्थितो भगवान् दिग्न्यैर्वा निरुक्तैर्यः समाम्नातः। अयं चो एतस्मिन्निरुक्ते स एष उत्पलक्षणोपि व्या
ख्यातव्यः। आह कथमेतद्गम्यते समाम्नातव्याख्यानमध्याज्ञातिमतमिति समाम्नानाहीणां [illegible]वा किमर्थमसमाम्नातं। उच्य
ते निर्वचनलक्षणोपदेशात्। निर्वचनप्रसक्तानां च स्पृगकर्षदाक्षिणा लक्ष्मी निघंटुस्तद्याथ शब्दप्रवृत्तीनामेव माधानां।
निर्वचनप्रदर्शनात् ज्ञायते। अस्य समाम्नातव्याख्यानमध्ययनालिमतमिति। यस्तु नैतदुक्तं समाम्नानाहीणां वा किमर्थमस
माम्नातमिति। अत्र ब्रूमः। नहि समाम्नानाहीणां मंतोस्ति तेषां सर्वेषां समाम्नाने शास्त्रांत एव न स्यात्। शास्त्रत श्चाध्ययन अव
गाज्ञानशक्तिहानादोष प्रसज्येत। अशक्य एतावल्लक्षणोद्देशोदाहरणभूतनिघंटुशब्दसमुदायनाधीतवेदेन मेधा
विनातपस्विना लक्षणविनियोगार्थ छंदोदैवतनिदानविद्भिरुक्ते नागमवतामं वार्थीत्स्याहि[illegible]मित्यतो वानेवनिघं
टुशब्दसमुदायस्समाम्नातः। तस्मादुपपन्नः समाम्नातव्याख्यानमव्याहिमतमित्य समाम्नानं सर्वेषां शास्त्रातिगौरव स्यया

^ पं १

पं २ म १ ख्या १

छंदस्येवावस्थितो गवादिरन्यैर्निरुक्तैः समाम्नातः॥

ग्रा२ नर द२

निरु. दिति। व्याख्यातव्यः। विलक्ष्ण इमान्यत्र नामानीमान्याख्यातान्युपसर्गा इमे निपाता इमे इदं सामान्यलक्षणमिदं विशेषलक्ष
णमिमान्येकार्थानीमान्यनेकार्थानीमान्यनवगतसंस्काराणीत्यभिधानमिदमभिधेयमिदमभिधानस्य निर्वचनमि
४ त्येवं विषयामर्यादया परिपाठ्य यथा समाम्नातं व्याख्यातव्यो निर्वक्तव्य इत्यर्थः॥ ॥तमिमं समाम्नायं निघंटव इत्याचक्ष
ते। तं व्याख्यास्यामः समाम्नातः। तमिमं च निघंटव इत्याचक्षते त्येषाचार्या इति वाक्यशेषः। निरूढा ह्ययमेतस्मिन्नुक्तं समुदा
येसंज्ञेत्यभिप्रायः। निघंटवः कस्मादिति निघंटुशब्दव्युत्पिपादयिषया प्रश्नः। निर्विवक्षुरिदमाह निगमा इमे भवंतीति यथ
भिधाननिर्वचनप्रारंभे केषांचिदाचार्याणां कस्मादुच्चरत्र नक्रियाविशेषप्रख्यापकालेयं सम्प्रत्याप्य स्तथा हि व्याख्यास्या ४
कल्यं भवति। निगमा इमे भवंतीति निश्चयेनाधिकं वा निष्कृष्यानि गूढार्थान्येते परिज्ञाताः। संतामंत्रार्थानुगमयंतीति त ता
निगमसंज्ञा इमे भवंति। आह। कानुनरेतेषु विशेषायेनैत एव संज्ञाप्यंतीति। उच्यते। यस्मादेते छंदोभ्यः समाहृत्यस
माहृत्य समाम्नाताः। छंदांसि मंत्राः। तैरुपलक्षितसामर्थ्याः समाहृत्य ग्रथिता इत्यर्थः। आह कस्मात्पुनरेषामेवं तत्र एव ग्रंथी

इत्य१ ता२

रि२ वै२ ~~अ~~परिज्ञातेर यी१

कृता इति। उच्यते। इतो यस्माद्दैतैरेव छंदः स्थवास्थितैरर्लिनिर्विष्टैर्धियामपि मंत्राणां विनां तपार्थानां लक्षणविनियोगार्थ इहं दे
दैवतानि हि दानविद्यामपि सतां मंत्रार्थपरिज्ञानोद्यमः तेनागः किंयते उच्यते ज्ञानं तेषामेते परिज्ञाते स्प्रतिबंधेन शक्य
ते मंत्रार्थ अपरिज्ञातुमिति अत उच्यते तत एव ज्ञापकानवंतीति अत सैव तण्वो नीत सामर्थ्यां समाहृत्य समाम्नाता इति स समाहृ
माम्नातमाम्नायमेव दर्शयति। सदकरणगतास्त्र निसा एवैतद् इति गम्पते। तानि गंतव एव संतानि गमनान्निघंटव उच्यंत इत्यौ
पमन्यवाउदाहृतः समाम्नातानि निर्वचनप्रसंगतो निरुच्यंतो यएते समाम्नाता गावाद्य यस्त एते मंत्रार्थ निगमयितृत्वाद्
ये पि ति गंतव एसंतो निगमनाद्धेतो निघंटव उच्यंते। इत्यौपमन्यवं इत्येवमर्थे निगमयितृत्वान्निघंटव एते संपन्नाः संतश्च
तिश्चपरोक्षवृत्तिनामगोशोहे नगकारस्थाने घकारं कृत्वा तकारस्थाने टकारं कृत्वा वर्णव्यापत्त्यादिलक्षणं। अथवा
ध्यादि विपर्यय इत्येवमादि। तद् एतत्परोक्षातिपरोक्षवृत्ति च यथा संभवं द्रष्टव्यं त्रिविधाहि शब्दव्यवस्था प्रत्यक्ष
वृत्तयः परोक्षवृत्तयश्चातिपरोक्षवृत्तयश्च। तत्रोक्तक्रिया प्रत्यक्षवृत्तयः। अंतर्लीनक्रियाः परोक्षवृत्तयः। अतिप

र्लीन१

इति २ वृ २

नि-सा- रोक्षवृत्तिषु शब्देषु एषां निर्वचनास्तु उपायः तस्मात्परोक्षवृत्तितामापाद्य प्रत्यक्षवृत्तिना शब्देन निर्वक्तव्यास्तद्यथा निघंटव
५ इत्यपि परोक्षवृत्तिर्निगंतव इति परोक्षवृत्तिर्निगमयितार इति प्रत्यक्षवृत्तिः। यस्मान्निगमयितार एते निगंतव इति तु निघं
टव उच्यंते। उक्तं च। वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पंच
5 विधं निरुक्तं। वर्णोपत्तिर्वायमपि वर्णविपर्ययवर्णव्यापत्तिलक्षणं। तएते निगंतवः संतो निघंटव उच्यंत इत्येवमतिप
मा रोक्षवृत्तयो निर्वक्तव्याः। प्रायेण खोणादिषु परोक्षवृत्तयः। शब्दाः श्लिष्टं तेतत्रते पालक्षणमुपेक्षितव्यं येषामपि ल
क्षणं नास्ति तेषामपि तत्र कल्प्यमेते समाम्नाता उणादय इति लक्षणविदः प्रतिजानते सर्वथापि लक्षणासंतवेष्वो ५
दरादि पाग सिद्धेरेव द्रष्टव्या तत्र हि सर्वे यथाध्ययनमेव शब्दान् साधीयांसो लवंलतिमाहारानतिपातयेति हि ल
क्षणविदो मन्यंते इत्यौपमन्यवः अपमन्यवा आचार्या मन्यत इति वाक्यशेषः। उपरतमन्तु रूपमन्तु सूस्यापल मौपम
न्यवाः। काश्चित्तथ्यनार्थमौपमन्यवग्रहणं। अपि वा हननादेवस्युः समाहता भवंति। अपि चैवं यथोक्तं अपि चैवमन्यथा

परि ५ वै १

निघंटुंवस्युाकथमितिआहननादेदेवतानिगमनाहिस्पतिप्रायाः।विद्यमानमपिहिनिगमनमविवक्षितमेतस्मिन्प
क्षे।अनेकक्रियायोगेपिहिसतिकांचिदेवक्रियामंगीकृत्यनामधेयंप्रतिलंभोभवति।तद्वन्नरस्यचवस्यामः।आह किमे
तेषामाहृतमिति।उच्यते।समाहृतालवंतिसमःस्थानेनोपनिपुक्तः।दर्शयिष्यतिचायमुपसर्गस्यलपयंतिरिसेषसमित्येत
स्यस्थानइति।आउविद्यमानएवाध्याहृतोमर्यादार्थप्रकाशनायाहृतोपागर्थेवर्तमानस्यानेकार्थवाधेप्यनूनांवर्णव्याप
त्यांघशाह्ववतहकारस्यस्थानेघकारः।तकारस्यचटकारः।अथकोर्थः।एतस्मिन्तंचाध्यायेसंग्रहेमर्यादयापठितासेतेर
वंति।तस्मात्समाहृताःसमाहर्तारःएतेसंतउपसर्गस्यलयोपसर्गाध्याहारवर्णव्यापत्तिनिर्घंटवइत्युच्यते।अपिच्च
पाठार्थेहितेःप्रायाः।एवंहिवक्तारोभवंति।ब्राह्मणेऽस्मिमाहृतंसूत्रेऽस्मिमाहृतमिति।अर्थप्राप्यस्मादर्थनिर्वचनमवशे
हस्माहृह विपरिणामोयंप्रदर्शितः।यद्वासमाहृतानवृंति।एवंवदेवापसर्गस्यलयोपसर्गाध्याहारोवापि।।अवदुस्युहरतिः
यन्नयस्मादित्यर्थः।यस्माद्वाएतेसमाहृतालवंतिछंदांस्यस्मात्समाहरणक्रियायोगात्समाहर्[redacted]एतेसमाहृताःसं

तव४

स्वार्थाः अस्माद्वा एते कर्तव्याः

घेयर न्य३

नि॰ सा॰ तः सर्वविदे वोपसर्गत्वप्रत्ययादिक्रमेण। निघंटवस्तु च्यंते एतस्मिन्नपि निगमत समाहनना क्रियेति घंटुविद्यमाने अ
थ विवक्षिते कृत्वा समाहरणक्रियायोगहेतुको नाम प्रातिलंबकः। एवमेव निघंटुशास्त्रे गमेवैको पसर्गो ऽह हंति हरति
६ प्यांतादयुपसर्गो स्यं निरुक्तः। आह किमयं पुनरातिमहास्थाने एकस्मिन्नलिखने ऽनेकधा त्वर्थनिर्वचनं कृतमिति। उच्यते। उ
हृता वक्ष्य सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति सिद्धांतश्च सत्याख्यातजत्वे ऽभिधेयस्था याः क्रिया लक्ष्यंते तदाभिधानसमर्थी
6 परोक्षवृत्तौ वा तदभिधायि निरूढिशब्देष्वनुरूप्यते क्ष्यते। सर्वत्र पुनः सर्ववर्ण क्रियासामान्येन तत्रैवं सति रूढिशब्देष्या
वंतो ऽयमतवः सर्वलिंगं रूढिगतं दर्शयति तावतः संग्रहात् सर्वरूढिशब्दो निर्वाच्यः। किं कारणं विशेषलक्षणाव्यवस्था तावान्नहि
तत्र विशेषलक्षणव्यवस्था काचिदस्ति यया एको व्यवतिष्ठेत अन्ये व्यावर्तेरन् अपि चोक्तं वार्तिककारेण। यावतामेव धातूनां ६
लिंगं रूढिगतं लवेत् अर्थश्चाप्यभिधेयस्थस्तावद्भिर्गुणविग्रहः इति। रूढिशब्दगतानां च धातूनां रूढिशब्दवाच्येऽर्थे क्रियायो
ग संभवे तत्राऽप्यलावे तु क्रियायाः रूढिशब्देष्ववर्तमानमपि धातुलिंगमकिंचित्कराः स एव क्रियालावस्तदाश्रय निर्वचने व्यावर्तकी

सं॥४

मयैतन्निर्ब्रूहि २

सवति । ताएतास्मिन्ग्रंथेक्रियानिगमनसमाहृतनसमाहरणानिनिघंटुरभिविद्यंते तदलिष्यापिन्यपिच रूढिशब्देनिरुच्यमाने
गमिर्हतिर्हरतिश्चाहं सर्वक्रियासन्निपत्यवर्तते ममाजरूपं मयैतन्निर्ब्रूहीतिगामिश्चावदत्र गकारमात्मीयं व्यापन्नं मन्यते
घकारं तथा हंतिहरती हकारं व्यापन्नं घकारं मन्येते । तस्मादयमनेकैर्धातुभिर्निर्घंटुशब्दोनिरुक्तः एवंजातीयानिश्च
ननिर्वचनप्रदर्शनाययातद्याम्येतानिचत्वारिपदजातानिनामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चतानीमानिभवंति । इहेतावदेवो
क्तं समाम्नायोनिघंटवश्चसमाम्नायशब्दपर्यायप्रसक्तस्यचनिघंटुशब्दस्यव्युत्पत्तिरुक्ता तेभ्यश्चनिघंटुशब्दस्यार्थतत्त्व
त ६ मवधारितं तदवधार्य इति पर्युपर्युक्तमप्रष्टव्यं किंतुमन्त्रादितियान्येतानिचत्वारिपदजातानियाएताश्चतस्रःपदजातयः ।।
कालोकेवेदेचकतमानि नामाख्यातेचोपसर्गनिपाताश्चेतिकिंतासांमितीमानिचत्वारियेपिपदजातानिसंत्येतस्मिञ्छास्त्रेकि
मितिनिघंटुसंज्ञानिभवंतिनित्यमेवानुविधीयमानानिभवंतीत्याहनकदाचिदपिनभवंतिनित्यंभवंत्येवेत्यभिप्रायः । चत्वारिप
नी १ दजातानीतिचतुर्ग्रहणमवधारणार्थंनैकंपदजातं यथाप्यर्थश्चपदमैंद्राणामितिनापिद्वेयथाभवंतितिङंतंचानापित्रीणिनिपातोपस

नि २

नि·ना· यविकृतः स्मृत्वा। नाम्नैव च समाम्नायस्यागतिकर्मप्रवचनार्थमिदेनेति। पदजातानीति पदगणा इत्यर्थः। जातशब्दो हि गणे प्रसिद्धः स्य
यथा। गोजातमश्वजातमिति। तद्यद्विधा पि। तत्र नामपदगणः स्त्रीपुंनपुंसकलिंगप्रविभागेन। तथाख्यातपदगणः कर्तृवचनेकर्म
७ वचनलावचनप्रविभागेन तथोपसर्गपदगणः आङादिः। तथा निपातपदगणः इवादिरेव मिति प्रत्येकं चत्वारि पदजातानीति।
तत्र नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं प्राधान्यात् अप्राधान्यादुपसर्गनिपातानां पश्चादुक्तेः अपि नामाख्याते निपातोपसर्गनिरपेक्षे
अपि सती स्वमर्थं ब्रूतो न तूपसर्गनिपाता नामाख्यातनिरपेक्षाणामर्थोस्ति। वक्ष्यति हि न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरि
ति शाकटायनः। वाच्येन वैते अर्थेनार्थवत्ती द्योत्येनोपसर्गनिपाता इति वा प्राधान्यं नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतकास्तव ७
तीति। तस्मादुपपन्नं भवति प्राधान्यान्नामाख्यातयोः पूर्वमभिधानं अप्राधान्याच्च पश्चादुपसर्गनिपातानामिति। नामाख्याते इति
इतरेतराकांक्षित्वमुक्तायां नामाख्यातयोः समासेनाभिधानं कथं इतरेतराकांक्षित्वमिति। यज्ञदत्त इति हि नामशब्दस्तावदेव
साकांक्षो भवति यावत्पचतीति पचतीत्याख्यातशब्देन न निराकांक्षीकृत इति यत्तथा च पचतीत्याख्यातशब्दोस्तावदेव साकांक्षो भवति या
ववद्यपति। ३

कर

वज्रयज्ञदत्तशब्दाः। पचतियज्ञदत्तउदनमितीतरेतराकांक्षित्वमुभयोर्नामाख्यातयोः समानकार्यत्वं चैतयोर्लक्ष्यते तावाख्येनार्थेना
र्थवत्त्वमित्यतः समस्येते नामाख्याते इति नामानि सर्वनिपाताश्च प्रायस्त्वाद् नामपदस्याकांक्ष्यार्थाश्रयक्रियोपलक्षणत्वाच्चाख्यातस्योप
श्चान्निपातः। उपसर्गनिपाता इत्यत्र येषामुपसर्गनिपातानां नामाख्यातयोरर्थविशेषद्योतकत्वात्समानकार्यत्वमित्यतः समा
स्यंते आख्यातसहायानीति गत्वा उपसर्गाणामाख्यातानंतरं पाठः। परिशेषाणां निपातानां पश्चादपि शिमिताश्च निपाता इति। त
त्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशंतीति। तत्रैतस्मिन् लोकवेदप्रसिद्धपदचतुष्टये निघंटुशब्दसामान्यसंज्ञोपलक्षिते ये तावन्ना
माख्याते तयोस्तावदेतल्लक्षणं प्रदिशंति कतमत्तद्यदेतद्भावप्रधानमित्यपि प्रायः। प्रदिशंति प्रवितंत्यदं नाम्नां लक्षणमिदमा
ख्यातस्येत्येवं दिशंति आचार्या इति वाक्यशेषः आह लक्षणोपदेशः कस्मादनुक्रमणेनैव न सिद्धं वाद्दनुक्रमणेनैव हि वक्ष्यति।
इमानि पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिर्हिरण्यनामधेयान्युत्तराणि पंचदशाकांति कर्माण्युत्तरेष्वत वोष्टादश गतिकर्माण
उत्तरेष्वतवो द्वाविंशशतमिति। तत एवं विज्ञास्यामः इमानि नामानीमान्याख्यातानीति। तस्मादयमनर्थको लक्षणोपदेशः नाम

कांक्ष्यार्था

यो ४ उपदिशंति २

नि·ला· नर्थः । कस्माद्यापि हि लक्षणं समाम्नातानि अस्य समाम्नातानि च व्याख्यवर्त्तेतो यत्तु नरेतद्युक्तं अनुक्रमणादेव विज्ञास्याम इति । त
दयुक्तं । निर्द्देशो सौ न हि लक्षणं निर्देशः अपरिछिन्नविषयत्वात् तर्हि किमर्थ इति शास्त्रे रूपग्रहत्त्वोपदर्शनार्थः । तस्मादसमाम्ना
८ तार्थीयमादितो लक्षणोपदेश उपयुक्त इत्युपपन्नं । आह । तात्पर्येणैव दमंतरेण समाम्नातवदसमाम्नातानि कस्मान्नोपदिश्य
न्तेऽपि वत्तथा ह्युपदिष्टानि स्युः । तानीति उच्यते । तथा ह्युपदेशगौरवं प्रसज्येत ग्रहणशक्तिहानं चापि । तथा चोक्तं । रूपयोस्तूपदे
शस्य नान्तं यान्तीति एवं च लक्षणेन च ... मंतं यान्ति विपश्चित इति । तस्मादुपदेशगौरवत्वाद्ग्रहणशक्तिहानदोषाद्वस ८
मान लक्षणोपदेशः क्रियत इति । आह । किं पुनरत्र लक्षणमिति । उच्यते । भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । नामपदवा
च्यार्थाश्रयक्रियारूपो भावः । पाकरागत्यागाग्यसयत्रप्रधानं गुणभूता क्रियास्तदिदं भावप्रधानं किं पुनस्तदिति । आख्यातं
आख्यायते ते न गुणभावेन अगुणभावेन च वर्त्तमानानां अनेककारकप्रविभक्तानां स्फुरमाणप्रधानद्व्यसावातिव्यक्तं गुणभूता
ता क्रिया तस्याश्च प्रधानत्वेन वर्त्तमानो भावस्तामेव भावः प्रधानं इत्याख्यातं । आह । कथं तु न गुणभूता क्रियेति । उच्यते । तदर्थत्वान्न

इति ४

स्यीहिमासावार्थासावसिध्यर्थमात्मलाभमनुभूयकारकैर्युतं तुल्यादौ पाकाख्यं साधमसिनिष्पाद्यावसितप्रयोजनैकदेश एव
तिरोभवतियस्य व्ययस्यार्थ आत्मलाभस्तद्गुणभूतं भवति। साध्यसिध्यर्थं अक्रियाया आत्मलाभस्तस्माद्गुणभूतेति गम्यते। साध्यसिद्धे
रुच्यामनुमीयते। क्रियार्थोपरोक्षापि सती। आह पुनः कथं परोक्षा क्रियेत्युच्यते। न हि सेन्द्रियाणामन्यतमेन स्वरूप ह्यासती क
दाचिदपि संनिरूप्यते। किं तर्हि तदवसाने योऽसिनिष्पद्यते साक्ष्येन लिंगपेतैर्भूनमसिनिर्वृत्ता क्रियायस्यासाधायमसिनिष्पादि
तश्चेति। नासिनिर्वृत्तावेद्यैर्लविष्यद्यथैव प्राक् क्रियानिर्वृत्तेर्नालवद्यं साक्षी एवं सा प्रतमपि नालविष्यदास्रप्रियाया। तस्माद
सिनिर्वृत्ता क्रियेत्येवमनुमीयते। तात। तदेवं दाख्यातं क्रियावाचकमपि सदुत्साधार्थवा क्रियाया लाघवप्रधानमनुभूयते त्येवमे
केमन्यंते। अपरे पुनर्लाघवप्रधानमाख्यातमिति प्रकृत्यर्थप्रधानमिति मन्यंते। प्रकृत्यर्थविशेषणं हि प्रत्ययार्थादयश्चेति सा
धककर्म क्रियाधात्वर्थइत्यसमर्थो तदा सयत्र प्रधानं गुणभूतानि साधनानि तदिदं लाघवप्रधानं। किं पुनः प्रदाख्यातमाख्यायते अ
पुनःकं सकानि क्रियागुणलावेन वर्त्तमानानामनेना क्रियावातेषामुपरिषाधनत्येवर्त्तमानेत्याख्यातमाहा। कथं पुनः क्रियायाः

का॰ ला॰ प्राधान्यमिति उच्यते । सत्यं पचशब्दवाच्यानि गृहीतानि तत्साधनानि । अतः प्राधान्यमत्र क्रियायाः । तत्र प्राधान्यं कुतः । विशेष
प्रत्ययाभिधानात् । पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनपरस्मैपदं तत्राख्यातशब्देन वर्त्तमानकालकर्तृविषयो यः कश्चिदविव
९ क्षितविशेषमेव पक्त्रादिसाधनमात्मन आश्रयत्वेनोपलक्षयन्नेककक्रियाशक्तिमत्यपि पक्त्रादौ साधने पचिक्रिया।
यामेव विशेषप्रत्ययमादधाति । नान्यासु क्रियासु नापि विशिष्टे पक्त्रादौ साधने । यश्च यस्मिन्नर्थे विशेषेणैव वर्त्तते शब्दः स ए
व तस्य प्रधानं विशेषेण च क्रियायामाख्यातशब्दो वर्त्तते गुणत्वेन कारके तु । तस्माद्विशेषप्रत्ययाभिधानाद्भावप्रधानमाख्या
तमित्युपपन्नं । अपि च क्रियाव्यापारविज्ञानपरतया पृष्टो किं करोति देवदत्तः । क्रियाख्यानपरतयैव प्रत्याचष्टे पचतीति
तद्वेदनमिति पूर्वमुक्तातः पचतीति ब्रुवाणस्य कथमुच्यते भावप्रधानमाख्यातमिति । ननु अमूर्त्ता हि क्रिया निरुपाख्या
सा हि कारकैरभिव्यज्यमाना कारकशरीरे वर्त्तते शक्या तां निर्देष्टुं इतरथा स्वशरीरासती समस्तेन तत्तथा ग्रहणे च सति कथ ९
मिव निर्दिश्येत । तत्रैवं सति कारकसमूहेनाभिव्यज्यमाना क्रिया यस्मिन् साधने विशिष्टमात्मीयं कार्यमारभते तो पाकाख्यं तदभिध

नशब्दोपपदे एवसाक्षाद्ग्रहणासंभवान्निर्दिश्यते। नह्यनास्तिता कस्याचिदपि गृहीतस्वात्मातिरिक्ता साक्षाद्ग्रहणं संभवः। तस्माद्दे
वदत्तकर्मकायाद्देवदत्तकर्तृकोदनशब्दोपपदे एव निर्दिश्यते ओदनं पचति देवदत्त इति तत्राविवक्षितत्वार्थं न श[illegible]अपि च
क्रियाव्यापारपरिस्पन्द एव दृष्टः किं करोतीति क्रियाव्यापारमात्रमेव प्रश्नाच्च पचतीति। ततः किमिति पर्यनुयुक्ते शब्दान्तरे
णापाकरोति देवदत्त ओदनमिति तस्मात् शब्दान्तरवाच्यत्वात् साधनस्य पचतीत्यत्र क्रियैव प्रधानमिति सुप्रपन्नं यत्तु नरेत
दुक्तं ओदनमिति पूर्वमुक्तेति तत्र भूमा सदपि पर्यनुयुक्तं साधनगतां नाधिनीमाशंकमानः पर्यनुयोगमात्मनो बुध्यव
द्धेन्द्रियत्वात् तदपाकरणार्थमोदनमिति सर्वत्र वीत्येवं तत्रापि द्रव्यविशेषपरिज्ञानार्थो द्वितीयः पर्यनुयोगो न तु क्रोड
द्रव्यतः तस्मात् पचतीत्यत्र द्रव्यवाच्यत्वाद् अत्र क्रियायाः शब्दान्तरवाच्यत्वाद्द्रव्यस्य क्रियैव प्रधानमिति। इत ऋ भावप्रधानमा
ख्यातं एकस्मिन् वाक्ये द्वयोराख्यातयोः [illegible]समवायात् पचति पठतीत्युत योः प्राधान्यादितरेतरेण समवायो नास्ति न ह्यातर
शब्दान्तरत्र गुणीभवति द्रव्यशब्दे च समवायात्। समवैति हि द्रव्यशब्देनाख्यातशब्दः पचति देवदत्त इत्युक्ते पचिक्रिया

तर अर वा॰ला॰४ ज्ञो४

नि॰भा॰ गुणभूतो लक्ष्यते द्रव्यवदत्र॥ तस्मादुपपन्नं भावप्रधानमाख्यातमिति। अपि चोक्तं क्रियावाचकमाख्यातं लिंगतो न विशिष्य
१० ते। त्रीन् पुरुषांश्चिद्या कालतस्तु वि। शिष्यत इति। सुमेरे तत्र भेदमाख्यातं भवति। कर्त्तरि भावे। कर्म्मणि। कर्म्मकर्त्तरि
चेति। पचतीति कर्त्तरि। भूयते पच्यते इति भावकर्म्मणोः। पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तरि। चतुर्ष्वर्थविवक्षितार्थानि द्रव्याण्य
10 प्रधानानि क्रियैव प्रधानं तामभिदधत्यैव लक्ष्यमाणा आख्यातसंज्ञा भवति। उक्तमाख्यातं ... प्रतिज्ञोक्तमिति
त्वात् सर्वमाख्यातलक्षणमुक्तं पश्यामो नामलक्षणमुच्यते। किं पुनः सत्त्वप्रधानानि नामानि। लिंगसंख्ययोः ... इति स
त्त्वं तथा लक्षणोपपन्नेः। तद्धि सत्त्वप्रधानं गुणभूता क्रिया नाम्नां। अन्येव तानि न संत्याख्यातशब्दे गुणभावेन नमयंति वाक्यम
र्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि यथैव ह्याख्याते विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेमिहापि विद्यमाना क्रि १०
याऽविवक्षिता। द्रव्यपरत्वात् सत्त्वशब्दस्य। तद्धि क्रियाजातितः पुनरस्यात्वं क्रियाशेषभूतमभिधेयाकृतार्थी सो व्यावर्त्तते।
ह कथं भूतं त्रीन् स्त्रियादिश्च इति विभ्रमा मापि चाविवक्षितेति। उच्यते। गच्छतिः प्रत्ययो विवक्षितरिति त्रिधा विलक्ष्यमानमेताव

क्रि१ त१ २ व३

देवैतन्नामातत्रप्रकृतिर्धर्मत्रिरित्येकोर्थः। धर्मत्रयश्चतुः क्रियावचनःसत्वनाम्निविद्यतइतितदस्तित्येयभूतयाक्रिययालक्षित
त्वांतथावश्यंयत्रार्थस्तत्रतद्भिधायकश्शब्दोयत्रशब्दस्तत्रतद्वाच्योर्थइतिसंबन्धोहिशब्दार्थौवाच्यवाचकत्वेनानित्यामि
तिएवंतावत्क्रियाविद्यतेयत्पुनरेतदुक्तंविद्यमानाक्रियाकथमविवक्षितेति। अत्रब्रूमः। नाम्नियोधर्मस्तुःसत्त्व
त्वयोपजनितेनप्रातिपदिकेनाभिधृतक्रियाभिधानशक्तिःप्रातिपदिकांतर्लीनत्वान्निरवयवमर्थमुपस्थापयितुमशक्नु
वन्प्रातिपदिकार्थमेवानुवर्तमानोद्रव्यप्रधानएवलक्ष्यते।एवंनविवक्षिताक्रियास्यान्तुविद्यमानापिविशेषरूपमाणेना
म्निप्रातिपदिकनिबंधनादुन्मुच्यमानाद्रव्यगतमर्थप्रकाशयतिनप्राधान्येनहादितिद्रव्यपरतास्यशब्दस्यगम्यतेतथाच
कांशब्देनोच्चारितेनेहयेनद्रव्यंप्रतीयतेतदक्षरविधौयुक्तंनामेत्याहुर्मनीषिणः। उक्तनचोक्तं। अष्टौयत्रप्रयुज्यन्तेनानार्थे
षुविभक्तयः। तंनामकवयःप्राहुर्भेदेवचनलिंगयोः। निर्देशःकर्मकरणंप्रदानमपकर्षणं। स्वाम्यर्थोधिकरणंविभक्त्या
र्थाःप्रकीर्तिताइति। अतःतुंनतुंसकत्त्वेदेनिपातोपसर्गाणामपिवाक्यविन्नामत्वमपेक्ष्यबहुवचनेनोक्तंनामानीति। अप

नि·ता· रेषु न सन्ति कालकारकसंख्याश्च ता एते येथ आख्यातस्य तेषां भावप्रधानत्वं भवति। अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तं नाम
्नोऽपि सत्त्वाद्रव्यं संख्यालिङ्गानीत्येते धर्माः तेषां द्रव्यं प्रधानमित्यतः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तमेवमेके मन्यन्ते। मध्ये
११ से भावप्रधानेन भवता। एवं तावदनयोर्नामाख्यातयोः परस्पराविनाभूतयोः स्वपदार्थो ज्ञावेकस्य ताव प्रधानत्वमेकस्य
सत्त्वप्रधानत्वमथ पुनर्यत्र ते उभे भवतः। क्व च पुनरुभे एते भवतः। वाक्ये तत्र कस्य प्रधानमर्थः कस्य गुणभूत इति। अत्रोच्यते। भाव
प्रधाने भवतः। तस्य च क्रियापेक्षत्वाद्वाक्येष्वाख्यातं प्रधानं। तदर्थत्वाद्गुणभूतं नाम। तदर्थस्य भावनिष्पत्तौ। एवं गुणभूतत्वादेवं
तावदाख्यातं वाक्ये प्राधान्येनाश्रयं पुनः कथमभिनिर्वर्त्यमानो भावश्चाख्यातेनोच्यते। किं वा तदाख्यातमिति यतो लोके प्र ११
सिद्धो व्रजति हरति तत्र सिद्धौ वा वाक्यार्थसंबंधस्य पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यप
वर्गपर्यन्तं तावत्सर्वमनपरं संततमेकत्वात्पूर्वापरीभूतं सर्वापरमिव पौर्वापर्येणावस्थितमेकमनेकाश्च क्रियाः स्वाश्रित्य तदुपा
नदाधीनं तत्सर्वमाख्यातेन पचति हरति पथि सोऽजनशयनासनोदकपानाद्याश्रितं तद्व्रजतीति निर्दिष्टं विशेषं नास्तीति निर्दिष्टमामंकस्मे

तिष्ठति किं करोतीत्यपेक्षायां वेष्टे व्रजतीति। अविलक्षकर्तृकं द्वितीयमित्युदाहरणद्वयं तावद्द्वयोपप्रदर्शितार्थं उपक्रमस्
मृतीति। उपक्रम आरंभः तस्मादारभ्यापवर्गपर्यंतं यावद्दृश्या क्रियेत्यर्थः। आह अल्पासंनिधौ तावन्निर्दिष्टत्वाद्दर्शनादर्शनं तेनैव
तिर्दृश्यतइति। शृणु सर्वा सा मता वेः सैव नस्यात् सर्वापेक्षं हि तस्या अंतस्तां अपि च प्राप्तिफलो हि व्रजिर्न चैकया क्रियया
त्निमतद्देशांतरप्राप्तिराप्तिः। तस्मादुपक्रमाद्यालिः क्रियालिः रीपदीपद्रति। निष्पाद्यमानो न तावोस्सा यामस्तिसंतिष्ठते त
तःसंनिकृष्ट इष्यते तेन व्रसावं स्यपैवाति नि ईद्यतइति अंते इष्यते। अपि च प्रसिद्धमेतत्। उपक्रमादारभ्य व्रजनितां य
व व्रजते। यथा व्रजिष्यमाणं तत्सर्वमेकीकृत्य एवं कारोलवंति व्रजति। एवं वदन् इति न प्रसिद्धिः स्यात्परोक्तं आयाय। यथावस्थिता
नां हि शब्दानामाख्यानमात्रमेव शास्त्रेण क्रियते। न त्वपाद्यंते शब्दा नाप्यर्थेषु विधीयंते। तस्मात्त्वपि द्रष्टा शास्त्रसमयोपि लौ
किकप्रसिद्धेः सर्वापरीक्ष्यलं तावदाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंतं। तस्मादुपपन्नं अनेका क्रिया
त्निर्विस्पमाने नाव आख्यातेनोच्यत इति। आह च। क्रियास्तु बह्व्यः संप्रति संहता यः सर्वापरीष्टत एवैक एव क्रियालिनिर्दि

नि॰स्ता॰ त्वविशेषेण सिद्धमाख्यातशब्देनं तमर्थमाचष्टे इति सत्वभूतं सत्वनामभिः कदाचित्तमेव भावं तथैवापक्रमप्रभृत्यपति
नित्यवर्तमानं अपवर्गपर्यंतं मूर्तं संतं सत्वभूतं सत्वरूपिणं लिंगसंख्यायुक्तं सत्वनामभिराचष्टे । कथं । व्रज्यापक्तिरिति । तत्रो
१२ क्तो विशेषः । इदं निहितो भावोऽयमवरूढवतिसायं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगमपेक्ष्य कचिदपवादः । आह च । क्रियाभि
निर्वृत्तिविशेषजातः कृदन्तशब्दाभिहितो यदास्यात्संख्याविभक्तिव्ययलिंगयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्ष्यते इति । ह्यपि वा
क्रमस्मात्स्थितानामेव शब्दानामोत्पत्तिकमनादिसंबंधेनाभिसंबद्धानामेव नित्यमव्याख्यानमात्रमेव क्रियते । नोत्पा
द्यंते । अर्थस्तु वा विधीयंते शब्दाः इति । व्रज्यापक्तिरिति तदुदाहरणद्वयमुक्तप्रयोजनं । अद इति सत्वानामुपदेश इति । भावोऽभिव्य
क्तः स्वयं पुनः सत्वभूतो नेतरः । यत्तं तत्संबंधेनेदमनाम्नोऽयमवशिष्यते तदुच्यते । किंतु तत्र सामान्यविशेषवाचितोपात्ता इति
सत्वानामुपदेशः सामान्यत इति वाक्यशेषः । सर्वेषामपि सत्वानामव्ययने यज्ञाभेलिंगाविशिष्टावादिदमेवैकमुदाहृतमु १२
पदर्शनार्थमाह । अथ । कस्मात्तु नैकमेव सत्वानामनिर्दिष्टं ते नोच्यतेऽन्यथोच्यत इति । उच्यते । शब्दस्यानामाहत्य नाना त्रयं प्रयोजकमस्ति । ५

हा१

सदंतेन । उक्षारणे

विशेषोपदेशः कथमिति। उच्यते। शौरवेश्वः उत्तुषो हस्तीति। सत्वानां विशेषोपदेश इति वाक्यशेषः। सोपाधिकानिर्द्देश्यो ऽविकोपक्रद
र्शनार्थमनेकोदाहरणं सामान्यमिति हस्त्यादि विशेषहस्त्यादयो ऽन्यथा शब्दः प्रवर्त्तन्त इत्युत्तरत्र उपदर्शितं भवतीति भावस्य सामा
न्येनोपदेशः। अत्र हि सर्वेषां सत्त्ववाचिनाम् अध्ययनेन प्राप्ते भवति। एवैक उदाहरणार्थः गृहीतः। विद्यमानतामेवाश्रुतत्वं तत्सर्वे
भवति शब्दवाच्या अन्यानि निर्विश क्रियाणि विशेषक्रियाणि रति संबध्यन्ते तस्माद्भवतीति सर्वक्रियाप्रसवबीजभूतमस्तित्व
५५ मात्रमेव भवतिरूपेदेन भवति शब्देनोच्यत इत्युपपन्नं भवति सामान्यवाचित्वं विशेषनिर्देशः कथमिति। उच्यते। आस्ते शेते
व्रजति तिष्ठतीति। सकर्मकाकर्मकोपदर्शनार्थं मु तथैषामुदाहरणं। इन्द्रियनित्यं वचनमौदुम्बरायणः तत्र चतुष्ट्वं नोपपद्य
तेऽस्माहं इदं तावदुक्तं पदचतुष्टयम् भाववचनता इत्यक्तव नाता उगुणतावः प्रधाननतावः पूर्वापरीभावः सामान्यवाचित्वं विशे
षवाचित्वमिति। नोपपद्यते कस्माद्वचनानित्यत्वात्। कः पुनरेवमाह। नित्यं वचनमिति। उच्यते। इन्द्रियनित्यं वचनमिति। इन्द्र
आत्मा सयेन दृश्यते लिप्यते उपमीयते वाऽस्य साधात्मा कर्ता। यस्येदं करणं नाकर्तृकं करणमास्तिइति तदिन्द्रियं तस्मिन्नित्यमिं

नि॰ वा॰ द्रियनित्यं। किंपुनस्तद्वचनं उच्यते। नेनेति वचनं वाक्यमित्यर्थः। कतमत्स्यदेतन्नामाख्यातोपसर्गनिपाताः स्मकां। औदुंबरायण आ
चार्यो मन्यत इति वाक्यशेषः। उदुंबरस्यापत्यमौदुंबरिः। तस्यापत्यमौदुंबरायणः। आह ततः किमिति उच्यते। तत्र तस्मिन्वाक्येऽ
१२ चमिंद्रियनित्ये सति यदेतत्पदचतुष्टयं श्लोकमेतन्नोपपद्यते। कस्मात्। पूर्वापरीभावाद् एवं वकुर्वागिंद्रियेभ्यो दुःश्रोत्रेंद्रियेवचनं ताव
देव तद्दृश्यतीति शक्यते वक्तुं प्रच्युतं चेन्नास्ति। अपिच वाक्यमपिवाक्यं समनन्तभूतं तदिंद्रियेतावति स्थितेयदव्ययभूता निपदा
न्यवस्थिता निपरिसंख्यातुं न च विनष्टाविनष्टयोः पदयोः सहपरिसंख्यानमस्ति तस्माद्वचनानित्यत्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिरि
तिउपपन्नं। किंचान्यद् युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेशः। वा शब्दः समुच्चयार्थो वा विकल्पोपमानर्थं समुच्च
यार्थः अपि इति निपातविदः पठंति। वक्ष्यति चायमपिवेति विचारणार्थं इत्युपक्रम्यापि समुच्चयार्थो वा शब्द इत्यवति
ष्ठते। एवं चैतेषामयुगपदुत्पन्नानां शब्दानां वाक्यावयवभूतानां यो यमितरेतरोपदेश इतरेतरगुणप्रधानता नाम अ १३
ख्यातं प्रति गुणत्वेनोपदेशः आख्यातस्य च नाम्नं गुणतावमियाख्या। तेनापि विनष्टमाख्यातं प्रधानतावमियानाम्नि नहि वि

हि३
॥ प्रतिप्रधानभावेनोपदेशः। अयं च नोपपद्यत इत्युच्यते। किंकारणं नहि विनष्टे नाम ॥

५ मयुगपदुत्पन्नानामिन्द्रियैर्नाम्ब्यसौ जयो वोकयोरन्यो व्याख्यामार्गो भवति। नोपपद्यते युगपदुत्पन्ना
५ पन्नानामयुगपदुत्पन्नानां

नष्टाविनष्टयोरितरेतरगुणप्रधानभावोऽस्ति। किं चान्यच्छास्त्रकृतो योगस्त्वायं शास्त्रकृतो योगस्याप्रादुर्भावः शब्दस्य शब्दांत
रेणायोगः संयोगसूत्र्याः। उपसर्गस्य स्वतंत्रनाभावातोः प्रत्ययेन प्रत्ययस्य लोपागमवर्णविकारैः। अयं च वचनानित्यत्वान्नोप
पद्यते। किं कारणं युगपदुत्पत्तौ हि सत्यां स्वतंत्रत्वादितो विनष्टस्य कथं स्वपसर्गेण योगस्तेन प्रत्ययेन वा॥ न हि विनष्टा
विनष्टयोर्योगोऽस्ति। तस्मादेष नामाख्यातयोरितरेतरगुणप्रधानता वत्उपसर्गनिपातानां नामाख्यातास्यां योगोऽयथ्व
पदचतुष्टयमुक्तं सर्वमेतदसम्यगिति। युगपदुत्पन्नानामित्युक्ता वाक्यार्थ[illegible]प्राप्तुतः। समानसौरित व्याद्। इंद्रियनित्य
त्वात्पदचतुष्टयानुपपत्तिरित्युच्चार्यमतानां कारणेनैतन्मतार्यते युगपदुत्पन्नानामिति। अथ मतं। अविचालित एव ते कूटस्था
अविनाशिनः शब्दा नित्यत्वात् तस्माद्यासिन्नप्यादिशीर्णघासि ये येषु सिद्धाः स्वकारणलावमापद्यमाने[illegible]आश्रयाला वा
देवानक्ताद्रुमरान्कुर्वंतो लिधेयासिद्धाः सहिता एव कारणात्मलावमधिकमन्तु[illegible]यालि संतव काले कल्पादावन्यकल्पविशि
ष्टकर्मनिर्जितकार्यकारणसर्वभूतसाधारणात्मभूते हिरण्यगर्भे विवर्तमाने तद्बुद्धिमाश्रयं प्र[illegible]ते नैव सह युगपदेवाभिव्य

नि॰ १५ त्वं तेविशेषात्मलाभायशब्दाइति। अत्र ब्रूमः। एवमप्येतत्पांशुगापदुत्पन्नानां शुगापदुत्पन्नावपि सत्यां यद्यपि पदचतुष्टयं आमो-
ति वस्मद्य वस्थितानां तथापीतरेतरोपदेशादितरेतरगुणप्रधानता अनप्राप्नोति। नहि युगपदुत्पन्नयोर्गोविषाणयोरित
१४ रेतरगुणप्रधानता दृष्टा। किंचान्यत् दृष्टे शब्दाविनौ चालिङ्गनित्ये शब्दे शब्दय एषशास्त्रकृतो योग एषनोपपद्यते॥ ४२
किं कारणं। अत्र कोहि युज्यते। नित्येषु कार्यातव उपसर्गैः प्रत्ययैश्च प्रत्ययाश्च लोपागमवर्णविकारैरिति। तस्मान्नि
अपदरूपिवचनस्यदेतरूपवर्णितं गुणप्रधानतावविषयंपदचतुष्टयमाधिकृत्यसर्वमेतदसमपागिति। व्याप्तिमत्त्वात्तु शब्द
स्या अत्रपतो सर्वमेतदुपपद्यते कस्माद्व्याप्तिमत्वाच्छब्दस्यात्तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। व्यापनं व्याप्तिः सायास्मिन्नस्ति सोयंव्या २४
प्ति मानशब्दस्य भावो व्याप्तिमत्वं तस्माद्व्याप्तिमत्वाच्छब्दस्य। सर्वमेतदुपपद्यत इति वाक्यशेषः। आह कथं पुनर्व्याप्तिमांश्श
ब्दइत्यत्र उच्यते शरीरेद्यालिधानानिधेयरूपा बुद्धिः हृदयान्तर्गताकाशे प्रतिष्ठिता तयोरभिधानरूपा शब्दाप्ति मतप्रयोजनवि
ज्ञिज्ञापयिषया उद्घेण तदलि व्यक्तिसामर्थ्यनिबन्धनभूतेन प्रयत्नेनोदीर्यमाण सत्त्वरकंगादिवर्णस्थानेषु निःशब्दमा

(निधेयरूपयोर्बुद्धौ मर्दो निधानरूपा ४२

स्प २

नतया तत्तद्व्यार्थालिङ्गनसमर्थविकल्पादिता वमापद्यतामानः तत्तद्व्यप्रयत्नेन बाह्यर्हि विनिर्दिष्टः विनाशिनि व्यक्तिलावमापन्न
श्रोत्रद्वारेणोत्तद्व विकल्पप्रत्यासत्त्या स्वबुद्धिविवर्तीर्थरूपां सर्वां तिक्ष्मनरूपां व्याप्नोतीत्येवं व्याप्तिमांछब्दः ॥ आह ततश्च किं यदि
व्याप्तिमाञ्छब्दः ॥ उच्यते यदि नित्योपलब्ध्यातित्यपदवत्तद्वादिमर्वत्तुपपद्यत एव। किं कारणं। न ह्यसंव्याप्य तत्त्वस्य तु
धर्मवत्त्वमर्थप्रत्ययमाद्धीतानवानवस्थितो व्याप्नुयात्। ततश्च किं। स शब्दः सन्तमर्थमनिदर्शनविक्रियायां वेशोपजनितेन
तेनालिङ्गनेनाख्यातमित्येवमादिनाग्रमात्मनं नैमात्तिसंबध्यमिरोरवित्तद्व्यपक्रमते विनाशं वोपेतितस्य प्रदेशोपजनितै
राख्याताविशिष्टःस्वप्रदेशविशेषानुस्मृतिपूर्वकं परिसंख्यानमुपपद्यत एव। तस्मात्सम्यगेवोक्तं। यत्तु नरेतदुक्तं न हि विनाष्टा
विनष्टयोश्च परिसंख्यानमस्तीति अत्र ब्रूमः। तत्तद्व्यप्रयत्नोपाजनितानां तदुक्तो यातायां परस्यार्थप्रत्ययमाधयेच्छब्दव्यक्तय एव बुद्धि
संतेन तु शब्दाकृतयः तावत्तायो तिक्ष्मनशक्यात्तु बुद्धिद्वारेणावस्थिता बाह्यालिखे यातु प्रकाशयन्त्यः स्थिता एव सर्वं तिता तु सा
शब्दपरिसंख्यानं वर्तमानेमितरास्तु विनाशिनीस्तु व्यक्तिस्तु लक्षणयोपचर्यते। तस्माद्व्याप्तिमत्वाच्छब्दस्य पदवत्तद्वादि

द्वा ३

धा २ श्रा

नि॰ वा॰ सर्वस्मिन्नुपपद्यत एवाव्याप्तिमत्त्वादित्येतेनैवेतरेतरोपदेशः प्रत्युक्तः शास्त्रकृतश्चायोयोगः। नामाख्यातपदस्वरूपेषु स्थितत्वे सत्त्वक्रिया वि
षये गुणप्रधानभावेनावतिष्ठते। तयोर्गुणप्रधानभावे सति व्यक्तिस्थलस्वरूपयोपपद्यते। तथा चधातुरूपाद्युपादर्थयासंयुज्यते बु
२५ द्धिरेव हिंस्वादिरूपेण निपरिणममाना शास्त्रेण संक्रियते तस्यां संक्रियमाणायां शब्दे संख्यारोपचारः क्रियते। तदनिश्चय कत्वाच्छ
ब्दस्यात त्रयदुक्तं वचनातित्यत्वादितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतश्चायोगो नोपपद्यते इत्येतदयुक्तमिति। नित्यत्वपक्षेपि युगपदुत्प
न्नानां गुणप्रधानभावो गोविषाणवन्नास्तीति यदुक्तमनेकान्तिकोदृष्टान्तः। दृष्टो हि युगपदुत्पन्नयोरेककाले राजपुत्रामा
त्ययोर्गुणप्रधानभावः। यत्र यदुक्तं युगपदुत्पन्नानामितरेतरोपदेशो न प्राप्नोतीत्येतदयुक्तं व्याप्तिमत्त्वाच्छब्दस्य सर्वस्मिन्नुपपद्य २५
त इति तदेव समाधानं भवति। अपरो व्याख्यामार्गः। इन्द्रियनित्यत्वात् सदर्थत्वादुपपत्तिस्तदाश्रयस्य सर्वस्येत्येवमादिके परिहारो व्या
ख्यानस्य भवतार्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति। अत्रैव समञ्जस एव वाशब्दः। कथं युगपदुत्पन्नानां वा युगपदुत्प
न्नानां वा शब्दानामितरेतरोपदेश इति। अत्र नित्यानां वा नित्यानां वेत्यपर्थः। इतरस्याख्यातशब्दस्य क्रियावचने शब्दे लिङ्गनत्वेनोप

त्या ३३

इतरेतरोपदेशः

द्दिशाद्ध इतरस्य च नामशब्दस्याचैः सत्ववचनेशब्देर्लिङ्गमनत्वेनोपदेशः ॥४॥ ॥शा॥ उक्तो योगस्य लक्षणं शास्त्रेण चैते क्रियासत्वेष्वा
ख्यातनामशब्दाः त्वंयुज्येतां तस्मादुपपद्यते पदचतुष्टमिति। आह आगममात्रमेतदिहेत्युच्यतां। कथं विनष्टाविनष्टयोरस्व
रूपपरिसंख्यानमवस्थितयोर्वा गुणप्रधानभावइतिरुच्यते। व्याप्तिमत्वात्तु शब्दस्येहेत्यर्थः समासमएव पूर्वेण। आह यद्दिव्याप्ति
मत्वाच्छब्दस्य व्यवहारार्थं पदचतुष्टमुपादीयते एवमपि नोपादेयं किं कारणं अतिनयाप्यपि व्याप्तिमंतः पाणि विहाराद्धि।
निकोपादयस्तैरेव कार्यसिद्धाप्तिति। अपि चैवं पदचतुष्टयदोषैर्नसंलक्ष्मीमहे। न्वायमति महावेदसमुद्रपठितव्योनवि
च्यतिश्च तिक्तेयेनेति। उच्यते स्यादेतदेवं यद्ययमपरो विशेषहेतुर्नस्यात् कतमः। अणोपस्थाव शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारा
र्थं लोके। सत्यमस्ति नयात्रापि व्याप्तिमंतो न [illegible]णीयां सन्निमहतायत्नेनव्याकर्वंति। न च निःसंदिग्धं कुर्वंति तत्त्वतः शब्दार्थसंबंधस्य त३
स्यैवमेतरस्य। शब्दस्यापरिमितमर्थमल्पीयसा यत्नेनोच्चारितो व्याप्नोति तस्मादणीयस्त्वादिति विशेषहेतुरुपपन्नाः शब्देनैव सं
ज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके इत्युपपन्नं यच्चनरेत इकं अध्ययन कृतैर्दोषैर्न संलक्षामहे नवायमति माहावेदसमुद्रो अध्येतव्योम

नि-ना- विष्वतीत्येवं ब्रूमः। अस्पन्दयोस्तत्र वेदानुरूप एव लवति। अस्तुदयार्थं निःश्वासाभ्यारं सेयन्न सत्रयदुक्तमध्ययनं वेदाधीतैर्न संलक्ष्य
महेनचायमतिमहान्वेदसमुद्रो ध्येतव्यो स विष्वतीत्येतेद्युक्तं मिति। तेषां मनुष्यवद्देवताभिधानं। आह एवं तावन्मनुष्याणां
१६ मनुष्येषु शब्देन च कृत्यविलक्षेनावबोधकरणं। अयं मनुष्याणां देवेषु हविर्भ्यः प्रदानाय शास्त्रार्थनादिव्यवहारश्चकेनेति
उच्यते। तेषां एव शब्दानामियमेव व्यवस्था देवेष्वपि देवानपि प्रति। कतमानि मनुष्यवद्देवताभिधानानि मिति मनुष्येषु तुल्यं
मनुष्यवद्देवताभिधानं श्रुतिहितिरभिधानां यथैव हि मनुष्याः प्रयोजनेषु नामाख्यातोपसर्गनिपातैर्यथार्थमभिदध
ति एवमामवदेवानामपि देवेष्वपि शब्दस्याभिधा [illegible] न शक्तिरपरिहीणेत्यभिप्रायः तेपि हि मनुष्यवद्देवाश्चंगादियुक्ताः पो १६
रूपविधिकैरंगैः कर्मेतिष्ठ संप्रयतइति हिवक्ष्यामः। तस्मादुपपद्यते मनुष्यवद्देवताभिधानमिति। आह यस्तिनामा
ख्यातोपसर्गनिपातानामपरिहीणाशक्तिर्देवानयथार्थिधानं। अथ किमर्थं वेदे मंत्रं समाम्नातइति। उच्यते। ऊनुषविद्यानि
त्यालाकर्मसंपत्तिर्मंत्रो वेदे। तद्रूपेषु मनुष्येषु विद्याया विज्ञानस्यानित्यत्वं तस्मात् ऊनुषविद्यानित्यत्वादेतोः संपत्तिः

कर्म

फलेन संपादनं त्र विगुणकर्मसिपत्तिः फलसंपन्नमेवं कर्मत्र विष्यतीति एवमर्थं वेदे मंत्राः समाम्नाता इति वाक्यशेषः
।इतरथा हि तेषु तेषु विज्ञानस्थानिस्थलान्यथार्थेनानिर्दिश्यते देवा मंत्रा नामाख्यातोपसर्गनिपातैरशिक्षितस्वामंद्दशि
क्षितत्वाद्धिस्मरणशालत्वाद्वा देवानामपराध्येयुर्यथा वक्ष्यनुं नानामाख्यातोपसर्गनिपातानुतत्रसर्वार्थप्रत्य
क्षदृशो देवाः स्वल्पमप्यपौरुषेयं नमर्षयंतिति विगुणमेतदिति विद्याः नित्यत्वात दनेनेयुः कर्मणि ततश्चदेवताद्
न कर्मफलं न संपद्यते। न च केवलं फलासंपत्तिः किं नाहि दुरिष्टहेतुकोदोषोपि स्यात्तस्मा [illegible] नामाख्यातोपसर्ग
निपाताः प्रयोगानुपरिपाटि विनियमार्थं मंत्रत्वेन वेदे समाम्नाताः तिहि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरिप
विनियमार्थं मंत्रत्वेन वेदे समाम्नाताः। न हि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः प्रयोगानुपरिपाटि विनियमार्थं मंत्रत्वेन वेदे सम
म्नाताः न हि नामाख्यातोपसर्गनिपाता परिसङ्ख्यमंत्रा भवंति। एतदेव हि चतुर्विधं पदजातं प्रयोगानुपरिपाट्या कर्दाविद यार
वस्थितं मंत्रा इत्युच्यंते। आर्थहाक थमनित्यत्वं विद्यायाः पुन पुनर्विधिनागच्छतीत्यनेन वाक्यविरचनानुक्रमेणार्थदस्त्व

सं ५ विद्या ५

नि. सा. नुक्रमेण । वोक्तानुप्रेष्यते मनुष्य एवमेव ब्रूयात्स्वयं बुद्धेवदं तं इति सततेनैव वाक्यादिरचनानुक्रमेणैवावबद्धमपि सन्नमर्थं निशाम्नो
तिप्रतिपादयितुं एवमनित्यत्वं विद्यायाः उत्तरेषु तद्दोषं । वा मनुष्यप्रति सर्वेषामेव मनुष्याणामनित्यत्वादि विद्यायाः । अय
१७ मपि हि येन वाक्यानुक्रमेण य एव कश्चिन्मनुष्यः किंचिदर्थं तातेनैव च घः शब्दो तिवक्तुं । । न च यदुक्तं किमर्थं मंत्रो वेदे समाम्नात इति इ
दं न युक्तं । पुरुषा विद्यानित्यत्वात् कर्मफलसंपत्त्यर्थं मंत्रो वेदे समाम्नात इति । न स विचारितमेव [illegible] ता इत्यत इदमाह । पौ वेदस्य । [illegible] ५
17 रुषत्वं वृक्षमाश्रित्य पक्षप्रति पक्षशो विचार्या वक्ष्यन्ते । विषयश्चायं [illegible] संगतेनेवास्य परीक्षितः । देवमनुष्यव्यवहारार्थमित
दिति । न देतत्सर्वमपि चोदकवशेन प्रसक्तोनुप्रसक्तमुक्तं भावत्तु प्रकृताय तत्र छेदमधुना वर्णयिष्यामः । सचयुन [illegible] यात्मा भा
वः । कार्यात्माकारणात्माचेति यो यः कार्यात्मा तमधिकृत्योक्तं क्रियानिर्वर्त्यो यो यः [illegible] स तावः क्रियैव वा भावः इति । इदानीं कार १७
णात्मा भावो निरूप्यते । कथं क्रियाद्रव्ययोः [illegible] विशेषः कार्यात्मप्रधानयोः पुरुषोपलोगसंतानोपहृयोः कार्यात्मभावा
तीतो येनात्मभावेन मात्राशिसंबंधिनी प्रलयकाले ऽवतिष्ठते । सोऽयं तावित्ताशयधर्मी आत्मा भावः उच्यते । [illegible] कथ्यमय्यमिहप्रस

तनुमात्र:१

कः श्रृणु तद्धि कारणमेव हि द्रव्यगुणकर्मभावेनावस्थिताः सन्तो नामाख्यातोपसर्गनिपातैरभिधीयन्ते स्थितिकाले । सा च पश्यन्ती
णसर्वविशेषनवनमात्रक्रियाभिसंबंधी संख्यापदार्थ सर्वेपि पदार्थानां नामाख्यातत्वाद्यस्याभिव्यज्यते लवतीत्येवम् इति वा शब्दगति
विशुत्वादपोढसर्वविशेषामध्येतामवस्थामेतौ शब्दौ व्याचक्षते । यत एतयोरेव सत्वकारणार्थमयमिह प्रसंजितः पदचतुष्टयावि
करणे । अहं प्रश्नतमेतस्या किं कारणं ॥ तद्भावेन स्वेतक्रमादवतिष्ठते प्रलयकाल इत्येके मन्यंते । तच्च नैवं किं कारणं । सा
त्वविकार एव हि सोपपदः शब्दवाच्यत्वात्प्रधानभावद्दृष्ट्युच्यते । उक्तपक्षं हि तत्राध्याययमेव हेतुः अनुपक्षीणशक्तिलाद् । एते
नैवेश्वरपरमाण्वादिभावविकारः प्रत्युक्तः । ईश्वरलाभः परमाणुभाव इति सोपपदत्वात् । शून्यं तर्हि । तदपि न । यस्माच्छून्य
शब्देपि भावशब्दासंगादर्शनं हि समस्यर्थे शब्दः प्रयुज्यते । शब्दो हि शब्दस्यार्थेन संबद्धः किंचित्तदस्ति यच्छून्यमिति । लोके हि
प्रसिद्धं इदं हं शून्यं ग्रामं शून्यं इति । ——— हि शब्दस्यार्थेन संबन्धः किंचिन्नदस्ति तस्मान्न शून्यशब्देनेहाभाव उच्यते । किं तर्हि
प्रत्ययेष्वभावः शून्यत्वमिति । न वरं दृष्ट एवात्रो । पक्षत्वे नयुक्त इति चेन्न प्रयोगाप्रसिद्धेः । न हि भावस्वभाव इति । प्रसिद्धं सर्वं प्रय

अपिभावशब्दो दि घ्री

नि·ला· गश्चानवच्छ्रयुक्तमानौ भावशब्द एवोपपदत्वेन प्रसिद्धार्थ शब्दवत्किं विद्धि शेषप्रत्ययमादधातीति तस्मात्सर्वोपपदहीनस्य भवतेर्धातं
स्य भावोऽतस्तेनात्मभावेनेदं जगन्निबद्धं। इतरे तु भावविकाराः परमात्मादित्ति तीव विकारात्मत्तिरनित्यं कस्माद्विकारात्मकत्वा
१८ देव विकारोऽयं हि रोगो ह्यनित्यस्समेवं भवनमात्राप्ति संबंधेन ग्रहाणः सर्वभावविकारंप तस्मात्तु भावविदो विद्वत्त वेदांत रहस्य संपदस्य
राख्यैर विदो वेद विदामेधाविनश्चात्मसंप्रपात कातर्यहीनां विशुद्ध दर्शनप्रयोगा वेदविहितकर्मकृतश्चाकारितया युक्ताः ३४
18 विकारबंधनाएतस्मादि ज्ञानादेवोपरताः। कर्मोपभोगसंतानात् संतत्यात्मका माभ्यतिपद्यंते नेतरे प्रध्वनादिविदः वेदाज्ञानाद्बहिस
नैकदेशानीश्वरत्तुष्प्रध्वनादीन नित्याञ्चावविकारात्मक मतिकल्पनाहेतु व्यवहितनोभासाश्चिरात्मत्वात्तेनित्यत्वेनप्रतिप
द्यंते भवनमात्राप्तिसंबंधेन तदेतस्मादात्मन उद्दिष्टं तदात्मप्रसाद्यकातर्यादिना कर्मोपभोगसंतानं शिवमशिवमप्यमाना॥ १८
के विद्यशक्तिहानादसंबोधनादेवासएष इह वेदांगैर्वेदार्थनिर्वचनात्तिनिवेशिभिः शाद्दानां साम्रात्यविशेषस्तु पदेशा। प्रसंगे
वर्तमानेन तवेत्केकृदंता भूतस्य वा भवनमात्रमेवं वक्तुं सामर्थ्यान्नतराञ्चावविकाराद्विद्यमानामपि त्येतेनप्रसंगेनागतः खिलः। वदर

न

कृ॰ १

३९ इति परः प्रयुज्यमानः शब्दः शब्दपदार्थकः एवमादयः षड्भावविकारा इति। उच्यते। वार्ष्यायणिरिति। … माह। १२। षड्भावविकारा भवन्तीति। भवन्तीति

… भावविकाराः … तत्र … पसानेनापि … सुखा… नाविद्यमानमात्र भवनात् सन्मात्रं … अभिधीयते। …

… विकारणं तैर्विकारैर्विशिष्टः षड्विकारो भावोऽभिधीयते तदुपचारतः … भवनशब्देनाभिधत्ते सुखा…

हस्यत्वान्नैस्तत्र विस्तरेणायं निर्णीयते। अपि च लक्षणविदो विस्पष्टं तावच्छब्दं तत्पदार्थं वचनं तावदसित्त्वादौ लिङ्गं स्यादि

…पगतेति तस्य विकाराः भावविकारा भवन्तीति सामान्याच्च काल… प्रकृत्याद्यवसरे … वैशेषिकेण भावविकारात्मता नाय

भवतीति कादिपा… अनार्यमिति वाक्यशेषः निर्दिशत उपलक्षणानां घटितत्वं वक्षरणं … थं वसामः। अतोऽन्ये भावविकारा एते

षामेव विकारा भवन्तीति। आह कतमे त इति उच्यते॥ जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति। आह। एतेषां जन्मादीनां

भावविकारशब्दानां कः कस्यां विकारावस्थायामवस्थितं भावमाचष्टे कं वा विद्यमानं पि नाचष्टे कं वा न प्रतिषेधतीति। उच्यते। जा

यत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टेनापरभावमाचष्टेन प्रतिषेधति। जनिः पूर्वो भावस्तस्य पूर्वभावस्य पदमुखं भावविकाराणां य

दि वान्याय… सर्वो भावविकारस्तस्य जायत इत्यनेन शब्देनादिमाचष्टे। आह। किमर्थमिदमेवं नेत्युच्यते। उक्तमुपक्रममपहृत्यापवर्गप

र्यन्तमिति स एवावस्थापरी… तो भावः तावदेव जायतस्तु… या… शब्दवाच्यः संहृतो जात इति। नापरभावमाचष्टे न प्रतिषेध

ति। न प्रतिषेधे अपरभावं आह। कस्मादपरः पोर्वापर्यं हि देशकालकृतमुच्यते। जनिशब्दवाच्यो भावविकारः पूर्वस्तस्मादपरः का

^

अपरो भावः १

म५

निला· ऽस्तिशब्दवाच्यः। तत्रैवं सति जन्मनि शब्दवाच्ये भावविकारेऽभ्यस्ते। अथ यथोऽस्ति विद्यमानता। किंकारणं न ह्यविद्यमानो जायते। अपि
चाकारणात्मनि भावे सर्व एते भावविकाराः संति। सर्वार्थप्रसवशक्तित्वात्तस्य। यथा पृथिव्यां घटादयो भावविकाराः। ते तु द्वारद्वा
१९ रित्वेन विशेषात्मना तत्प्रासुवंति। तद्यथा। जनिद्वारेणास्तिः अस्तिद्वारेण विपरिणमतिः। किंकारणं न ह्यजातो ह्यस्त्युच्यते। ना
प्यविद्यमानो विपरिणमत इति। तत्रैवं सति जायत इत्येष षड्भावो जन्मैव केवलं ब्रवीति। अविवक्षितेतरभावविशेषं किंकारणं
मेकार्थवृत्तित्वाच्छब्दस्य। अस्तिशब्दवाच्यस्य भावविकारस्यासंस्पर्णत्वादनवधृतं रूपं हितस्यामवस्थायां तमवस्तु मानगम्यं। किम
पि जायत इति। तस्माज्जायत इत्येष पूर्वोद्दिष्टो जायमानावस्थाया महित्वं विद्यमानमपि नाचष्टे। आहेत्यादिना चष्टे। पूर्वापरपञ्चत्वं विकारत्वातिप्र १९
ति षेधति। उच्यते। न प्रतिषेधतीति। अस्तित्वस्य तत्प्रतिषेधं करोतीत्यर्थः। किंकारणं न ह्यतो अस्तित्वात्मवानपि ह्यसौ जायते। तस्मि
न्प्रतिषेधे क्रतात्मक एव स्यात् शाकमर्मलत्वं जायते। तस्मान्न प्रतिषेधत्यस्तित्वं। उपस्थितत्वाच्च उपस्थित एव प्रवेशात्समर्थः। तस्यावधारण।
कालः। इत्येतच्च न प्रतिषेधति। एकमेवमपंचतरेष्वपि भावविकारेष्वात्ममासतस्तु यज्ञयत्कवस्यं तवतत्र भ्रमा। अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्व

स्यावधारणार्थो जातस्य सत्त्वस्यावधारणमात्रं ब्रवीतीति न विपरिणाममाचष्टे इत्यतो न प्रतिषिध्यते तु पाश्चात्त्यत्वाद्विपरिणमत इत्यस्य
वमानस्य तत्त्वाद्विकारं विपरिणमत इत्येष ब्रवीति। अप्रच्यवमानस्य तत्त्वादपेतस्य तत्त्वाद्वस्थामानस्य मद्भावान्यभावादिकारं यो ऽस्य
तावोऽप्रच्युतं स्वरूपं वा तस्माद्विकारं विक्रियामात्रं ब्रवीतीति न वृद्ध्यर्थमाचष्टे न प्रतिषेधति। वर्द्धत इति स्वांगाभ्युच्चयं वर्द्धते
इत्येष ब्रवीति स्वेषामंगानां शिरःपाण्यादीनां बाह्यद्रव्याणां सांयोगिकानां गोहिरण्यधान्यादीनामभ्युच्चयमाहावाप्य स्तुवितं तं ब्र
द्वि५ वीति। आह कथं भयोगः। उच्यते। व[illegible]ते विजयेनेति वा वर्द्धते शरीरेणेति वा वर्धते विजयेनेति सांयोगिकेषूदाहरणं वर्द्धते श
रीरेणेति स्वांगाभ्युच्चयोऽत्र च वर्द्धत इति कृत्वा नापक्षीयतिमाचष्टे न प्रतिषेधति। अपक्षीयत इति अनेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं यथै
व हि स्वांगैः सांयोगिकैर्वा द्रव्यैरुपचीयते तथैवापक्षीयतेऽपि। तत्रापि नाचष्टे न प्रतिषेधति। न विरूपतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे
न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति। विनाशाख्यापरभावः। तस्यादिमाचष्टे किमादिमेव नोऽभ्युच्यते। उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यंत
तमिति। स्कन्धां यावद्धिमस इति। अपरविनाशं कुर्वन्न पूर्वभावमाचष्टे अपक्षायते रर्थो विद्यमानमपि तस्मिन्नविनाशे ऽकथं युगप

ऽवमाधुपलक्षितव्यं। तथास्तिशब्दवाच्योऽनेकप्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायवचनश्चास्ति विद्यते भवति।

वा

नील. डुपस्क्रीयतेऽर्थो विनाशोस्तीत्युच्यते। नत्वनुपस्क्रीयमाणो विनश्यौ ऽहएले स्पोलाव विक...कः किमत्येपि व्यतिरिक्तास्संति
तावविकारा नवेति। उच्यते। अतान्येतावविकारा एतेषामेव विकारा भवंतीति इस्मात्। अतोनाव विकारषट्काद्धिष्कमपत्रनताव
२१ विकारा लभ्यंते। नते पृथगेवासंतलिङ्गास्संति। किं तर्हि एतेषामेव विकारा भवंति। तद्यथा जनिशब्दवाच्यो भावविकारोनेक
प्रभेदभिन्नोऽनेकपर्यायशब्दवाचनो निष्पद्यतेऽभिव्यज्यते उत्पद्यत इत्येवमादि। तथा विपरिणमतिशब्दवाच्यो विपरि
णमते जीर्यति तावांतरमापद्यत इत्येवमादि। तथा वर्द्धतिशब्दवाच्यो वर्द्धते पुष्यति उपचीयते आप्यायत इत्येवमादि। तथा
पक्षीयतिशब्दवाच्योऽपक्षीयते क्षीयत इत्येवमादि। तथा विनश्यतिशब्दवाच्यो विनश्यति म्रियते विलीयत इत्येवमादि इति ह
स्माह कप्वभाष्ठावार्ष्यायणिरित्यवृत्तिः। यथावचनं स्वहितव्याः। न एते जन्यादिशब्दवाच्या विकारा यथावचनं योग्य स्मिन्न २०
वचने यथावचनमवस्थिताः संतः प्रकरणे पर्यालोच्यमानैर्विचक्षणैः स्वहितव्या वितर्क्याः प्रयुज्यमाना इति वाक्यशेषः। स
र्द एव धर्मवोना ववचनात्तेषामिहाध्ययने प्रातिशाख्ये तिगोरतनयादेतल्लक्षणमुक्तं। इदं शास्त्रं प्रातिशाख्यं शालीयं द्रष्टव्यं।

ते३ . म

उद्देशो निर्देशः। प्रतिनिर्देश इति। तत्रोद्देशस्तु यथा नोयस्मद्यथा षड्भावविकारा इति। निर्देशो ऽष्टविकारा नोयस्मद्यथा जायते ऽस्ति विपरि
णमत इति। प्रतिनिर्देशो ऽथ वा विकारा नोयस्मद्यथा जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्ट इति। एवं सर्वत्र यथासंभवं योज्यं। सानुषंग
मुक्तं नामाख्यातयोर्लक्षणं। नामसु किंचिदवशिष्यते तदवसरप्राप्तमपि सदधुना नोच्यते। पदचतुष्टयलक्षणप्रतिज्ञाव्याघा
तभयादुक्ते। पदचतुष्टयलक्षणं चतुर्थेन पादेन तदुपसामः। प्रतिज्ञाप्रसक्तं एवाधुनोपसर्गलक्षणमुच्यते। आस्व कृतिसक्तुपस
र्गलक्षणमिदमेव तावदुच्यतां। किमिमे उपसर्गा नामाख्यातवत्पदचतुष्टयान्निष्कृष्य बर्हिः स्वतंत्रो ऽर्था न भवन्तीति उच्यते। न निर्ब
द्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः। नेति प्रतिषेधे। नितः कृष्य नामाख्यातमध्यमपदवाक्यरूपेण विरचिताः संतश्च केपु
नमेवोपसर्गा आख्यातमुपसर्गार्थविशेषमभिमतस्यैव स्फुटं तस्मादुपसर्गा अर्था निराहुरिति शाकटायनः। निश्चयेन संतोर्था ता
द्भ्याहुः। न ते षामर्थाभिधानशक्तिरस्ति स्यश्चिरचिता नामित्यपति प्रायः। यथा वर्णानां पदादुपगतानामर्थाभिधानशक्तिर्नी
स्ति। एवमेतेषामपि नामाख्यातवियोगे ऽर्थाभिधानशक्तिर्नास्ति किं एवमाह शाकटायनः। शाकटस्यापत्यं नडादिपाठात्फक्

नि·ला· शाकटायनश्च। आह कथं तेषामर्थवत्वेति। उच्यते। नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवंति। उ शब्दोऽवधारणार्थः। ना
माख्यातयोरेव योऽर्थः कर्म तत्रैव विशेषं कंचिदुपसंयुज्य द्योतयंति। स एव नामाख्यातयोरेवार्थविशेष उपसर्गसंयोगे स
२२ तिव्यज्यते। यथा प्रदीपसंयोगे द्रव्यस्य गुणविशेषा अभिव्यज्यमाना द्रव्याश्रया एव भवंति न प्रदीपाश्रयः। आह कोऽन्यथा व
बा इति। अनेनैवमुच्यते शाकटायनेन एवमहेति। शृणु। उच्चावचाः पदार्था भवंतीति गार्ग्यः। उच्चाश्चावचाश्च उच्चावचाः। बहुप्रका
21 रा इत्यर्थः। तेषामुपसर्गपदानामर्थपदार्था भवंति। वियुक्तानामपि नामाख्याताभ्यामिति गार्ग्य आचार्यो मन्यत इति वाक्य २१
शेषः। एकैको ह्येषां प्रादीनां नामाख्यातवियोगेऽपि अनेकार्थ इत्यभिप्रायः। तद्यथा प्रेत्यादिकर्मोपदर्शिष्टेशार्थेष्वित्यभिधाने।
शक्तिरस्त्येवैषामुपलब्धितव्यं लक्षणशास्त्रे। यत्तु नरेतदुक्तं वर्णवदिति। अनन्तुपगमाद्युक्तं नह्यात्ममुपगतमस्मात्मरेत
दनर्थका वर्णा इति सामान्याद्धि वर्णेष्वभिधानशक्तिरस्त्येव। यथा शब्दावयवेषु वर्णेष्वन्मयलोऽडारंभशक्तिः। सा तु पदत्वेन समु
दितानामर्थविशेषेवतिष्ठते। यथा शब्दावयवानां घटेष्वदारंभशक्तिरभिव्यज्यते। एवं तत्र यदुक्तं वर्णवदनर्थका उपसर्गा इति ना

स२ ष्णु३

वक्षैर २ एवमुपसर्गोऽप्यर्थवंतोऽ५

माख्यातवियोगादित्येतदसंयुक्तमपिचानर्थकैरारभ्यमाणंपदमथनर्थकमेवस्यान्नलम्भकोस्तंउतिरारभ्यमाणःपदःप्रयुक्तोस्तव
वति। ततश्चपदैरनर्थकैरारभ्यमाणंवाक्यमनर्थकमेवस्यात्। शवाक्यैश्चानर्थकैरारब्धंशास्त्रमप्यनर्थकमेवस्यात्। ततश्चास्मुद्य
निःश्रेयसार्थीयोयमस्तुद्यमःस्तस्त्रत्तपयेमविडंषामयमनर्थकएवस्यादनिष्टंचैतत्तस्मादर्थवंतोवप्पीइत्येतदुपपन्नायसहन
रेतदुक्तंप्रदीपवदनर्थकाउपसर्गाइतितदयुक्तंप्रदीपोहिस्वेनार्थेनप्रकाश्याख्येमार्थवानेवसत्त्वपिचार्थवत्वेप्रकाश्यमर्थमा
श्रवद्यूतंप्रत्याययस्त्वांप्रकाशनशक्तिमसित्वनाक्तिमनेकप्रकारांविद्यमानामपिसंतन्सूत्रार्थालिष्यनशक्तिमनेकप्रकारांविघ
मानामपिद्यार्थालिष्यनशक्त्याश्रस्तेनामाख्यातेप्रत्याख्यायम्भ्रातिव्यंजयेत्युक्तंयदुक्तंप्रदीपवदनर्थकाउपसर्गाइ
त्येतदयुक्तंनामाख्यातयोरेवोसावर्थःउपसर्गसंयोगेमप्रिइक्तेतातस्मादुपपन्नेउपसर्गस्यक्रियाविशेषोऽर्थःकिंशेषोर्थःस्तुपला
यतइतिब्रूमःनहिलोकेयोयत्रसमर्थोनभवतिसतत्रान्यमवेक्षते।नामाख्यातेचार्थविशेषंप्रत्युपसर्गसंयोगमपेक्षेते।तस्माद्
क्तमनर्थकाःपृथगवस्थिताउपसर्गाइत्येतदयुक्तं।कुतः।तद्यएषपदार्थःप्रादुरिमेतेतदेतदुपपन्नंभवति।यएषउपसर्गेणद्योत्यते।

पपन्नंउपसर्गस्यक्रियाविशेषोऽर्थः।क्रियासामान्यमात्रमाख्यातस्येति।तत्र ५२

नि·सा· अनेकप्रकारोऽर्थ इति प्राङ्खं तमिमेऽप्युपसर्गाः पदविशेषाः ४ यथापि संतस्करः पुनरसावितिः। उच्यते। नामाख्यातयोरर्थविकरणं अर्थावि
क्रियामित्यर्थः। तस्मादर्थवंत एवेति उच्यते। तर्हि क एषां कस्मिन्नर्थविशेषे वर्त्तते। उच्यते। उच्यते। अयं तावत्। आङ् इति। अर्वागर्थे तद्य
२२ था आ पर्वतादिति। अर्वागिति गम्यते। अनेकार्थत्वेऽपि सत्सूपसर्गाणामेकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यते। अनेकार्थत्वेऽपि सत्सूपसर्गा
णामेकैकोऽर्थ उदाहरणत्वेनोच्यते। अर्थप्रकाशनार्थं। अपरे त्वेतस्य प्रातिलोम्यं। अप परा इत्येतावुपसर्गावेतस्यैवाङोऽर्थस्य
22 प्रातिलोम्यमाहतुः। आगतः परागतः। अभीत्याभिमुख्यं आह। प्रतीत्येतस्यैव लिङः प्रातिलोम्यमाह। प्रतिगत इति। अ
ति सु इत्येतावतिपूजितार्थे वर्तेते। अतिधनः सुब्राह्मण इति। निर्दुरित्येतयोः प्रातिलोम्यं। निर्धनो दुर्ब्राह्मण इति। न्यवेति विनि २२
ग्रहार्थीयौ। निगृह्णाति उदित्ययमेक एवास्य प्रातिलोम्यमाह। उद्गृह्णातीति। समित्येकीभावमर्थमाह। संगृह्णातीति। व्यपे
त्येतस्य प्रातिलोम्यमाहतुः। विगृह्णाति अपगृह्णाति अपगृह्णातीति। अन्विति सादृश्यापरभावमाह। अनुरूपमस्य दमितिसादृश्यं
अनुगच्छतीत्यपरभावं। अपीति संसर्गमाह। सर्पिषोऽपि स्यात् मधुनोऽपि स्यात्। उपेत्युपजनं उपजनमाधिक्यं। परीति सर्व

अवगृह्णातीति ३ उपजायते।

व

तोनात्रमाह परि क्षाप्येतीति। यद्यीस्तुपसिमाव माह। ऐश्व र्यं वा। अधितिष्ठति। अधिपतिरिति। आहमा माख्यातयोस्तु कर्मो
पसंयोगद्योतकात्वंतीत्युक्तं। अत्र नाम्नः कर्मोपसंयोग द्योतकत्वंतीति एवं न दृश्यते। उपसर्गाश्च क्रियायोगा इति प्र
सिद्धेः। तु उपसर्गाणां क्रियापदेनं योगो नं नाम्ना। उपसर्गा हि क्रियां गतेनैव नामान्याक्षुदंतीति॥ ॥ ३॥ ॥ इति नित्यक्त
ख्यायां षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥ ॥ अथ निपाताः॥ उक्तमुपसर्गलक्षणं सामान्येन नामाख्यातयोस्तु कर्मो
पसंयोगद्योतकात्वंतीति विशेषलक्षणमपि आह। स्यवाग र्थे इत्येवमादि। अल्पा इति लब्धा। वतेत्यपेकं समाम्नाताः।
अथ तु नासामान्यलक्षणानुक्तं प्रतिज्ञायास्तक्रमेवा निपात लक्षणं वक्ष्यामः। तदधिकारार्थीयमयशाब्दः। उच्चावचेषु निपतन्ति
उच्चाव चेषु अनेकप्रकारेष्वर्थेषु निपतंतीति निपाताः। आह। कतमेषु अर्थेषु इति उच्यते। अप्युपमार्थेऽपि कर्मोपसंग्रहार्थे
पिपदपूरणाः। उपमैवार्थ उपमार्थः स्मिन्नुपमार्थे उपमाना मव सिद्धिदेवार्थे यः प्रसिद्धोऽगुणः अप्रसिद्धस्मिन्नप्रसिद्धतगुणे
र्थे शिष्टमात्रेण यद् उपसंयोज्यतद्गुणप्रकाशनं क्रियते सोपमा। कर्मोपसंग्रह एवार्थः। कर्मोपसंग्रहार्थे स्मिन्कर्मोपसंग्रह

थेइय थावर

नि. ला. यैश्चार्थैरुपसंग्रहार्थः शाकमशिष्योहि आर्याणामर्थपर्यायवचन एतस्मिंश्चाख्यातिकर्मणि उन्नरे ध्मातवशगास्पर्धी इति गम्यते पदमे
वसरयितव्यं । येषामर्थस्ते पदस्मरणाः तदेतत्त्रिराश्यमर्थस्तेदस्तानिपातानां समासेन । आह किमविशेषेण सर्व एतस्मिन्नर्थे निप
२३ तंतिनेत्युच्यते तेषां सर्वेषां मध्ये एतत्रे चत्वारः इवनं विन्नवः प्रायो हस्मा उपमार्थे भवंति । अन्तु नैवमुक्त्वा साषा छंदः प्रविभागे
नोदाहरणैरेकैकं दर्शयति । समासविस्तरस्यहि शास्त्राणि पतीयंते तत्रार्थं तावदिवेति भाषायां चोपमार्थीयो स्वथ्यायं छं
सिचेत्यर्थः । कश्चिच्छंदस्येव भवति न भाषायां कश्चिद्भाषायां । कश्चिद्भाषायामेव न छंदसि कश्चिदुभयत्रेत्यतो विभागेन प्रद
र्श्यते । आह किमुदाहरणमिवेत्यस्योपमार्थीयत्वे कश्चोपमाशब्दस्य स्वरूपनिवृत्तिरिति । उच्यते उपमाख्यानत्यागुणैर्मीयत इत्युपमा ॥
॥ अग्निरिव इंद्र इव सेन्द्र उदाहरणं । तपसः उक्तोमस्तु नीमतस्येयमार्षं माहात्म्यं तु सर्व एवायमृग्यजुःसामात्मको ब्रह्मराशिरा । २३
दित्यांतर उत्तपस्तनगवतो हिरण्यगर्भस्य प्राणस्यार्षमिति रेयकेरहस्य ब्राह्मणे शतर्विनोमाध्यमा इत्येवमाद्यनुपरिक्रम्य
पुनःपर्यायवृत्तेतमेव संतं प्रात । चिन इत्या वरूत । एतमेव संतं शत्सं वृ इत्याचक्षते इत्यैः क्रुशाद्वाद्वप्राणानिगमयति । अपि चेता

रिवेंद्दवेर म वमादिनाक्रमेणमेचद

ऋचःशौनकेनसंदृष्टायस्यामार्गेणैवचिंत्यंतेसाचस्मृतिः। श्रुत्योः स्मृत्योर्विरोधेश्रुतिरेवगरीयसीति न्याय विरुद्धत्वादपिपरास्ता।
विरोधेत्वनपेक्षंस्यादितिनतस्माद्दृष्टिशेषत्वानिश्चनमनर्थकमेवेति। उच्यते। नह्येकस्मादात्मनःपरिशिष्टमात्रशेषंसद्भोनकश्चकुर्या
त्पश्यतास्तुनावपातेनतकृत्रज्ञानुभावपिमंत्रालिव्यक्तौव्याहतौ। बुद्धिस्वतालेनहिरण्यगर्भरूपेणश्रो व्यवस्थितःसर्वभूतानांक
र्मविपाकानुरूपेणायमर्थंशरीरंवा दर्शयतितमितरोविशिष्टकर्मकर्मकारीरूपेणबुद्धितःपश्यति। तत्रैवंसतिवसिष्ठादि
मंत्रदृक्कर्तृत्वाः। तेनैवोपदर्शितंमंत्रंपश्यतास्तुनत्वस्तुस्वयंपश्येतो एवंसत्युक्तावपियायात्म्यतत्त्वमेवतुसंध्येयौ। कालेनतयो
रर्थवत्त्वाययद्यस्तुतयस्तुपत्यद्योतोएवंसत्युक्तावपियायात्म्यतत्त्वमेवतुसंध्येयौ ——— कालेनतयोरर्थवत्त्वाययेयस्तुनरेत
दे उक्तौ। श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेस्मृतिरनपेक्षेति। नहिविरोधःश्रुतयोरपिसंधीयमानयोः। अपिचाश्रुतिमूलकमेवहिस्मरणं। नष्ट
तंत्रांतादुक्तंहिरहस्यब्राह्मणंदर्शयति। येनसाम्नासोपायस्पास्तकामोपधावेत्तंस्वाम्युचितामृवंयदार्षेयंतस्याविनितिनायदु
क्तंस्मृतिरियमिति। एतदुक्तंतस्मात्तत्कर्त्रमेवशेषात्धर्ममिति। त्रिष्टुबेषामान्यदर्शिपनादिभूतिष्कैवल्पेशास्यते। मस्तुरूपुनरिंद्र

विद्ध्याता मितिन्याय

श्री

रू ४

नि-ता· एवं महा पाककर्मण्यस्कांध्रवो देवतोत्तरं इत्यगनिमनग्रुत्पत्तिश्रुतेः संबंधत्वात् श्राहनग्नुमान्यवो मंत्रो माहेंद्रग्रहयति
संनिधौ निष्केवल्यशस्यमानो महेंद्रमतिहितिसंस्कारेणासमर्थ एवैवं वक्तुं। अथ किमर्थमयं निष्केवल्यशस्यत इति। उच्य
२५ ते। अन्यदेवहि स्तुसतिव्यंगपमपूर्वमावडपकारो गम्यते माहेंद्रयहयति संगपस्यमाह वस्मांपि वाश्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तोत्रि
शंसत्री क्रियोत्पत्तिं विदोयाः। त्रिकाः पवंति। वसंति वायमपिंद्रत्तो माद्देवता अक्रांताः सूलाजोनीजरूयोज्ञस्त्युपूर्यविष्टाइ द्वि ४
ति। सएवमनश्रुति नागेवायमानित्साप्तुरेषंतीइ एवतस्मिन्निष्केवल्पेयथावैयो हि हेसा पश्चा त्रिमारुतेहुयोदयश्रा।
ध्विनेण्वंहेमा। त्योसङ्करेस हनयीलोणतस्मिं छन्दूणामलिलवनकाले प्रस्तुपश्चितेश्चा हृतःसमास्मालिःसेनातौ४सेना
प्रणोतानोस्मा। कमेधिमवानतश्चाग्निरिवध्विषितादीनस्यंतेजसा मूलासहस्थौ निलवंतानस्महद्धरहत्वायहत्वैवयदेतेषा २५
मस्मच्छन्दूणांश्रुं वेदोधनंतंलमादायते पामस्मद्योधकानामोजोवलं। मिमानः निर्मायय यथावस्तुययाहं विलजस्वेयेपिकेके
विद्धलावसितेषामृधः स्वयकारिणः अस्मदिषः अस्मत्वं प्रत्याजिहीर्षत्यतद्धनं। तामपिवित्तदस्वं प्रेरयस्वरूरम प्रुनरागा

त

मताय। अथवाऽर्जुनस्योत्तरेण विग्रुदस्त्रेत्सनेन क्रियापदेनास्यो गाः। कथं हत्वा शत्रून् हत्वा निरूपयित्वा च तद्धनं ये केचिद्धृता वसि
षष्ठस्मद्विषः प्रत्यानि हार्षयेत तद्धनमस्मत्प्राप्यामोजो मिमानः ठं तु सयित्वा कियदवशिष्टं बलाद्धितेन शक्या प्रत्याहर्तुं
मित्येवं मिमानः प्रावन्मा उशे घ बला हत्वात्वं विग्रुदाप्त्रेन्नाहूरमस्त्रनरा गमनाय। द्वितीयमुदाहरणमेतस्यैव। ॥ इन्द्रे वै धि
षरया। अनया चानुष्टुभाक्रवन्नांगिरसो राजानमति षिषेचा इहैव राष्ट्रं मेधिलंवमावात ह्वमपच्या वाः। पर्वत इवाविच
लनशीलं इंद्र इव वेहक्रघरथा श्रुतस्थिरो श्रीषेर्धदं राष्ट्रं इहैव विहृतिर्यागेवैश्वितं धारयेति। आशास्ते प्रायोप्रभृति द्रुमेव
तिक्रमानोदाहरणं परिगृतिं अथवा एतेषव अमिरिवती स्त्ला। इंद्रदृववविक्रांतः। नेतिप्रतिषेधार्थीयो नापायां प्रसिद्धः।
उत्तयमत्रव्ध्यायनेन्द्रं देवममंसतेति। नेन्द्रं देवं आत्मनो दीपयितारं ममन्यंतो दितरक्षमयः। देवतेशेषः। आहा किं पुनर्लक्ष
णं इति उच्यते। उपमार्थीयत्नपरिष्टादुपाचारस्तस्य येनार्थेनोपमेयमर्थमुपमिमीते। तद्यथा। ॥ दुर्मुपी जरन्ते। का[illegible]वो मे
क्षतिधिरांगिरसश्चाप्रियमेधः। ऐंद्रं सूक्तं दृशावनेत्रेष्टुभं गायत्री। येषामपि विनियोगः कश्चिदन्यत्र नाग्निलिपिवाचो मे

व४ स५ द्या३

सि.सी. विनियुज्यंते। हृष्टपीतासशपीताः संतश्छन्दयेष्व वस्थिताः सोमापुष्यं तद्वत् संप्रहारमिव कुर्वत्यहं विशिष्ट इत्येवं स्पर्द्धमानाः।
कइवकुर्मदासोनाकुर्मदासः आक्रुसेर सुक्रोयया क्रुक्षितमदाश्के चित्सुत्तु पाःस्कुरायांपीतायां सत्यां युध्येरन्। एवं किं चातमे
२५ वयत्नमानं जरंते स्तुवंतीव ज्ञामलालपरित्रष्टाः कथं जरंते कुथर्नकुथरिवरात्रिमिव नम्राहं त्वाष्टियं संप्रयोमहं इत्येवम
निपायाईको चिहि शिष्टाः त्रतुपाः॥॥ विदित्वे घो नेकार्थापि सत्तुपमार्थीयसंयोगे नोदाहृतः कथमयमनेकार्थ इति
उच्यते। आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति। डायामाचार्य एवं ब्रूयात्कोन्यएवं वसतीति। दधिविचिद्दित्तुपमायेदं चिरूपं तु दनएव
ति। कल्माषांश्चिदाहरेत्यवक्रुक्षितोश्व शं क्रुक्षिते कल्माषानपि तावदाहरेति किं चान्यदाहरिष्यामि तत्त्वं कथं नेकाक २५
र्मी। कथं इदं नु करिष्यतीति कथं हि क्रियायाहेतुर्निमित्तमित्यर्थः। कथं नु करिष्यतीति। दृष्टाकरिष्यतीत्युक्ते यत्तु नस्तु
ष्ठतिकथं नु करिष्यतीति तदनुज्ञानमेतस्मिन्न दृष्टो। न चैतदकार्षीदिति चात्र तु ष्टष्ट एवापं लक्ती तिं नत्वयमकार्षीदेवं क २२
थमयं नवातिं प्रथाद्ययथ्रुपमार्थे भवति॥॥ तद्यथा। अग्रेकोलाः पूर्वीः। सरहुनोबाहस्पतेः श्यामिष्टुलः पूर्वेणादिर्वनेषु लानदे

कुटमयैकुरिष्यतीति।

गोपालस्ववाग्रहेसुरूढइत्ररूढ्तमहानरूढवचकयोःप्रतिस्विप्रकर्षेणनिर्दिश्यतेतत्वमङ्गामहत्वेनविद्गतिःकुलोनिर्दिश्य
तेरोमास्कोर्वोवाच्यथिव्योऽतथापिचैवंद्विश्रुतियुक्तस्पसतत्वमवत्वेतक्ता।नामेवास्माकंमतंवृक्षस्येचवयोःशाखांपूर्वीरू
त्यऽश्वैस्मद्यामागमनमार्गोविरूरुढ्वलिलीभूताह्ववानागमनाश्रग्रहोकष्टंमंदलागच्छेयतामस्माकंयेषांनोधमंतदृष्टि
यत्तत्वांयद्रोमहिकिमत्रत्वांवस्सामइति।वयाऽशाखाइतिपर्यायतत्रनःवेतेर्वयाइतिनिगमप्रसक्तस्यानिर्वचनं।शाखाः
खशया।इतिपर्यायप्रसक्तस्यकाख्यातातप्रमार्गीयौःप्रथातंतरंप्रतिज्ञाप्रसक्तानेवकर्मोपसंग्रहार्थावक्ष्यामः।अथ
यस्मागमाद्यर्थेष्टयत्वकमहविज्ञायते।नद्यौद्देशिकमिववविग्रहेणष्टत्वाप्रसकर्मोपिसंग्रहः।यस्मागमाद्यमाहार्दस्मूयमा
णस्येवनिपातस्यस्वरूपविशिष्टेकशेषाद्यर्थतोवाष्टयत्कमहष्टयत्कलावएवविज्ञायते।तद्यथादेवदत्तयज्ञदत्तौदेवद
त्तयज्ञदत्तश्चेति।आहद्वावप्यत्रदेवदत्तयज्ञदत्तौश्रूयेतेनतत्तयोरौद्देशिकमिवष्टयत्वंइतियथागाश्वान्ततपात्पश्च
नितिप्रत्येकमुद्दिश्यमानानांइहतत्रविग्रहेणचशब्दागमादेतष्टयत्वमुपजायतेतेनग्रहणंद्वयोऽवहूनामर्थानांविग्रहःसएव

हवनं ४ शालोऽपिदान ६ स्व२ पञ्चा ४

ति. ला. पृथक्काद्देतोः श्यान्क्तो न निनि न नोप न्नद्यमाणो यस्मादहाव यैविहृत्वाश्हाल्वैकैकस्मिन्कर्मण्युपसमावेश्यति । तद्यथादे
वदन्तयमदत्तो पचेते इत्येवं तस्माद्यमोपि संग्रह इत्येत न्नामेव तद्भवतीत्येवं ति । अथवा हृस्पतिश्च उक्तो प्रजापतिरन्नको पि
२६ हितायोगम्यते प्रजापतिश्चेति । दृतमः पुनरस्माविति उच्यते । चेतिकदाचित्वयमेवसन्तौ स्वार्थ उत्नास्या मथ्यथी स्यां वि
गृहीतान्या मेवमसक्तः प्रयुज्यते । यथा । अचेति ॥ ॥ अहं वलं चारातयः । घोर त्वत्रः प्रग ॥ थोनाया ऐं औंइंद्र घ्रसख्या यैति
न्नवीशाहेत्वहन्नईदंअहं च प्रागा ध स्वं वे संयुज्याचा । एकस्मिन्नर्थे सति आमिलद्र पेयुज्यावहै । आसानिप्रासैः ॥ अराती
वेत्येकं पदं न्न वमावां संयुक्तौ दृष्टौ हे अदिवः अदावेशीलता उपेत्य यैन्नमंस्यत एवा वयोर्हीनेन ज्ञासंदनीयादंदस्यरातु २६
योदानानीति न्नमंयमानस्कौ । हि नाम च संयुक्ता नामथ्यैस्माकं नदद्यादित्यति घाय । अथ्या या कारए तस्मिन्नपुवयार्थे
देवेभ्यः पितृभ्य एति अयमे ना न्मिं जे आकार ॥ ॥ यो अग्निः कव्यवाहन । पितृत्यजा । अनुष्टुप्यामा पितृयज्ञे विनियुक्ता
याग्निः । कव्यवाहाय स्वायमाधिका रः । कव्यानि वोढव्यानीति सह स्माकं पित्र्यज्ञे हो रत्वेनाव च स्थितः पितृनाहूयय कन्सुर

स्व१ हा१

जयत्विल्पर्यः। किंलक्षणा येकृता अथ सस्य ह्रदो वा यज्ञहृदो वा किंचाप्रे ऽहव्यानि वो वर्तिवोचत्तुर्वा प्रब्रवीलेतानि द्वाभ्यसमत्र्ये
वृत्रानि। कस्मै देवेस्य अपिष्टस्वष्टेति। वेत्येयं विचारणार्थ सिमुच्चयार्थी यत्र संगेनोदाद्भियते। ॥ हंता हांपामिति ऐंद्रोलबस्रसे
यमार्षगायत्री। हंत इदानीमेव अहमिमां पृथिवीं अहवाश्चंतरिक्षा लोकंश्हवाघ्लोकेऽथ वाध्न लोके थ वा श्हदक्षिणे
कं येश्हवा सध्यानिदधानि अवस्थापर्यमि अतः स्वाना ऽश्वल्प अथ किमर्थ ब्रूषे कुचि सोमस्य बक्ष हंसो मंपीतवानिति। आ
थ्यसे सोमपानस्यानुरूपमेव वीर्यमध्यसोत्पत्तिसाया। अथापिवेत्पयं म स वयार्थे न वति वायुर्वीलामत्तुर्वी वाति [redacted]
आक्षमन्तेवो सत्त्र ष्टुबेषावा अपेय ह्य योजनेविनियुक्ता। हे अस्य वायुश्च वाम नुश्च वागं धर्वा एते सप्तविंशति युंजंति त्वा सस्मि
३ ज्ञ न्नाय्येते हि विर्यथा लंये। न कवा। स एव च सर्वमध्य त्रं युक्तावंतो देवानाष्टमाणां च त एव च तस्मिन्नवमादधुः आहित्वं तोयस्मा द
तो ब्रवीमि मामस्मा पिचाप्येतमश्वं तएव युंजंतु जवं चास्मिन्नादधावितिअ श्वतिवचह इति वहावये तो विनियहार्थी यो तयोः
पृथते तयोरितस्यो गश्वालाव्यां द्वयोरर्थयोरेककालेप्रकृतयोः सर्ववाक्यगतेनार्थेनसंयुक्तौ प्रयुज्येते। तद्यथायमहेदंकरो

५॥ वायुर्वो चामत्तुर्वो वागं धर्वाः सप्तविंशतिः। तेअग्रे मयुंजंस्तेअस्मिन्नवमादधुः॥४

तीदंनत्तरिपती १
ह १

मनुरपि यज्ञवेयं गडा ह्रिता ...

नि-ला । नुअयमिदंअयमहयज्ञदत्तो गाः पायय तु। अयं देवदत्तो भुंक्तामिति। इकारस्योदाहरणं। इदं कुरिष्यतीति यज्ञदत्त इदं कुरिष्यति।

देवदत्तं न पश्यतीति। अथाधुकार एतस्मिन्नेव विनियहार्थे भवति मध्यमतु त्तरेण द्वितीयवाक्यगतेनार्थेन संयुक्तः प्रयुज्यते।

२७ तद्यथा। इमे मे वृषला वदंति सत्य तु ते ब्राह्मणा वदंतीति। विनियहो नाम विभागेनावस्थितयोर्यज्ञदत्तदेवदत्तयोरेक

स्मिन्यज्ञदत्ते लिमत रसगोपायनस्य नियमेन यहणं यस्य विनियह स्तदर्थो विनियहार्थो विनियहार्थ एव विनियहार्थो

यः। अथाधुयथ तु कारः पदपूरणो भवति। ॥इदन्तु त्वप्रजनाय वामदेवो गौतमो नया त्रिष्टुभो पसंतुष्टा चाभ्यात रन्तुवाका

स्थितयोः शस्यते। इदं तज्जेप्रातिर्यज्ञिनाः कथयंति उकारः पदपूरणः। एतत्तु उत ... अजुतमां कृतः उ उतममंतमसः। यदसि तमेलंति तारतु परा

हयशावरिलमः स्वमात्मानमात्मिपनाक्तो। अतएवतत्त्वकृतमंतुरस्वा स्वाच्यां दिशि ज्योतिर्विष्णुर्वत्स ज्ञानकत्तुरस्वाडुत्तिष्ठति। २७ तितिउतेरं

तनंनिश्चयेन पला उषसः दिवो दुहितरः रूपसा मान्यां दुहिष्टलं विलातीर्विलासमाना तागा उंगामनमपि कृतार्थं जनानां कृएव घुरास्तं।

वकुर्वत्सश्रागकृति। यथेयमस्तु रउपतेप्राची दिक्ष विद्धंसतेवतमः। एकस्या एव प्रजनार्थे बहुवचनं॥॥ तद्दुर्यैवतत्रः द्वितीयस्तु

ता। ... मं ... ४ यस्।

दाहरणां। अस्यैव गोतमैौं नयां त्रिष्टुभेन्द्र स्तोत्रं प्रवर्ग्यौं विनियुक्तातत्स कर्षणयक्त तमं स्पृश्यतमां तु इतिपास्थरण एवा। अस्यैन्द्रस्य
दस्मस्य दासयि वृर्द्देशीनीयस्य वा चारुतमं शोतन तमं अन्यदपि तस्यास्विदं सः कर्म कि मपि वक्रूप कारं त च्चावैषस्पृश्यमेव च
। इदमेव तस्य चारुतमं च स्पृश्यतमं च यत्रा किं तत्कर्मैय दुपराअपि वशाग पक्षान महीतिय स्मिन्नेशे वस्थिताः सहयोश सगपक्ष
रोदेश भजनैरनाकार्षीयस्मिन्नेकाकीयदुपरा।। मेघ श्चरितामं स्वदकाश्चतस्रोनदा अपि व्वरअपस्रानयत्र अस्त्रायशाय २४
ज्ञादिवर्षद्वारेण प्रवर्त्तत इत्यत एतदेवास्य चारुतमं स्पृश्यतमं चेत्यभिप्रायः। दा लेपो नैक कर्मा। तद्यथेदं हि करिष्यति
तिहेत्वपदेशे कथं हि पंकरिष्यतीत्यत्रष्टष्टेक थं हि व्याकरिष्यतीत्यत्रयायां। कथमयं व्याकरिष्यतीत्यत्र तं यन्नोयमि
त्यभिप्रायः। अमर्षादसाक्षात्स्पृष्टपूर्वकोऽभिप्रायः। यतः परिवादा हृयेत्तु च्यते परगुणानस्यत्रज्ञेत्यर्थः। किलेति विद्याप्रक
र्षी विज्ञानातिशय इत्यर्थः। अत्यत उपश्रुत्यातिशयेनावधार्यीन्यस्मान्नाख ष्टेक स्मिन्देवं किलतदासीयुद्धमिति। अथापि
ननतु इत्येतास्यां संयुक्ताः किलेत्ययं प्रयुज्यते अनुष्टष्टे र्थे अन्यत उपश्रुत्य कंचिदर्थं नायमेवमिति तत्त्र मे वार्यमत्यमनु

प्र४

नतु द्विवैत। निश्चयेन वैदति मनोरमायां प

नि॰ ना॰ ष्ठलति। अथेतरस्मिन्नप्यर्थे सर्वस्मिन् किलेवमिति। नेत्ययं प्रतिषेधे तद्यथा मा कार्षीर्मा हार्षीरिति। खल्विति वाऽयं प्रतिषेधार्थीय

खलु कृतर एवं तद्यथा। एवं खलु कृत्वा अकृत्वेत्यर्थः। देशभाषाव्यवस्थयैवंजातीया नानुपेक्षितव्याः। क्वचित्प्रयोगः॥ अथापि पादपूरणस्य

.२८ यं पदपूरणो भवति। तद्यथा। एवं ष नु तद्धँ भवेति। अथवा संप्रयोगः। क्वचित्सादृष्टे तु आदिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां

२४ छंदसि तु नरम्येष्वप्यर्थेषु भवति यथा संभवं द्रष्टव्याः। इयं वा स्पशीली। अर्थमपेक्ष्य एवं शब्दस्य तु स्मात्प्रयोगो वा भवति। उप

तुएष एवंरीश्च रिष्टाद्धा। तद्यथा। शश्वदेवमित्यसौ वयं द्रष्टेत्यर्थ इति केचिच्छाषः तु नामिति विचिकित्सार्थीयो भाषायां। विचिकित्सा नाम विवेकस्यर्व सा ५

दित्यप कोऽवधारणाभिप्रायमत्वा अयं भाषायां भवति। अथाप्ययं तु नरयमर्थे द्रष्टव्ये भवति। विचिकित्सार्थीयः स्वपदपूरणम्। तदाहर २८

णमत्र निर्दिव कुर्निदानमेवाह। अगास्यइ इत्येवमादीनि दातवन्तां मंत्राणामिति दानमेव पूर्वं कन्नैप्रां तत्र स्तुतिरामप ऊं

र्थे उच्यमानः अप्रकाशते। ततः पदानि ततोऽर्थस्ततः प्रत्येकं विग्रहेण व्युत्पत्तिर्निर्वचनं एषा हि व्याख्याक्रमः। अगाः ऊँ जः त दक्षा

नः संहत इत्यगाः स्वपा इदं द्रार्थे हविर्निरुप्यमन्त्यः संप्रदिष्टो वकारस्संप्रदा तु मे छंदिमर्थः। सरश्च उपेत्य परिदेवयां चक्रे। प

ध२

रिध्वनानाममन्युपूर्वकोविलापः। नन्नूमस्त्वीतिविचार्यमितज्ञाममैतन्नावदद्यतंतंहविर्मम नाम्नीतिनकारं दृष्ट्वा घतनशब्दे
ध्यत्हतआचार्येणप्रतिषेधेसतिप्रतिषेध्येनावश्यंभवितव्यमिति। एते च मंत्रैकदेशाः एवसंतो ध्यमहारा पदातिरेकादध्ययन
कालेनाधीयंतो ते त्वर्थनिर्वचनकाले प्रकाशापितव्याः। अथापि स्यानुन्नंनं नविष्यतीतिनोक्तः इदं तावदस्मद्दर्थमेवनि
रूपंसदस्मन्नोव्यापन्नां अयस्थस्थनेकाप्रत्यया। किं कारणं। कस्तद्वेदयद्युदेतं। कोहिनाम तद्वेद जानातियदंशुत मन्युत्सन्न २५
कस्यमविष्यतीतिममवात्यस्यवेति। कस्मात्त्वननविज्ञायत इति। अतो यस्मादत्यस्यचित्तमलिप्संचरेण्यसंचरणशीलं
अनवाप्तितमितमितिप्रायः। गत अपि अथेति छंदसिसमानार्थाः। एतद्द्यततंहविराधीतं आध्मतं अलिप्रेतंसन्मयाममे
दमित्येवंतथापिविनश्यत्येवान्यस्मै प्रदायततत्वैवंसतिधिष्ठनमस्माकंनविष्यतीति कृतएतदितिसमस्तार्थः। अथैक
अध२ पदतिरूक्तं अस्मिन्नघाविघुरित्यक्तोनामधेयंद्योततघतिस्ततः द्योततेतद्दृष्ट्वा उपाशंसनीयउपगम्यचेतसां आशास्यव्यो
नवति। अनागतत्वाशंशाद्योहीनः कालः अतिक्रांतो हि सत्नवतिस्वःसंबंधमशंसः शद्दः सोऽस्य प्रसंगेनेसंनिरुक्तो ऽनेनो

२॥ तिघुरितिवर्ईकारवंत। सदितियत्रजयानन्नोद्यारितएवंकारवक्तनियमो इएव्यपः। अन्यत्र यथेष्टयोज्यः ध्व२ ॥सर

ऽद्भु तीरे स्या२

नि॰ ला॰ नानेयनाना तेनो विद्यमानोपि निरुक्तो ऽद्भुतमद्भुतमिदमपीतरदद्भुतं शो पि तवर्षीयद्भुत मिव कादाचित्कत्वाच्छब्दसा
प्यप्रसंगेनेद्धं इति उक्तं अन्यो नानेयं नाना वेनव्यवस्थितद्यापसं असङ्कुलजा त्यर्थः। अथवा नसतामानेयः। चित्रं चे
२९ ततश्चेतत्पनैनार्थानिति विज्ञातं तावातं विनश्यत्वाध्यातमभिप्रेतमिति पर्यायवचनं। एवमयमाद्धिस्मिन्मंत्रे विविक्तिसा
र्थीयः। अथाप्ययमेतस्मिन्नपास्मिन्मंत्रे पदसूरणो भवति॥ ॥निरुक्ते नैघण्टुकस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥नूनं
मातइति। इत्समदस्यायमार्षं इष्टं च उपयोर्थहनिमर्त[illegible]त्वतायेशस्पते नूनमिति पदपूरणएवासादा
२८ णालेनुवयाष्टुजलावके कर्मणि सा किं करोत्वा प्रतिउच्यते किंवरं कर्मणो दक्षिणा गुणकार्य संयुक्ता तद्दतीत्यर्थः। किंच
शिक्षदेहि कस्मै स्तोत्रे स्मकृत्विस्पोतुका मात्रा किंचमातिवक्तुमास्मा सृतिहायांती त्वान्यापादेहीतिमा दाइत्यर्थः। अस्मत्संता
वदेहितितान्येत्यापिदास्यसिवेत्यभिप्रायः। किंच नगोनोयनं तोष्टुये न किं कुर्या माष्टहद्दटेमं महद्धदर्जितं चवदेमवीयतां गुज्य २९
तामिति कांचिदर्थे यज्ञेष्ववा घ्रष्टहे किं चयुष्मदनुयहा बहुवारा ४ वीरवंतो वयमोपुत्रवंतो यत्वं वियुक्ताभएवमयंमन्त्रार्थीयः ऽ॥
॥ऽन आशिः। तथापि नु दक्षिणायामुपवर्यते। कस्मिंस्त्वतेयजमानाय। विदक्षणा। मघोनी मघवती। हिरण्ययधान्यादिधनेन॥ ऽ४

…तिः ३ भाग: १४

तिर

अथ पुनः पुनरेवं तएवत तत्र कल्याणावीरा इति समस्तार्थः ॥ अथैकपदनिरुक्तां वाराव रयितव्यो भवति प्रियन्तेऽस्मै। जरिता
गरितां गिर तेस्तु समर्थस्य स्यामहं मंहते दीनार्थस्य दीयते हितद्वाद दक्षिणा दक्षि तेऽसमर्धयत्समर्थस्य यज्ञो हियं किंचिद्धिगतं द्वि
गतं भवति तद्धियैः समर्धयति विशिष्टं हि यज्ञस्य साधनमेतदिति। अपि वा प्रदक्षिणागमनाद्दक्षिणा दक्षिणां दिशमभि
ता हि दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावग्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दीपिवा प्रदक्षिणागमनात् दक्षिणां दिशमभिप्रेत्य तस्मादि
स्थितां तरेण चात्वालमाग्नीध्रं च उपमानागच्छति। दिवु पुनर्दक्षिणा हस्तात् प्रकृतिः प्रास्तु स्वस्य प्रजापतेर्यतो दक्षि
णाहस्तो बभूव सा दक्षिणा दिगभवत् अथ दक्षिणा दिगभवत् दक्षिणा भिन्नवत् अथ दक्षिणो हस्तः कस्माद्दक्षिण इति
दक्षतेरुत्साहार्थस्य समृद्ध्यर्थस्य वाऽऽह वा भवति कर्मसु ततथा सव्यः। दीशतेर्वा स्याद्दानार्थस्य तेनैव हि प्रायेण दीयते। अथ हस्त
कस्माद्धन्तेः सोऽहं तेन हि हन्यते न चान्येनापि केन चिदंगेन हन्यते एवं योऽहं तव्यो भवति स भवति ... तेऽप्यमेव बहुप्राप्नुः शीघ्र
इत्यर्थः। बृहदिति महत् सा हि दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावग्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदो दक्षिणानां नयोऽग्नौ भवतां तेवेदिश्रोमातिदृत्या

के सोतेप

नि॰ ता॰ तोनामधेयं परिहत्वं हि भवतीति ॥ वीरो वीरी वीरयत्यमित्राम्नानाप्रकारमारयतीत्यर्थः। वेतेर्वा स्यादिति कर्मणश्चमत्यर्थे वर्त्तमा-
नस्य गच्छत्येवासावस्मि सुखश्शत्रून्वीरयतेर्वा विक्रमार्थस्य विक्रांततमो भवति। सीमित्ययं परिग्रहार्थीयो वा पदपूरणो वा ॥ ॥
३० प्रसीमादित्म॥ अस्यामेव तावद्दलयमपि प्रदर्शयति ततः परिग्रहार्थीयत्वे द्वितीयमुदाहरणं वक्ष्यति। प्रासृजदस्य तं वाकृमसि-
यमाबंत्रिष्टुश सौरी। सूर्यः श्चुनरस्यां वरुणनाम्ना स्तूयते। प्रासृजदसूर्यो रश्मीरसीमिति पदपूरण एव कृतो धात्वविवक्षितमेवैत-
त्पादपूरणपक्षे। अथ परिग्रहार्थीयं सर्वमेव परिगृह्णातीत्य प्रासृजत्सर्वतः इति धर्त्ता विधारयिता रसानां रश्मीनां वा सुरचिमिन्द्रानां-
तर्गतस्य वाधर्त्ता सर्वस्य जगतः। कृतमुदकं आदाय पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकात्तत्सिंधवः। स्पंदनात्सूर्यरश्मयः। ते ह्यादित्य-
मंडलाद्वीर्यावर्त्तमानाः स्पंदंते वर्षाकाले सूर्ये प्रसृष्टा उदकमादाय लौकिकं वरुणस्य सूर्यस्य सूर्यस्य स्थानं मंडलं यंति। तदेव ३०
न पुनर्निवर्त्तंते सर्वदा नलक्षणं कर्म कुर्वाणा न श्राम्यंति न वा श्रांता अपि संतो विरमन्त्येतत्कर्म मुंचंत्येते। कथं पुनः पतंतो न श्रा-
म्यंति किं तातकैर्वयो न वयः इव पक्षिण इव शीघ्रं पप्तुः पतंति तश्च रघुयाः लघुयालघ्वा शीघ्रं गत्या परिज्मन्सर्वतः परि-

ना स्वर ए३ स्वर सार्वे३

८२ द्वि २

गच्छंतः सर्वं भुमध्ये तरुणगान्न आम्यंतिन विसुंचंत्ये तत्कर्मण एतद्गुणयुक्तानामथैतेषां सूर्य एव प्राप्ति सर्वे सियमेव चडीश्वर इत्येवं सूर्य
स्य स्तुतिः षौरी विसीमतः स्तु चोद्ये न आवरिति चेदं कितायस्तु दाहरणं। १४। ब्रह्म जज्ञानमिति। वामदेव दृष्टो मन्त्रो ऽयमाद्रि
स्तुर्मादित्यं तुष्टावा प्रववर्गे विति सुक्तारूकेनापधानेवाग्निचयने। ब्रह्म आदित्याख्यं ज्ञानं जायमानं प्रथमं ब्रह्मपत्नै प्रभु आदि
तः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि तदुदयोपलक्षितेतैव हि प्राच्यां प्राची खं व्यावश्यत्वं गोष्ठा विद्वता नकारो ऽसुर...
स्तुतः प्रद्यातरोचनात् वमीनृसीमतः सर्वतः किं च स वेनः मे भावा बुध्न्या बुध्नमंतरिक्षं तद्वयववक्षुतादिशः उपमा उपनिर्मी
यस्थातास्तुत्येतत्यति छितुं सर्वस्तु पनिर्मीयते जगद्धितेस्मात्तानावे एवोपनिर्मा ... चंतो विविष्ठाः विस्थाः। तास्तु घेतजगद्धितिवर्ति
ष्ठतीति ता एव विष्ठाः सतश्चासनि व्यक्तस्य स्थूलस्य असतश्च असन्निव्यक्तस्य सूक्ष्मस्य योनिं स्थानं विवः व्यक्तोदित्यर्थः।
तदुदये सवं गुणयुक्तादिशोलिख्य इत्यादि अथवा बुध्न्या आपश्चांतरिक्षा स्ता उपमा इत्येवमादिस्सर्वयोज्यं। १३। अपीवा सौ
मेत्येतदनर्थकमुपमा दर्शीदीतपं वमीकार्म्मा एंसीन्नासीमम। तः सामतोमर्यादात्तः सीमा मर्यादा विसीमा व्याति दिशा विती वितत सं

बन्धो

पि दुतंकु संनाने ।। विमत
विस्तारो दर्यार्थ

५ [illegible] ३

नि·ला· ताश्चा सैनो देशो कोरो ता ।। ति त्वइति विनियहार्थीयं सर्वनामानुदात्तं निपातत्वेनैतदपि संदिह्यते । वक्ष्यति हि निपात इत्येक इति ।। अ
तः त्वइति हि वं निपातकांडे उदाह्रियते संशयपरिशोधनाय । त्व इत्येतद्विनियहार्थीयमिति व्याख्यातं किमुतत सर्वनाम विश
३१ तिप न्नस्वर त्वान् स्वरमध्यवधारयन्नस्या नुदात्तमित्याहाक यं उतत्वि प्रातिपन्नस्वरमेतदिति उच्यते । प्राति पदिकस्यांत इत्यो त्सर्गि
कं लक्षणं अन्यत्रापवादो लक्षणविदो पि वा प्यापवादं पश्यंति अं वो त्वं सममिमित्यनुदात्तानीति । अर्धनामेत्येके । अर्धस्यैतन्ना
मेत्येवमेके आचार्या मन्यंते । वक्ष्यति वा यमपित्वो नेम इत्यर्धस्येति तदेतत्प्रकरणोपपन्नत्वात् मध्यवसेयं कार्धनाम कौ ह्रियते ।। ३
।। ऋचां त्व इति । बृहस्पते रार्षं ऋत्विक्कर्मणां विनियोगमनयर्चा शिष्टा ऋचां त्वः पोषमिति । य एते च त्वारो महर्त्विजः । एते षां त्व एक
इत्यर्थः । किमेकः करोति । ऋचां पोषं पुष्टिं पुष्यन् नु वन् शंस्थं वा देवतायथात्म्यानुचिंतन संतानगर्भस्थानकारणात्प्रद ३१
नवती र्यथा कालं पूर्वो धीयानं आसंहितासां पोषः कतम एक एतत्कर्म कुर्वन्नास्ते इति होता । एत त्वा व दृश्यायमनकर्म तस्मिन्होत रि
विति पु कां ऊकं चायदि वा हौत्रं क्रियत इति गायत्रं त्वं गायतिशक्वरी षु रुद्गाकतम उद्गाता । तस्मिन्नप्येत त्वो सा म गान कमवि

गायत्रं सा गान

सर्वनामेति । यश्चात्र सर्वनाम तच्चैयमनुदा ५

मनननंवत्तरोती मर्यःस्वलोप्य[illegible]

निगमोक्तं चासामध्यायामिति। ब्रह्मा त्वः ब्रह्मा नाम एक ऋत्विक् जाते जाते प्रायश्चित्ते विद्यां वदति। विद्यात्रयहेतुत्वाद्[illegible] नो विद्यां वि
ज्ञानं वदंति इतरेषां ऋत्विजां यः इदमत्र कुत इदमत्र क्रियत इति। तत्रापि होतः कर्मविनियुक्तः स पुनरेव सर्वविद्यः सर्वविद्यानन्तर्या
विशेषस्य साध्विकारी त्रयी विद्यासंयुक्तो येनासौ सर्वमेव वेदितुमर्हति न ह्यसर्ववित्तमद्विकारं शक्नुयान्निर्वर्हयितुं। उक्तं च ब्राह्मणे केन ब्र
ह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्ययेति। यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ त्वः। विमिमीत एक इति मातं कर्म तन्मात्रेत्युच्यते या काचिदितिकर्तव्यता
यज्ञस्य तां विमिमीते अध्वर्युः नानाप्रकारां करोतीत्यर्थः। गायत्रं गाय[illegible]त्वर्थस्य सूयते ह्यनेन शाक्वर्यः ऋचः शाक्वरीषु उक्ता ब्राह्मणे
ना पि शक्नोतेः शाक्वरीशब्दे वृत्तिं दर्शयति। तद्यदाभिर्वृत्रमशकद्धन्तुं तदेतत् शक्वरीणां शक्वरीत्वं यस्मादाभिरिन्द्रो वृत्रमशकद्धन्तुं तस्मा[illegible] ग ४
च्छक्वरीत्वमिति विज्ञायते। ऋचां शाक्वरीणामिति ब्राह्मणेपि शक्नोतेरेव शाक्वर्य इति विज्ञायते। लिंगतोपि हि [illegible] तं [illegible] वति [illegible] नजानातिना भ २
मानीति। ब्रह्मा परिवृढः श्रुततः। स हि त्रयीविद्यां वेद शब्द[illegible]सारूप्यप्रसक्त उच्यते ब्रह्मपरिवृढः सर्वतः। [illegible]दि[illegible]पित स्परि
वृढं सर्वा विद्याः [illegible] इति। पुनरप्यमहा अपरं पुनः [illegible]परस्पतेनाप्रापयितेत्यर्थः। [illegible] तं [illegible]

सामदि० शक्तिमोषनि ४ वें ३ ह २ से०

न्नि१ स्न१

नि॰ना॰ एवमथवाध्वरं कामयते कर्त्तुमित्यध्वर्युरिति तस्मिन्निर्वचने युः२ वह्नप्यव इति यथा ऋग्य वा धीयाते तमध्वरं कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे अध्वरस्त्रीयमे
वसंज्ञा भवति मं च केश शानवश्च एतस्मिन्ननिर्वचने द्युरस्यानुपबंध २ नाम कारणं २ अध्वरमधीते युः सो ध्वर्युः २ नियह प्रसक्तस्याध्वर इत्या
३२ ह्रस्पत त्वमा च ध्वो ऽध्वर्य्वरिति यज्ञनामाध्वर इत्युक्तं निर्वचनया ध्वरति हिंसाकर्मा अध्वरति ह्वर्वतीं हिंति सार्थे स्तुपग्रितो तत्प्रतिषेधो ध्वरः
अहिंस्र इत्यर्थः। आह नञ्च वहुत्पंते पश्चावः छिद्यंते रणवनस्पतयो अथ कथमहिंस्र उच्यते। अभ्युदय एव हिंसा एवं हिंस्यते। न वा तप
तस्मिन्ह्य यमस्ति इति। तयाच कृत्स्नामिष्ठतिरणा निरातन्निति। तस्मात् मनुष्ययोगादहिंस्र इत्युपपद्यते। नियमो यमित्येकमन्यं ता एवमे
काय परेति निपातत्वमस्योक्तं ध्रुनाचोदक पक्षे ध्रुवा परपक्ष्मा क्षिपन्नाहात कथमन्तोदात्तप्रकृति नामस्यादिति तदेत ऊच्चूपमा ३२
न्तोदात्ते अन्तोदात्तत्वं सलावं सकथं नामस्याद्यन्तुदात्ते वा कं ऽ समर्थे गौवां तो दात्तानि प्रातिपदिकानीति उच्यते। सत्य द्युकं न तत्त्वे वेदं स
न्तुक्रमन्यश्च चापवादादिति सर्पिषोपवादो सेन चसमति मेत्य तु दात्तानां ति। उत्सर्गाद पवादो बलीयान्। तस्माद्धि प्रातिपदं स्वरमापित
देतन्नामैव। किंच। दृष्टमयं तु भवति उग्रा द्यो हेतवर्था। हेतु समुच्चयार्थो वा। अन्तोदात्त प्रकृतित्वे पि सति दृष्टान्तु विशिष्टं दसी तिदृष्ट

१२ नेम२ नीर प५

व्ययत्वान्नाप्नोतीति तद्भवति। एवं हल्वर्थः॥ अथ चैवं मन्यथा उभसमुच्चयार्थः। अपवादस्य बाधनात् व्ययैर्दर्शनाच्चानुदात्तमपि समासमेव सवति।
निपातत्वे पिकत्वमात तस्य अस्स संज्ञस्य नन् वत्से वा निपाताः अपि आद्युदात्ता भवंति। तस्मात् कृतापवादत्वात् हल्व्ययत्वाच्चतामेवेत
दिह्युपपन्नं। आह कथं पुनरस्य व्ययोहस्वश्च च्यते ते अस्मेत द्वंविशेषसग्र इति चतुर्थ्यामेकवचने। व्ययोऽहस्वः। उतद्वंसरव्यादिरपीत
मान्नरिति द्वितीयायामेकवचन एव तु परिशिष्टा ज्ञेयो। अथापि पिप्पमानद्विवचने व्ययोहस्वस्य ध्यमरा ... ४॥ अक्रुध्यंतः सरवाय
इत्यस्यार्थश्चिह्नस्पतेर्गर्भविद्याहूकं नाम तत्रेयमृक् ... अक्रुध्यंतः अक्षिसंयुक्ताय। कर्णवंतः कर्णसंयुक्ताः एव मा पि समाने
ज्ञियाः नामात्वृष्टोदरपाणिपादसंतः। अपि च। समानख्याताः सर्वे मनुष्याख्याः अथवा समाने श्रुशास्त्रेषु कृतश्रमाः वैयाक
रणाः वैयाकरणा नामैकसमानख्याताः॥ नैरुक्ता एव नैरुक्ता नाम मनोजवेषु मनोगम्येष्वर्थेषु असमा बभूवुः। केचिद्दूहा
यौहनेरण वक्तृत्वसमर्थाः केचिदमेव संकथमसामिति यतो दृष्टांतेन प्रदर्शयति। आदघ्नास उपकक्षास उत्वेह्रदा इव। आ
दघ्ना एव आदघ्नासः। आस्यदघ्नमुदपरिमाणाः केचित्पुनर्याउपकक्षासः कक्षसंनिकृष्टदेशतुल्योदका इव ... एके प्रज्ञ

ह्र

दघ्नोदरादित्वा त्वलोपः १

पा २

ह्रस्व इति निरुक्तिकषिम्पासः। दध्नो उपगतगताः। उपकक्षाः उत्तरपदस्वरः। २

कृतार्थे तत्रैकं निति त्वरा।

यांश्च दाःस्त्राद्वैः स्तानाद्वोःस्त्रान्त्वा अवद्योत्या अपरिमयप्रज्ञानाः दद्रूभर्द्दृशिरदद्भ्रुपीइति समस्तार्थः। अथैकपदनिरुक्तं। अक्षिचष्टेः पञ्चमस्यैषस्या।
दृश्यतह्यनेन। अनेकेर्थ क्वर्थस्य त्यागायणो मन्यते। आत्मनामपि चैतस्मिन्निर्वचनं भवति। तस्मादातव्यक्ततर इव भवतद्भूति। यस्मादिदं
नामतिकिमिति प्रकृतमपेक्ष्य। अथवा यस्मादेते तेजोवयवा ते यिष्ठो। तस्मात्कारणात् तू इत्येवयच्छ्रृदमन्वा कृष्णविद्यमानमविद्यमाने
चोत्पाद्य तस्मात्कृत्स्नस्य सामर्थ्यमुत्पाद्यते तथा हि सन्निराकांक्षो भवति। सर्वत्र च साकांक्षेश्रद्धे एवं व्याख्यायमानोद्रष्टव्याः। एतेऽप
क्षिणी इतरस्योगें त्योव्यक्ततरस्पष्टतरप्रकाशतरे भवतः। अंधकारपिहितप्रकाशात। नक्तंचरादीनां न तथैतराणि मानि। एवं
आत्मनोऽप्यनेकेरवाक्षिणी इति च विज्ञायते। कर्णाः कृंतते निर्हृतद्वारा भवति। ऋच्छतरित्याग्रायणो मन्यते। आत्मनामपि चै ३३
तस्मिन्निर्वचनं भवति। ऋच्छंतीव खेदगोतामिति हविज्ञायत इति। ऋच्छंतीतिवितौ कर्णौ खर्वति। अक्षिणः सीतः आख्याःस्ता
वपिवादगीतीप्तत्युद्रुच्छंतद्भवग्रहणार्थं विजायमानाद्भायते खे कर्णोविति। आस्यमस्यतः। ह्रे पार्श्वस्पाक्षिप्यात्तह्योत दास्तिमु

33

पुदुपुगतोऽदघ्नी
तिगतार्थत्वात्

त्येना ऊरुसंदघ्नेवीस्यादाह। ऊर्वस्येवऊरुवणार्थस्यपुरुषस्यापिघेनदघ्नेआगतेस्मवत्येवऊरुदघ्नाऽऽपोयेनतदाहजानुमात्रमिति शकयतो। दघ्नंदघ्ना
ते:प्रवत्यर्थस्यपुरुषतन्तरमपिवतद्रवतिपूर्वतराल्परिमाणान्। दस्येतेर्वीस्याद्रायमार्थस्यविंदस्रवतरंघुपहरीणतरंतऽवमुत्तरस्माम्मपि
माणात्। प्रमेया:प्रकर्षेणप्राप्तेयेषुयोयंअगाधत्वात्तत्रेऽस्नूया:प्रानाहीऽत्यर्थ:। द्रुदौ द्रादते:शहार्थस्यशद्वंप्रमावृसिद्धमधम
न:करोति। द्रुदास्तेर्वीस्यात्रीतीप्राकार्थस्यग्राम्येपिप्रमोर्मितलएवभवति। अथाप्ययमपरोनिपात:प्रमुद्वयायेभवति। कतम:
स्याइतिकिमुदाहरणंपर्यायाऽवदुदाश्विनमिति। आहकिमुकंभवति। उच्यते। अश्विनेवपर्यायाश्चेत्येवंसमुच्चयार्थेभवति। अ
ययेमरूत्वेर्थेमिनात्तरेषुग्रंथेषुवाक्यपूरणाआगच्छंतिपदपूरणास्तेमितात्तरेष्वनर्थका:। कममीमिद्विति। आख्याता:कर्मोपसंग्रहा
र्थीयाश्चसत्त्वसंगेनहीत्येवमादनयोर्मांथीश्च अपूर्णा:। प्रानिपाताप्रसक्तानेवाधुनापदपूरणाश्चसामग्र। तेषांसामान्यमेवतावल्लक्ष
णमुच्यते। अक्षाधिकारार्थायमथशद्वोऽथायेप्रवृत्तेपरिसमापितेऽर्थेऽन्यैर्वाक्यगते:पदैरमितात्तरेषुगद्यग्रंथेषुवाक्यपूरणाआग
च्छंतिपदपूरणाश्चास्मएवमितात्तरेषुपादपूरणेषुभवंति। उभयत्राप्युक्तेऽनर्थका:अनर्थान्तरवाचका:प्रकृतादर्थान्नार्थान्तरंद्यो

नाना

२६२

सि

नर्थयंति। पदमेव वाक्यमेव वा पूरयितव्यमित्ययमेव हि तेषामर्थो नान्यदर्थान्तरं। उक्तं च। क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृ
त्। सत्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः इति। कतमे पुनस्ते इति उच्यते। कमीमिद्विति। एते खलु चत्वारः। कं। ईं। इत्। उ। इति। आह न
नु उपसर्गेष्वर्थैः शितये तदुपदिष्टं लक्षणमत एव विज्ञास्यामो ये मितान्तरे ष्वाकाेषु पदपूरणासोमिता ते ते पदपूरणा न विशेष्य मीत्यथ
किमर्थमेते विशेषतः कमीमिद्विति निर्दिष्टा इति उच्यते। एते हि प्रायेण पदपूरणा एव। अन्ये पुनरिव न चिदादयो ऽर्थवन्तो पि
सं५ प्रायेणार्थवन्तः सन्तः पदपूरणा भवन्ति। मन्त्रेषु लोके न पिप्यान्ते इति। एते पुनः प्रायेणानर्थका एवेति विशेषतो निर्दिष्टाः। अथवा ते प्रायेणार्थ
वन्तः कदाचिदनर्थकाः। एते पुनः प्रायेणानर्थकाः कदाचिदर्थवन्त इत्यतो विशेषतो निर्दिष्टाः। आह एवमपि च उकारो न निर्दिष्टव्यः। किं ३४
कारणं। स हि पुरस्तान्निर्दिष्ट एव। अथापि पदपूरणा इदमु तदिति। उच्यते। धर्मनिर्दिष्टः प्रासंगिकस्तु सतस्य निर्देशः। अयमेवात्रोकारस्य
पदपूरणत्वेन मुख्यो निर्देशः। स्वप्ने करणत्वात्। आह तत्र तर्हि आकिंचित्कर इति उच्यते। नाकिंचित्करः। किं कारणं। श्रृणु यदि ह्ययमुकारस्त
त्र पदपूरणत्वेन नोच्यते इह वोच्येत ततः पूर्वोक्तस्यापि विनिग्रहार्थीयत्वस्यापवादः स्यादिति गम्येत। अथापि तन्नैव केवलमस्य पदपूरणा

प्र.२

तोरे भुत्नेर

प्रायमपर्क्तिगम । पितत्रैवकेवलमस्य पदपूरणमुच्यते नेह तथापि पदपूरणे तु परिसंख्याय मानेषु नाय मुक्त इति परिसंख्यायां पदपूरणे वमस्य बाध्येत । अनिष्टं चैतत्तस्मादुत यत्राप्यधीत इत्यादा नन्वेवं खलु [illegible] नि त्वेतयोः परिसंख्ययो पदपूरणे तु स्य बाधः प्राप्त इति । उच्यते । नैवं किं कारणं उकारस्य हि तु नावपि । यत्रैव ह्युकारो पर्यवांश्चानार्थक एवं तावपि । तस्मादुकारस्य ग्रहणेनैव तावप्यत्र ग्रहीतो दृष्टव्यो । न केवलमु [illegible] [illegible] । किं तर्हि अन्येऽपि [illegible] वं त एव संति आह्वाता गच्छानित्यत्र घकारः । तपिवात्रावरुद्धो दृष्टव्याः उदाहरण मात्र प्रदर्शनार्थं ह्येतावंतः एवार्थाः संजवसति अनर्थकाः एव वार्थस मवे वर्यवंत इति किं कारणं न हि कस्मिंश्चिद पर्यत्वसंजावति अनर्थकल्प नान्याय्या च्चाव स्वार्थप्रधानो हि व्याकरणस्माकस्मादरिष्यते नार्थे न विनाबाक्ये संहन्येत । तस्माद्यावद्गृह्यमवतावदर्थः कल्पयित व्याः यस्तु न एतदुक्तं वाक्यपूरण इति । आगतिरपा । यदेतत्सर्वं प्रायर्थसंजवेसति आगतो सत्यां भवति एतन्मात्रो हृत्याद वसति [illegible] यो पर्यवंतां प्रायो व्याख्यकमीमिदवोनर्थका इति [illegible] । ननु आदो वमध्ये वपदपूरणा नामागमो [illegible] तद्यथा [illegible] मिति । अथ कथमुच्यते ये प्रवेशे अर्थे आगच्छंति । पदपूरणा इति । उच्यते । न [illegible] तदध्याय

९ त्रोदाहृताः । त एते सर्वएवा ८

न कालीनमानुपूर्व्यमक्षराणां पदानां वा व्याख्याने नियतमस्ति। अर्थप्रकाशनार्थे निर्वचन क्वचो नान्यदानुपूर्व्यमुपजाय
ते व्याख्याकाला तत्रैवं समासव्याख्यानपदं प्रधानं तदनुनामात तदनु उपसर्गास्तदनु निपाता इत्येतामानुपूर्वीमवेद्य
तदुक्तं। तत्राय पूर्वतोर्थ्य आगच्छंति पदप्रकरणान्यवंतीति। एतामेवानुपूर्वीमवेक्ष्य पूर्वमाख्यातलक्षणमुक्तं। तदनुना
मलक्षणं। तदनुपसर्गलक्षणं तदनु निपातलक्षणं तस्मादादावपि निपातः सन्नाद्येवाभिप्रेतः एवं द्रष्टव्यः। लोकेपि हि द
तानुयोगानां ब्राह्मणानामव स्यान्नक्रमोऽकिंचित्कर एव भवति। मध्येऽतवावस्थितायां प्रधानं भवति। सोऽव्यय इत्यु
च्यते। तस्मात्सम्यक्ता वोक्तंयो प्रवृत्तेऽर्थे इति। यत्सर्वं वाधिकृत्य श्लोकमप्युदाहरंति। आदिमध्यांतलुप्तानि प्रच्छन्ना
पिहितानि च ब्रह्मणाः परिगुप्सपंचवादव्यवहितानि चेति। अधुना निवमेतानुदाहृतान् कमीमिद्रन्समासंसोऽतः अले
कमुदाहरन्तो दर्शयति। चिरंचिरंजीवनायकमित्यत्र कमिति सवपदप्रकरणं। चिरंचिरंजीवनाय जीवनायेमित्य
र्थः। तत्राहि प्रायेण प्रचुराणि शास्त्राण्यानि भवति। कमिति पदप्रकरणमेवाद्याख्यातरणुपोषाद्रष्टव्यः। क्वचिदपि
कृतत्वात्प्रयोगाध्यायतानि हुक्ता स च्छिद्दिनराम्भरितोकावृकादिवविद्यस्यंतावचाग्नि चिरंचिरंजीवनायकमिति।

ह्व पुनर शिर

निष्क्रामः। निष्क्रा एव। निष्क्रामः। निर्वसनादि इत्यर्थः। अपि च मूरिलोकाः बद्धपत्न्या इत्यर्थः। केचुन ह्म दरिद्राः केचिन्नरा मनुष्या
इत्यर्थः। किं ते बामिति ह्व कादिवाविष्प स्पंत पुनः र्शंका विष्प नष्ठ ह्व कादिव हिमात बवा शिरे पुनष्ठ। २ ष्ठ शा वा वा रूपं ने वैवा शिशे कि
मिति वदा। शिरे शि शिरमस्माके जीवनाधजीवनार्थमाग ह्वति इत्येवं हेमंते बवा शिरे। अल्पतरसीतं हि शिरे सुखं तत्र जीविष्या मइ
मर्तिप्रायः। निगमप्रसक्त्याशिशिरशह्वस्य निर्वचनं। शि शिरे ष्ठ लाते हिंसार्थस्य। शशांतर्वा हिंसार्थस्यैव नार्थ ह्वतो विशेषो हिनस्ति
हि नास्मिन् कालेऽप्रति बध्यमानोऽनिशा येन दावाग्नि। सुष्ठानो वषिवनस्पती न्नाशी मिमप्यादाहरणं॥ ह्व॥ एमेनं व कृथे। एद्येषागा।
यत्री मधुछंदस आर्षं ह्व ह्वानिमवयोह्वो महेन्द्रो प्रातः सवने बाह्मणाछं ह्वसिनः शस्त्रे। महाव्रतेच तवाशा तिषु विनियुक्ता। आह्वजने नेथा
नि ह्व स्थेन ह्व जनाशी मित्रपद ह्व ह्व एवा ह्व जनैः ह्व ह्व ह्व पात्रेण ह्व ह्व ह्व सोमं हे धर्षविः। किमा ह्व जनयोयमिस्य ह्व तेऽअपि ह्व तेसो मेस्थां
शत ह्व पात्र ह्व ह्व एवं ह्व जनता मंदिंमद यितारं मंदितो। इंद्राय हर्षं ह्व तो वा किं ह्व कल वं ते चरणं वं ते क्रमणं वं ते वा। अपि वाह विधी
नश ह्व ह्व ह्व वा ह्व ह्व वा ह्व पापि वा व ह्व दिति कर्म नाम ह्व ह्व विशेष ह्व जनकेः संस्कार कर्म ह्व ह्व ह्व विश्वानि सर्वाणि भूतानि
कर्म्माणि वा ह्व ह्व ह्व वते इंद्राय ह्व सोमो ह्व प्रमत्तः। दाता र स्वो परे ह्व लिंद ह्व स्तुति। अथापि प्रमत्त ह्व ह्व ह्व तारा ह्व वं ते परो ह्व ह्व ना।

स३

स्वातारो नवंतिपरो हृक्ष्णतो निम्नो तथा नीतिरिव सांति। नमि इंद्रं भूतो गिरइति। इत्यस्योदाहरणं॥२०॥ नमि इन्द्रं नितो गिरो वाशि
37 श्वरीरिवइंसानिः। अमहीयो रागिरस्य यमार्षं गायत्री सोमी आवस्तुतो विनियुक्तानं वर्द्धयंतु नः। तंसोमं। इरिनि पद प्रसन्नः। वर्द्धय
तूपजातवीर्य कुर्वन्तु देव तर्पयेनः॥ एता अस्मद्गिरः स्तुतयः॥ कथं पुनर्वर्द्धयन्तु वंशं सं शश्वरीरिव। वत्समिवा एकाशिशुकाव स्याग
वः। ताय या पयीयेण वत्समेकं मृतवत्सा स्वेः स्वे॥ पया निर्वहनादिसमर्थं कुर्वीरमे वास्मद्गिरः एवं तंसोमं उपजातवीर्यं देवतर्पणाय कुर्व
तु वर्द्धयन्तु कल्मषः यथा॥ ग्रहं इन्द्रस्य हृदं इंसानिः। हृदयमंतक्रान्त मनेन वर्द्धयंति॥ सन्ति प्रायः आह कस्मात्पुनरत्र केचिदुदाहरणमंत्रा अशे
षाः। पठ्यंते निरुच्यंते च। केचिद्विदेकदेशा इति उच्यते येतावदशेषाः पठ्यंते निरुच्यंते ते आख्याधर्मोपदर्शनार्थं परिशिष्ट न सर्वं एव पठ्य
न्ते सद्वेषश्च अतिगुरु शास्त्रं संपद्येत। तथापि सर्वेषामेवोदाहरणमंत्राणामेकदेशः पठ्यन्ते निरुच्यन्ते नाप्यो पिव्याख्या धर्मोनिप्रद ३६
र्शितः स्यात्। तस्मात् व्याख्योपप्रदर्शनार्थं केचिदशेषाः पठ्यंते निरुच्यंते च केषांचिदेकदेशाः शास्त्रानि गौरव भयात् इति प्रति मंत्र मपि स
कलाद्विषादाध्ययने शक्यते। सायो जनमन्वेष्टुं ते देतस्मासेन क्रमः यस्मिन्नु यस्मिन् मंत्रे यद्यद्पदमेकार्थमनेकार्थमनवगत संस्का
रं वानिर्ब्रवीति किं विद्वद्भय बुद्ध्युपमंथ्यारता। अन्यद्ध्यापोहसमन्वयावाक्यस्य विद्धिपरिणामं करोति सादिश्यं वा निर्णयित न दर्थ मिव संस

कलमधीनेयास्मिन्वा इद्वेपदि तस्य दंवनियदानि मतांनिर्विक्रीता वचनात्र मेवाधीनेतन्मिंविवन्न यानदे तदेवंनि पुणमन्चैचंसवत्रा।
उकारस्योदाहरणं॥१८॥ अथयस्तुतेसमपतसिकपोतइवगर्भिणं ववमवि त्र उ हस्ते शुनः शेपो यूपेनियुक्तमालानेमोवयितुमिहन्न न
यागायत्रेंइंतुष्टावा अयमिति। वर्तमान एवकर्मणिपिदर्शयन्नाह। नेनवतुष्कर्थंसोमः यंप्रतिनित्यकालमेवसमपतसिसिपत्तसि त्वंता।
स्तुतास्तुत्रियास्त्वाहूयमानः सन्। नसि।संपतसिकथंपुनर्दर्शनिसमपतसिकपोतइवकस्यतन्तः कपोतः कुत्सितपतनिः सयथागर्भिणं
गर्भिणीकपोतीकामेनाश्रयंवानीडंनिपुनः पुनःपततिएवंयंप्रतिनित्यकालमेवसंपतसित्वं सएवायमस्मिषुनःसोमएहिक्रीतिविसि।
अथाकिमस्मापि: करिष्यसिमोवयास्मान्।किंवावचएवेदंतत्स्तुतिलक्षणंनोऽस्मेतांवितर्कयसिशेरस्यमानानां केनाभिप्रायेणाव
यमतद्रूमः। केवी तुष्पन्नुणोत्युक्तमेतदिनियतोनमोधवयस्पक्षानुतोऽपाताः श्रुत्वेतदवतुष्यार्थमात्नतामस्माकामनवयार्थकातुल्यो मो
अयास्मान्निंतेस्मानिरयमेवतेऽस्मत: प्रतिविशिष्टतरःसोमः। निष्ठुतस्यनिप्रायः। इवोपिदृश्यते। कदाविदनर्थिकाइतिवाक्यशेषः॥ किमुदा
हरणं। सुविदुरिवसुविज्ञायेतेइवेमेतेउदाहरणेसुष्ठुविदुर्यतं। वी वला इति। इवोनर्थिकएववाक्यपूरणःसुष्ठुविज्ञायेतेयत्तौनौ। तत्रेश्रा
यासौरिति। अत्रापीवोनर्थकएव। आम्नाताःपदपूरणाः। निपातसमाहारमधुनादर्शयन्नाह। तदधिकारार्थीयमथशब्दः। अपीतिसंभावने।

37

अथाथमेव इदिति केवलं प्रभुसमानः पदप्रयाणो भवति। अपि वा यमेव तद्दमे तेन संप्रयुक्तः प्रयुज्यते परिजयेर्थ्यं प्रवर्तते। तथं वारि नयेक
पं प्रयोगान्निजिस्नायं त्यो नरकं पतामेति। मृगयशाप इ केचित्ये तं कृतशेषमौग्राधीयते॥ १४॥ हविर्जरिके स्वरितः सवंते सुचंत एके सवने
षु सोमाग्रा शवीमिदं तउतदाह्णनापि त्रिंजिह्मा यमोनरकं पतामेति। नारदेन किल विशलभामा नाप्रसुरपत्न्यो अर्हं नपतितमनेन मंत्रे
ण यत्न सुम एके नाव दिनो लोकाद्द्ह हविर्जिपुरोडाशा दिषिनिमित्र भूते स्वरसवं ते स्वर्गं प्राप्नुवंति स्म। अथैके सवनेषु यज्ञेषु सोमान प्रि
षु एवं तः ते न कर्मणि समर्थाः शवी मेहतो नेशच्या वषाक्षुति स्विरेकै देवा वैमाद्यंतः। संतर्पयितं इममर्थः। अथान्ये दक्षिणाभिः स्वरसवं तेत्ये
तेदेवा नुवर्तते। तत्रैवं सति तेनतेना सुघतेषु प्राणिषु श्रेयः प्रति। यदि वयमेतानपि न तूर्णं समप्यक्तपरिस्विरेम। अपि पाजपहोमादीनां क
र्मणां मसंतवमतौ। तेहयमेतेषामस्सुपरिजिस्नायं त्यो जिह्मा वरं त्या यगवन्नरकं पताम। न यस्मो अर्हपरिस्विर्यतः। श्रियाः कश्चन धर्मोस्मी २७
समि प्रायः। नरकशब्दं निर्ब्रवीति नीचैरस्मिन्नैर्यते गम्यत इति नरकः। मघवा नाँक्षि नमाणं रतिकरं स्थानमल्पमथवासीति नरकः। अथाध्ययमप
रो निपातः माहास नन्दच मपद्दित्येते नैव संप्रयुक्तः प्रयुज्यते के न विरत्न पृष्टेसति प्रति वचने न वाभीत यथा। कश्चिरं विन्दं ह्वति। मेधं तिष्ठ
पलाइति ततः प्रमाव छेति छंता वि तता यदि नि छेतिकिमर्थं ता मगद्धं निशति पुनरनुष्ठे ह्वा तिन के सुरां पिवं मा गच्छिद्धता॥ यदि सुरां न पि
न्ये दक्षिणाभिः स्वः सवंते। इत्ये तदेवानुवर्तते। तत्रैवं सति तेन तेनासुघतेषु आणिषु श्रेयः प्रति यद्विय मेतानपि मद्दन्न स[illegible]पपरिस्विरेम।=अ=प्रे

सप २

वंतीत्यर्थः। अकस्मात्पुनरिमानि नामाख्यातेन साधारणि पृष्टेनेकैर्बद्ध्ष्यिपृष्टादिति। एवमुच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति उपोद्घातमाः। एवमनेन प्रकारे
णोच्चावचेष्वर्थेष्वनेकप्रकारेषु समभिहृता यान्येवं बहुप्रकारा निपतंतीति प्रयुज्यमाना तेन लक्षणेन शास्त्रे भेदार्थनिर्वचनशास्त्रमुपेत्योप
गम्यानुप्रविश्य पदानीति समाः। कः कस्मिन्नर्थे वर्तत इत्येवं द्रष्टव्याः। परीक्ष्याऽस्यार्थः। इतिकरणो धिकारपरिसमाप्त्यर्थः। इमानि चत्वारि पद
जातान्यनुक्रांतानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञा समाप्तो निगमनार्थः॥ ॥प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥इमानि पदजातानि
निक्याख्यातं अनुक्रांतान्यानुपूर्व्येण सर्वमाख्यातं ततो नामानि ततउपसर्गास्ततो निपाता इत्येवमानुपूर्व्येण क्रांतानि वर्णितानि निरुक्ताख्येयेति
वाक्यशेषः। किं नामानि पुनस्तानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति। तदपि व्याख्यातमेवायच्चतदुक्तेनाप्तः किंचिदवशिष्यते तच्च तुच्छेन
पक्षेन वर्णयिष्याम इति। तदिदं सर्वमवसरप्राप्तं पदचतुष्टयलक्षणं तेन रमारभ्यते। तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसम
यश्चेति तत्र किंत्वेवपदचतुष्टये यानि नामानि तानि सर्वाण्येवाविशेषेण आख्यातजानीत्येवं शाकटायन आचार्यो ब्रवीतीति वाक्यशे
षः। नैरुक्तानां चैष समयः सिद्धांतः सर्वेषामविशेषेण गार्ग्यवर्जं। आह कः पुनरन्यथा ब्रवीति येनैवमुच्यते शाकटायन एवं ब्रवीतीत्युच्यते। न
न सर्वाणीति गार्ग्यो ब्रवीति। किं गार्ग्य एवमेवमुच्यते। वैयाकरणानां चैके। व्याकरणमधीयते ये ते वैयाकरणास्तेषां चैके। न सर्वाण्याख्यातजा

येन

निमामानीत्येवं ब्रुवन्न इति वाक्यशेषः। तद्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थैः प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां संविज्ञानानि तानीति। तदेतत्त्रयं व्यते।
गार्ग्यपक्षेण यान्यास्मात्तज्ञानि नामानि यानि वाचकानीति एवं पर्युपयुक्तस्वरूपः। इह त्रिविधान्यवच्छेदनामानि। तद्यथा। प्रमत्तक्रियाणि।
प्रकल्पक्रियाणि। अविद्यमानक्रियाणीति। तत्र प्रमत्तक्रियाणि तद्यथा। कारको हारक इति। प्रकल्पक्रियाणि। अविद्यमानक्रियाणि
नि। तत्र प्रमत्तक्रियाणि तद्यथा। कारको हारक इति। प्रकल्पक्रियाणि तद्यथा। गौरश्व इति। अविद्यमानक्रियाणि तद्यथा। डित्थो डवि
38 त्थः। अरविन्दो दीर्घ इति। तत्रैवं सति यत्र यौगिकत्वं यः। केषु नाम सुस्वरसंस्कारौ। स्वरश्चोदात्तादिः। संस्कारश्च प्रकृतिप्रत्ययादिरसौ स्वरसं
स्कारौ समर्थैर्नियतार्थनामार्थोपपत्तिस्स्यते। संगतार्थो लक्षणशास्त्रविहितप्रत्ययोपपत्त्या युक्ता विमर्श्यः। यथैव लक्षणविप्रतिपत्त्या स्वरो
वस्थित एव संस्कारो। विषयप्रविभागादेशिकेना प्रादिश्यते। अनयेति प्रदेशः क्रिया। यातस्मिन्नद्यो व्यवस्थिता याद्धेतुकस्तस्य नामधेयप्र
तिलंभोपि प्रवृत्तस्याः प्रदेशाख्यायां क्रियायामभिधायको धातुः स गुण इत्युच्यते। अन्यत्र हि गुणशब्दो प्रधाने वर्तते। शेषांगगुण इति सर्वा ३८
र्थाः। प्रधाने तु तत्र क्रियाप्रदेशाख्यो। तदभिधायको धातुर्गुणाख्यः। सप्रदेशवाचकत्वात्प्रादेशिको गुण इत्युच्यते। तेन धातुरूपेणान्विता वन्तुग मा३
तौ स्वरसंस्कारौ स्यातां यद्वृत्तं येषां। आह किं तेषामिति। उच्यते। संविज्ञातानि [illegible] नि एकमतेन विज्ञातानीत्यर्थः। तेषु तावद विप्रति
तानि प्रमं विज्ञाता १

॥ माख्यातजानीति। तद्यथा। कर्त्ता कारकः पक्ता पावक इति। न पुनर्यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति। वि॥

रूप४ पा५

पातिरेवास्मात् कारकं एतेषु प्रकल्प्यन्ते क्रियान्तरसान्नादुपलभ्यन्ते। अपि चैतेषु कल्पयितुमपि तावच्छक्यन्ते। नहि दिष्ट्यादिषु पुनः प्रकल्पयि
तुमपि शक्यन्ते। तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति। न त्वयमुक्तं सर्वाण्याख्यातजानि नामानीमेतदयुक्तं। रूढिशब्देषु च क्रियाः केवलं
शब्दव्युत्पत्तिकर्म्मण्येव उपलक्षणभूतां निमित्तभावेनोपादीयन्ते। न वस्तुतोऽर्थक्रियायाः स्वतन्त्रस्य ताया भावं प्रति। तत्र शब्दव्युत्पत्तौ उपल
क्षितेनं प्रवृत्तिनिमित्ताध्याहारमानुपरतसाधनव्यापारं नित्यक्रियामभिधाने वस्तुमात्रस्य प्रतिनिर्द्देशकं रूढिरित्यभिधीयते। अपरे त्वा
ख्यातार्थः। यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां। यत्र तु स्मिन्नान्निरत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ अष्टाध्यायीलक्षणेन
प्रत्ययान्तौ प्रदेशात् विधायिना व्याकरणे प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ अनुगतौ स्यातां। न्यायवत्कार्म्मनामिकं संयुक्तेन संस्कारेण
तद्यथा। कर्त्ता कारकः पक्ता पावक इत्येवमादि तदाख्यातजं गुणकृतमिति प्रतीयत इति वाक्यशेषः। येषु पुनरष्टाध्यायीलक्षणपराङ्मुखौ
स्वरसंस्कारावननुगतौ न च प्रत्ययकर्म्म नामिकं संस्कारं युक्तेन प्रदेशात्वेन धातुरूपेण किं तर्हि अनुमते। संविज्ञातानि नामानि। संविज्ञान न २
पदमिति लक्षणात् रूढिशब्दस्यैव संज्ञा। वक्ष्यति हि अग्निरिन्द्र इत्येवमादीनां संविज्ञातत्वमेव परत्वं। यत्तु संविज्ञानं भूतं स्यादिति। तथा ह व्रह्मा पुरन्द
र इत्येवमादीनां गुणपदत्वं स एवायमिहाभिधेयो गोदृष्टः। तत्र गुणपराणि कारकपावकादीनि। संविज्ञानपदानि नामानि यथा गौरश्वः

पुत्रुषो हस्तीत्येवमादीनि नेष्येषां गवादीनां मष्टाध्यायां तु सत्रिल क्षणमस्ति। तस्मात् द्विदिश द्वा एवैतन्निति। अन्ये तु प्रदेशो व्याकरणमिति
प्रावृत्ततो। नन्वेहि दिशद्वानां लक्षणानि प्रदिश्यंते। तत्कृत्क्रत क्रौष्टिल लक्षणानुग्रहाल्लक्षणावयवो वा गुणेषु सुच्यते। प्रसिद्धो हि गुणशब्दो ऽ
नुग्रहे ऽवयवेवा। तद्यथा। गुणोमदर्थंवर्त्तत इत्यत्र लो ऽनुग्रहे वर्त्तत इति गम्यते। अवयवेपि। द्विगुणो रज्जुस्त्रिगुण इति चावयवे ऽवयवाभ्यव
यवेतिविज्ञायते शेषं समानमेव इष्टव्यामर्थाभ्यां। अथवा संज्ञानानि तानि तानि संविज्ञानानि तानि विज्ञेयानि तु प्रावण्यतो पाठो। तस्मात्तु ययथावि
स्वा ५ व्याख्यैतत्कथं सत्त्वंप्रदेश इति केचिदिंगगत्वैत्तता क्रियायां गुण इति भावः सत्तो किं वाच्यता। अथ चेत्सर्वीणपारक्यात जातिनामसु स्वधाप्ययम
परोदोषः प्रसज्येत। आह कृतम इति। यः कश्चित्कर्म्म कार्या सर्वत्र त्वं तथा वदीरय्यः कश्चा ध्यानमश्नुवीतान्य सवचनी यःस्यात् यत्किंचि
त्संघातुणं तदिति। यः कस्यचिद्विशेषणभाणी। तत्कर्म कुर्यात् यत्किंचिदनेकस्यात्म्यप्राप्यमेकं तदिमपि प्रेत्यो च्यते। तत्कर्म कुर्यादिति सर्वमि
वन्तंप्राणिनं तस्य त्वं तथा तेनैवैकेन नाम्नाव हीरन्नात यथा। यः कश्चिद्ध्यानम विशेषेणानश्चोप्यश्नुवीतैश्च इसमेवं प्रवचनीयःस्यात् कस्माद्ध २९
स्वाम्सु कर्म्मवइत्युच्यते। अन्यो त्वनुवर्त्तपिनोप्यन इति विशेषहेतुर्नास्ति। तस्मात् दृश्वोपि नैवाशनक्रियायोगात् प्रायेण स्वरस्तु मते। किं तर्हि। श
ब्दप्रवृत्त्याहार एवायमर्थप्रमाण्यमार्थ इहशः क्रियानिरपेक्ष एव। यत्किंचिद्दृश्यादविशेषेण तत्सर्वंतत्रिनाक्रियायोगात्तृणमित्येव मुच्यते

न वोच्यते। तस्मान्न सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति किं चात्र॥ अथापि चेत् अथापि यदि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युस्तथापि
अयमपरो दोषः स्यात्॥ आह कतम इति उच्यते। यावद्भिर्भावैः संप्रयुज्येत तावद्भ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात् तत्रैवं सति यथा स्थूणा दरशया
वा सञ्जनी च स्यात्॥ क्रियाहेतुके हि नामधेयप्रतिलम्भे सति यावद्भिर्वैयावृत्तिभिः क्रियाभिरेकं द्रव्यं संयुज्येत तावद्भ्य एव तावतीभ्यः
क्रियाभ्यो नामधेयप्रतिलम्भः स्यात्॥ किं कारणं। न हि तत्र कासांचिद्वृत्तिको विशेषहेतुरस्त्यासां वा नियामकः। तत्रैवं सति स्थूणा एकै
व सती दरे शेते इति दरशयाप्युच्येत न वोच्यते। तथा च सज्यते अस्यां वंशादिभिः सञ्जन्यप्युच्येत नैवोच्यते। एवमनेकानि सत्त्वानि एकक्रियायो
गादेकनामानि स्युः। एकं वानेकक्रियायोगादनेकनाम॥ उ॥ अथापि च व्यवहारप्रसिद्धिः स्यात् सर्वाण्याख्यातजानि नामानीति अ
थापि चेतदन्यत् स्यात्। यदि सर्वाण्याख्यातजानि नामानि स्युः। आह किमित्युच्यते। य एषां न्यायवान्कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि
प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्। य एषां पुरुषादीनां न्यायवान् न्याय्येन युक्तः। आह कः पुनरसाविति उच्यते। कार्मना
मिकः संस्कारः। कर्मकृतं नाम कर्मनाम तस्मिन् भवः पाचकलावकादि। तस्मिन् भवः कार्मनामिकः संस्कारः। किंवा यथा चापि प्रतीतार्था
नि स्युः प्रतीतक्रियाणि स्युस्तथैवैनान्याचक्षीरन् जनाः। आह कथं पुनराख्यायनोऽमी ते तानि न्यायवता कार्मनामिकेन संस्कारेणोपेतानि

दा५ ना४

मुः कथं वा प्रतीतक्रिया गौणीति। उच्यते। पुत्रपंक्तावनुशिष्य यद्रसाव्वरीरसु रिप्समो शेनइति पुरिशिष्यः प्राप्नोति। एवमसौ न्याय वतां कार्मना सि
पिकसंस्कारम्रक्रेन शाहेनोक्तः स्यादेवं वैप प्रतीतक्रियः शाद्रोपवति। एवमेवाप्यस्यप्यभाव वरीरन्ना अश्नोति मैसस्मा चितिश्र प्राप्नोति। एव
मे वतं घतेन मेति तदृनपिनितणमावरीरन्ना नवेवमाव हते नवासति कारणे मे विद्यमानक्रियापरो दीकर्तुं न्याय्या। तस्मान्न सर्वा ण्यारभ्या
त नितां गौणीति। अथापीदमपरमप्राप्तं जुर्वन्ति शेकिरायनादयः। किं। निष्पन्नेभिव्याहारे भिविचारयंति प्रथमा तृप्तिवीस्याऽऽ: कएनमि
प्रथयि ष्यदिति निष्पन्ने कस्मिन्नभिव्याहारे। अभिव्याहरणं अभिव्याहारः। तस्मिन्नभिमाहारे ततः पश्चात् पुस्त्वेन स्थिता तस्या निधान
स्य ततो विचारयंति कतमस्य धातोरजरूपमिति आह यथा किमिति उच्यते न यथा प्रथनात् पृथिवीत्याऽऽक्षेपे शाकटायनादयः। आहततः कि
मिति। उच्यते। तत्र वयं पृच्छामः स्मात् प्राग्यदीयं स्वभावत एव पृथिवी नाप्रविष्यत्। ततः कएनामपृथिवी सती प्रथयिष्यत् कोस्याः प्रथनमका ४०
रिष्यदिति अभिप्रायः। अथापि कश्चिदस्याः पृथिव्याः समाः प्रथन कर्तास्युपगम्येत ततो पि न वयमिदमपरं पृच्छामः। किमाधारश्चेति। शेशाद्
सतु स्तु पार्थः। सर्वस्या हिप्राणिजातस्यैषमेवाधारः प्रतिष्ठा। अथ पुनः पश्य प्रथयितासी तदा यो स्याः प्रथयिता स किमाधारआसीत् यतनाधा
रणाप्रतिष्ठितेन शक्येयं प्रथयितुं स वा धारो नास्तीति प्रथनक्रियां प्राव। प्रथमा क्रियां भावे वसति किमाजात्ये वमादीनि तामानीत्येनदकृतं न

स्मान्न सदृशेण स्थानजातिनामा भीति। अथापीदं परमप्रांशं शाकटायनः कृतवान्। आह किमिति उच्यते। अनन्वितेर्थ इत्येवमादि दृष्टिवः
आह वेदीगा नामैकैकमनेकधा प्रवेदं। न यथा नित्यशर्ववद्दृशश्चदं व्याकरणमधुना प्रवेदं। तत्र केषांचिन्नैव कृतानां केषांचिद्वैयाकरणैः प्राक्
केचिद्विचिद्वैकमल्पा केषांचिद्वैमल्पे। तत्र शाकटायनो नैरुक्तश्चैव गार्ग्यवर्जं कानि विदधानान्यनेकोद्दीनु निरस्तु विरस्यति। कानिचिदेके-
नैव। किं कारणं। प्रतिनियतानि हि तेषु व्याकरणेषु शब्दानुविधानस्य समयस्तथा यथा। पाणिनीयाः भूइति प्रकृतिमुपादाय लादिस्यैतं प्रत्ययमुपा-
ददते। तत्र कृतानुवेधनोपरवान्नकस्य लस्य स्थाने तिबादीनादिशंति। तथाहि ते शब्दमनुविधातुं शं कुर्वंति। सहिते पांशब्दानु-
विधानोपायः पाणिनिनानुबंधानामध्ययने लोपेवा। अपरे तु न वैयाकरणा लटमकृत्वैव तिबादीनेवोपाददते तेषामपि
हि शब्दानुविधाने स्वातंत्र्यशीली। एवं प्रतिनियतयास्वयपाध्यया तंत्रशील्यान्नवतीत्येवमादि समानमेव शब्दरूपं साधयंति
तत्रैव शब्दानुविधानोपायविप्रतिपत्तौ सत्यां शाकटायनआचार्यैनिकै स्वधातुनिरेकमभिधानमनुविहितं वा एकेनैवकमेव

परिष्कृतः सेषा २ ·२॥ येतदेवेवं प्रयोजनं मुक्त्वा नान्यत्प्रयोजनमस्ति त्वगदानामनुबंधानामध्ययने लोपेवा। अपरे पुनर्वैयाकरणा लटम २
२॥ न त्विव तिबादीनेवोपाददते। तेषामपि हि शब्दानुविधाने स्वातंत्र्यशीली॥ २

तत्र यदनेकेरनुविहितवाङ्गं न दितेरेगांग्रिपाणिन्यादिभिर्न्नेक्ष्यते। किं कारणं। अप्रसिद्धो हि सतेधीशब्दानुविधानमार्य्यः।
धातुसमुदायमात्रमेव नामेति यत्तन्नेशाकटायनमाविज्ञिप्सन्नाङः। अयानन्वितेर्थे इति। अनन्वितेर्थे ननुगतेशब्देन
र्थे यत्र प्रनार्यमाणेपि शब्दो ऽर्थमनुगन्तुं न शक्नोति। एवं धातुजः असमर्थो भवति। अप्रादेशिके विकारे यथा हि। क्रियया त
द्रव्यं प्रादिश्यते तदभिधायको यो धातुः स तदभिधाने विविशिष्य मार्गं विकर्तुं न शक्नोति। यत्र न प्रहीयमानप्रतिज्ञः शाकटाय
नः। सर्वाण्याख्यातजानि नामानि उपपादयिष्यन् संस्तवमतिकाशकृशावलंवनमिवाकार्षीत्। किमकरोदिति। पदेभ्यः पदेत ४१
रार्द्धान् संचस्कार शाकटायनः। पदेभ्यः आख्यातपदेभ्यः सत्यमेभ्यः अवयवानुपादाय पदेतरार्धानन्यांश्चान्योश्च इतरेतरार्द्धा
स्या

श्रा
८

तपदाक्यैकैरन्तैश्चान्यैर्न्यूर्न मान्नः संस्कृतवाग्गतघथा सत्यमित्येतदभिधानेन संस्कारा कथं। एतैः कारितैर्वयकारादिवां
तकरणमन्त्रः शुद्धं वमकारादिंवा। एतेषु रणोना वित्यस्य कारितौ तत्पन्ने रूपं कृत्वा ततोयकारमन्तमादाय मकारान्तं कृत्वा स
त्यशब्दस्था त्यमर्थमिवस्कारं ततो यमिति भवति। आम्नैः शुद्धं वा। अशुद्धं वीत्येनस्थाशुद्धमेव रूपं कृत्वा नकारितौ तमित्यर्थः। ततः
मकारादिशब्दरूपं गृहीत्वा सदित्येतत्सत्यमित्येतस्य शब्दस्यादिमकरोत। आद्यमद्वितसंस्कारा। तस्मादिति मन्त्रमिति। अत्रयो यमस्त्रे
स कारस्य यकारमविरोहति। एवमेतदेकमभिधानेन द्वयोर्द्वितीयोः संस्कारस्य भवति। अयं कोऽर्थः। सतमर्थमायपति
प्रत्यायपति गमयतीति सत्यं। कारितैर्वयकारादिवां। शुद्धं वमकारादिंवेति। इतरस्य द्वैतं वार्थमिति मन्त्रयार्थाश्च काराः।

वे ई।

वृ.ता २

न्यइ

एवंपदेभ्यः पदेतरार्द्धान्संस्कार शाकटायनः।।तदेतदन्याय्यंकृतवाञ्छाकोटिनामपदंविभज्यानेकधातुजंकुर्मीनातदे
तदकृतपूर्वंमन्येविद्वद्भिः शाकटायनेनेति पांडित्यात्।निमानादकरोत्पदानि तदानि।अपिचोपजायतेनः शंका।यथा
सोऽग्रेष्ठानासोपदेषुस्थाप्स्यति। अवश्यमसौवर्णान्नपश्चिमेतस्य त्वनेकार्थीभूतकल्पयिष्यति।यो हिपदानि भिन्नत्रस्थावर्णान्
पदविशेषहेतुः कोऽप्रविष्यतीतस्मादिति प्रसंगदोषोपपत्त्या नानेकधातुजानि नामानि। नापिसर्वाण्याख्यातजानीति।
अथाप्ययमपरो दोषः प्रसज्येत कतमः।।सवर्णसर्वाणां च इत्याकारान्तं सहितेभ्यो हि दा।सत्यं पूर्वमस्मात्सायंसत्पूर्वः।।किंका ४२

नि नामा २

दुस्यास्य सि । अवश्यं स्प्रष्टव्यानि पि सेत्स्य मनेकानीषु कल्पयिष्यति । कोऽपि द्रव्यान सिन्नेतस्य वर्णाजे देवि शेषवत्तु ः को न मि
ष्यति । तस्मादतिप्रसंगदोषापत्त्या न सर्वाणि कथाख्यातजानि नामानि । नापि सर्वाणि नाख्यातजानीति । अपाप्य यमपवादो षः
सज्ञेतकृतमः । य बहवो वा बहवस्याङ्कुरसिंपु क्रास्ति विदि । स वं सर्वप्रस्तालो यं स ... । किं कारणम् । स वा आश्रय एव ह्यसौ ।
तत्रैवं सति शूरः कालीनं नत्वावेन क्रियया पूर्वासिन्नस्य प्रदेशः प्रदेशानं संज्ञाप्रतिलंभो नोपपद्यते पद्यते । किं कारणमु
पपन्नेसन्नेहेतन्तास्ता हि स्वेनाभिधानेन क्रियानिरपेक्षेणाति संबद्धमेव द्रव्यमनुत्पद्यते तानि स संबद्धो हि शब्दार्थाविति ।
तद्दिन सर्वथा सर्वाणि आख्यातजानि नामानीति शाकटायनमतं नोपपद्यते तदनुपप त्तावस्मात सत्त्वसिद्धेः कानि
चिदाख्यातजानि नामानि कानिचिदनाख्यातजानीति । अपप्रत्याख्यात प्रसवस्यात्तं प्रस वस्थीयतामिति । परिस
माप्तो गार्ग्यपक्षः । शाकटायनपक्षोऽत इदानीमेतान् दोषान् प्रतिसमाधास्यामस्तदर्थमिदमारभ्यते । यथो हि नु वा
एतद्दितियप्येति वाक्योपादाने प्रत्याये न प्रकारेण । उकारः अवधारणार्थः । आख्यातमेतदर्थानुकारणे तस्मिन्नेवा
र्थेऽनुवर्तते । एतेनैव प्रकारेण प्रसिद्धमाचार्येणाख्यातजत्वं प्रतिपिद्धं नाम्नः । तेनैव प्रकारेण प्रत्यनुनोप्य समीकरिष्या

तत३ ६१

समीकरिष्यामीति। हीत्स्य यायां कथं हि व्याकरिष्यतीति। नुडसे षहे च पदे आवेडत्ययं यथोक्तः सर्वपक्षोपदेशार्थः। यत्नै
वप्रकाराणां समर्थ्यो हि तव उक्तास्ते न वप्रकाराणां प्रत्यनुज्ञाप्रतिवचनं धर्मीणां समीकरिष्यामः। यथा तदुक्तं कि
मिति। यत्र स्वरसंस्कारो समर्थ्यौ प्रादेशिके न गुणो नाचितौ स्यातामित्याह तत्र किमिति न च्यते। तदत्र सुच
तद्गुणपुक्तस्तछब्दः। आह केन प्रकारेण प्रसुच्यतइति। उच्यते। सर्वं प्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालं भव
पनावति। सर्वमेव प्रादेशिकं सर्वमेव क्रियाजैनाम। आह ततः किमित्येवं सत्यनुपालं भए पवनवति आह
कथं प्रणुप्रदेशावाचिनज्ञाख्यातानुमेयस्य तदा अयोः स्वरसंस्कारो यावद्रूपमनुविधेयो। विभीहिलङ्गागति ४३
नैषवा द्वापराधो ऽपि नाप्यस्माकं भवतश्च वा यमपराधो मंदशिष्टितचोदेनानुविधा तुं स्वयं संस्कारो विद्यमा
नावपि प्रदशावाः स्त्रिनिधातो न चाक्तोऽपि। सर्वेषां वस्तुनः पुनः शीर्षस्वान्य व्याकरणे यावद्दशान्ते सावानुवि
धानमिति। व्याकरणेऽप्यपदधापिते लक्षणे लोकवेदेनो विशिष्टानां। कस्मिन्सौत्रो विधिः। कस्मिंस्तु शास्त्र स्वराष्ट्र वाग्रा

॥यः कश्चित्कर्म कुर्यात्४

व्यतिरिक्ताध्याहारयोगाविताणादिगस्यसंग्रहणा। मतांतारश्च पिनित्रेतुकश्चित्क्वचिद्विधिरूच्यते। तेवसर्वएवप्रयोगमित्कृताप्र
योगकालेनुपसंहर्तव्याः। एवमिहापिसर्वाण्येवलेङ्गगाराज्ञापुपद्यार्णि। अखिलस्वरसंस्कारसिद्धयेइतिसर्वंताव
त्छिद्रस्यानिर्दिष्टत्वात् यावदखिलजडानांस्वरसंस्कारावनुविधातुमुपजातंसामर्थ्यमिति। यथोएततां। यमुनरेतदु
क्तंसर्वेतत्सर्वं तथानद्वीरन्निति। अनेकेषामेकक्रियायोगादेकनामताप्रसज्यतेति। अत्रब्रूमः। नहिप्रसज्य
तेत्रमपियपरुपसिवयमपिवपदरुपामः। समानकर्मणां तुल्यकर्मणामपिसतांकर्मकृतंनामधेयप्रतिलंभमेकेषां
ना०६ नेकेषांयथातथापरिव्राजकोजीवनोन्नमिजडइति। तद्वत्केचित्तवदुच्यते। अन्यस्तद्वत्तपिनतद्वदुच्यते। आद्
कात्रहेतुरिति। अनुलोकमेवप्रष्टव्या। तमेवोपलभ्यसमयमयेषान्नियमः कृतइति। अथवातद्ग्रहणात्समानमाहमानानांके
श्चिदेवार्थेनसंयुज्यते कश्चिन्नवेदानीमेकोऽर्थेनसंयुज्यतइति। अन्यैरपिसंयुक्तंसत्यमेकेनचालकं स्वना
वतोहिशब्दानांक्रियाजत्वेपिसतिकाचिदेवक्रियामभीष्टसावस्थितिर्भवति। अथवाक्रियातिशायकृतोनियमः
स्यातांयोहियदतिशायेनकरोतितस्यानेकक्रियावत्वेपिसतितद्धेतुकएवनामधेयप्रतिलंभोभवति। अयंसमा

व१

धिः। अथवानन्त्रमोयोयत्र यदावतङ्ग्रतिसएवतद्भोतिकिंतर्हियायदायत्रतज्ञाजवतिसएतद्वेति। तादतद्धदूणमनियतंकामम
न्वेष्ठयथ्यस्तुकदाविकवित्तेषामयन्याः क्रियानियततराःसंति। यद्वेउकोनामधेयप्रतिलंजइति। तषांउतद्धानियमत
स्तद्धतीतिविरोषः। जीवनद्दत्तुरसःशाकडीतिर्वा। भूमिजोगारकः। रद्रोवा। एतनेवोत्तरःप्रत्युक्तः। आहकतमः
यावद्भिर्शब्दैःसंप्रयुज्येततावद्भ्योनामधेयप्रतिलंजःस्यादितिषष्ठ। पञ्चपामोऽनेकक्रियायुक्तोनामपिएकक्रिया
कारितोनामधेयप्रतिलंजोस्तद्यथा। ताद्धापरिव्राजकइत्येतान्येवोदाहरणानि। तद्धाद्यन्यान्यपिकर्माणिक
रोतिनपुनस्तस्यतत्कृतोनामधेयप्रतिलंजोस्तितत्रयदुक्तमेकस्यानेकक्रियायोगादनेकनामतापसंज्येततस्येतदुक्तं। ८५
नहिप्रसज्येत। यदिचोक्तमनेकेषामेकनामताएकक्रियायोगापिहिसतिव्यवस्थितएवशब्दनियमःस्वरावत ४४
एवलोके। तस्मान्नव्यवहाराप्रसिद्धिदोषोऽस्ति। तत्रश्रैयदुक्तंव्यवहाराप्रसिद्धिदोषप्रसंगात्सर्वाण्याख्यातजा
निनामानीत्येतयुदुक्तमिति। यथा। एततायतुनरतदुक्तं। यथावापिप्रतीतार्थानिस्युस्तथैनान्याचक्षीरन्निति। अत्र
ब्रूमः। शब्दस्वाभाव्यमेतद्यत्रतथ्यासर्वाण्याख्याय। तयथायथाप्रतीतार्थानिजवंति। नतत्राहमपराध्येनवतः।
नर षर

५।। स्यवानेकनामतायाप्नोति। ततश्चव्यवहाराप्रसिद्धिरिति। नहितदभयमस्ति। अनेकेषामेकक्रियायोगेहिसतिएकस्यवानेक ८

-श्र ५

नापि शास्त्रं यथा वाक्षितमालोहि शशानां मन्त्रात्मोतुमात्रमेवाक्रियते। नाहं शशानां कर्तृप्रणयनप्रयोक्तारस्मातुपालनस्थ्यं॥ निराङ्कुत वा
यदि शिक्षको चि। आह कस्मात्पुनः कानिचिदास्याय स्तेलोके न शास्त्रविधानस्थानाप्यमेव कानिचित्प्रतीतार्थानि कानिचिदप्रतीतार्थानि तान्यपि
शास्त्रेण प्रतीतार्थान्येव कर्तव्यानि। एतदेव शब्दस्य शास्त्रार्थत्वे यदप्रतीतार्थमपि प्रकृत्यादिना प्रतीतार्थानि स्युः अथैतान्या वृत्तीरतिरिक्ति।
आख्यायते एव कानिचित्कानिचिदाम्नायेन प्रतीतानि क्रियन्ते यत्र नु विधीयिता म्नानेन शास्त्रस्य। गुणतस्त्र स्वलक्षणं। अपि च संमेवालब्धप्रयो ल्प४
गः प्रतीतार्थक्रियापि केचित्कृत्स्नत्वयोगाः। शब्दाः (एकपदिका एकमद प्रकरणे ततैर्वनिनिम्न द्रुम्नाणं स्थया। अनतिदीर्घ्यूताजुघआ ह्ना
रोजागतृको हविर्हिमीति नतानि वीणा। नेर्व ह्रीदस्मृता दसमना वे त्वेव मादिः। अग्निरातिथि वींजा ॐ द्यो जरा वानू आ ह्नारो ट्रुनशीलः।
जागरूको जागरणशीलः। हविर्हिमी दर्शाजुहोती त्येवंशीला धामं प्रशाकटाय नाति प्रायस्य अयडुकं। नसवीत्या रुक्मान जानिमामा
नीसेतदयुक्तं। यथा एत ताय हुनरेत डुक्तानि एवां प्रपि व्याहारे पि विवारयन्तीति। मन्त्र श्रमः। न वर्ति हि निष्कन्नानि व्याहारे योगपरीक्षितः। ये
ग परीक्षाणां कथं वानुतन्त्रः। मन्त्रविधानयोगः परीक्षितानन्त्रयडुक्तं प्रथमात्स्थि वीमांज्ञः। कएता मन्त्रयि व्याकिमाधारश्चेति॥

ति३ युक्तं तेकुर्वति।२ ॥परीक्षिर्नाम योगस्य२

वयमेवं ब्रूमः प्रथितेयं केनाविस्तरा पृथिवीयमिति। आह कथमियमप्रथिता मता पृथिवी त्वमायेति। उच्यते। अथवैदर्शनेन पृथु
अप्रथिता वेद्यस्यैदृश्यमाना हीयं प्रथिवी तस्माद्यद्यं प्रथिमा कौशिकस्यैव त्यापीयं पृथुदर्शनक्रियायोगात्पृथिव्येवातत्र यद्भुक्तं क
एनामप्रथयिष्यद्भिक्षियापारश्चेत्पेन दृष्टुकं। अन्यथापि हि यावत्वर्थ उपपद्यते एवात्रैवं वसति यथा न विरोधस्यते तथा निर्वर्तिमितः। तस्मा
दविरुद्धः शाकटायनाभिप्रायः। अपि च यदि दृष्टस्यस्याः पृथुत्वं वयमुपालभामहे। न चैवं मतिसर्ग एव दृष्टः प्रवादाद् उपालभ्यते। न
केवलमहमेव यो यद् दृष्ट्वा ब्रवीति स तत्र दोष एव। तथा मतिदृष्टहानं प्रसज्येत अनिष्टं चेतत्। तस्मात्पृथुदर्शनात्पृथिवीत्युपपद्यते।
यथो एनदाय सुनेरनत्तु कं पदेभ्यः पदेतरार्धान्संस्करोति। अत्र ब्रूमः स्यान्मतिर्न शक्येनानिर्वचने तेनानुगतं अस्य संस्कारस्तेनास ४५
मंजसेनासे वड्ढनसंस्कारेण गर्हणीयः न पुनर्वैयाकरणीयानुगमस्य भावनिरनेकैः कारणैरनुगमनार्थैर्मितः संस्कारनेव मौहि
ना। मेघानद्रष्टिप्रायापारिज्ञानामुत्तुपगर्हीपुत्रयो हि कश्चिद्दर्शितत्वादेकधातुन मापिन जामातिकिंतु तत्र भक्तुधातुजो। आपि वा सं
तिलोके तादृशाः पुत्राः आयेकारकद्वारकारी त्यपि च कृदन्तक्रियाणि संततिं कर्तव्येप्यो यावत्स एतान्निर्निर्द्याघेतद्वृत्तिनजानतेप्रपुत्रप

दोषो न शास्त्रदोषः। यद्वानुगमयितुं धातुशब्दैर्यो न शक्यन्ते। तत्र यदुक्तं अनुगत एकार्थे मेघ कारशाकटायनः संतमेव सर्थमाय
यति गा यन्नातिसत्त्वं। तस्मादुपपद्यत एव शाकटायनमतं। अपि वा हरिश्चन्द्रपत्नि मन्त्रिर्धापि दृस्पते। यथालं तारणं नद्यावलंकृतं
प्रवर्त्तितुमर्हति। इतरथाह्निकस्य नत्वहाणं स्यात्छेदपमर्ष तत्सर्पिरिति मंत्रो यन्नवयो तत्र वनीतमप्रवर्तितमेव। अपि वा आसणो नाथ
मेकधातुनास्येव स्थल्वानितु येने तत्र मंत्राभिधानामभिप्रस्थरिज्ञाने च फलमुपपद्यते। आस्तंदेतग्रहरं द्रूद पमिति द्रूइष्येकमस्वरम
भिहरंत्य स्मैस्वाख्यान्येव य एवं वेद दइत्येकमपहारं द्रंदस्य स्मैस्वाख्यान्येव य एवं वेदाख्यामित्य स्मिमेकमतरौ मित्व य्रीलोके य एवं वेदेति। ए
वं हरते दर्शते रेते हृदयस्य शब्दस्यार्थफलोपप्रदर्शनार्थं ब्राह्मणेने वे। नि उक्तस्य वनः परं प्रमाणं। तस्माच्छाकटायनस्य दर्शनस्य सम्य
गेव कृतवान् यदने कोऽर्थोऽनुमिते कमभिधानेनितु नवाचितिा यो एनता यत्तु मतेन उक्तं परस्माज्ज्ञाता सर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इत्य
त्र ब्रूमः। धर्मोऽतज्ञानेन सत्त्वानां नामधेयप्रतिलंभः अपरकालीना दर्पितस्तेन वा कथं विनष्टया विल्वादालेवद्भूतके शतिपक्षा काली
नयापि दृष्टालेव नक्रियया नविघ्यतायोगेन विल्वादनाक्षिवैयया व सर्वेषां समत्वं नामधेयप्रतिलंभ उपपद्यमानो दृष्टः कोचास

नस्य स्य

म१

त्र नोपपद्यते। तत्र यदुक्तं परमस्माद्भावात् सर्वस्य प्रदेशो नोपपद्यत इत्येतदनैकान्तिकत्वादयुक्तं। उपपद्यत एव हि। कथमिति चेदि-
ति। विवर्तनं करणं तावदेतदा। पूर्वं हि तद्भवति बीजात्। विकारास्त्वि किन्तु प्रत्यग्रदोषनस्यमानं जनं। तेदनादानि घ्नेहितदस्वरूपं ग्रहणाये-
४६ ति। अथ हि किमिति स्वमति बुद्धिर्वा किमपि पूर्वोत्तरपक्षसंबन्धं नामाख्यातजत्वं प्रति कल्पितं नाम इति। उच्यते। शिष्यबुद्धिहितार्थमितदुक्तं कार्यं
नामधुमन्त्र बुद्धिः शिष्यो ऽस्ति बहुधा मानः सर्वतोमुखानेव लौकिकवैदिकांश्च ब्रूयादिति सर्वी ल्पेव हि व्याकरणानि निरुक्तानि
च वेदांगतया विशेषात् प्रमाणानि। तेषामिदं वाक्यं सूत्रं प्रति त्वेतत्तदशक्यं वक्तुमिति।।। इति निरुक्तस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।।।
ना४ अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते। एवं स्वाख्यातोपसर्गनिपातानां प्रविभागेनावस्थितानामेतस्माल्लक्षणं परिहाय नैव या ४९
पीदमन्तरेण। अथ यदशेषविकारार्थः।। द्वितीयेशास्त्रारंभप्रयोजनमधिकृतमतीति। अपीतिसंभावने। अपि पदेषु विभागेनावस्थितेषु लोके
वेदे वा अपि मन्त्रेषु वाक्यतावेनावस्थितेषु यः स्वस्यार्थस्य मिन्त्रमयो विशेषावधारणं नावियते नाम्नी मर्थः। अपीदं शास्त्रं मन्त्रेषु पदार्थो-
प्रत्ययो नास्त्यपि वाक्यार्थस्य अभिप्रायः। आह। कः पुनः पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेषस्तु व्यतासाकांक्षः पदार्थो निराकांक्षो वाक्यार्थस्ये द्वयं

=अ६=

न२

गोरित्युक्ते किमिसाकांक्षा भवति ततो गच्छतीत्युक्ते निराकांक्षं भवति। तथा गच्छतीत्युक्ते क इति साकांक्षं भवति। तथा गोरित्युक्ते निराकांक्षं
भवति। अथैतानी गोशब्दे गच्छतीति कर्तृत्वे हि हृदोक्ष्मरिस्यो व्याकरणस्यासम्भवं भवति ह्युक्ते। तस्मै वान्ये सो व्याकरणाच्च भवति इतरे एवावाकरा
र्थः स एव प्रकरणाविरोधी वा स्वार्थः पदार्थनियमेन लक्षयति पदार्थं स्वपदलक्षणं पदार्थसन्नियोगे न हि व्याकरणे पदानां प्रकृतिप्रत्यया
दीनि लक्षणानि व्याक्रियन्ते। अथैतत्एवमतो ग्रन्थमतिमतो नामसु तत्स्वरसंस्कारो देशः। अर्थमप्रतिपत्तेः शनिपद्यमानस्य अनवच्छन्नादिस्य
र्थः। ताःसन्ततानैकान्तमूलाएकातो नाम निश्चयेनार्थ॥ किं स्वरसंस्कारो वैशेषिक्यं हेशब्दे संस्कारा एव वर्तन्ते। तदिदमेवं कृत्वा नियुक्त
शास्त्रेऽपि चिन्त्या व्याख्यानमेतदधीनत्वात् अर्थस्य पार्श्वनामस्य। अर्थवशगत्वाच्च स्वरसंस्कारयोरिदं व्याकरणस्य कार्यमित्यस्तावत्करोतीतिवा
क्यशेषः। व्याकरणे हि स्वरसंस्कारो विधीयते। तस्मात्परिसमाप्तमेव तावद्व्याकरणं यावन्निरुक्तेनाधिगतमिति। अथ नैतदुक्तोऽर्थमवधार
यितुमलं। नानवधृतार्थः स्वरसंस्कारमनुत्त्वं विजानीयादिति। आह न तु व्याकरणस्य कार्त्स्न्यमेतत्करोतीति एवमुच्यमाने तदेव पृथक्त्वमेतद्
णादिवत्। तत्स्वविधाख्यानं तत्स्वविरुध्यत इति नेत्युच्यते। स्वार्थसाधकं वा स्वार्थो जह हृष्याहेतरद्वयं गतो व्याकरणैकदेशता करोति। तथ
थालोके स्वाध्यायमपरिदाप्यकश्चित्परात्तु यदहं करोति एवं यस्तु नेरत्तदुक्तं उणादिवद्विधिमेहितज्ञातपूर्वाएवउणादयो वज्जलमित्युक्तं तस्य

दृशः स्वरो देशश्च संस्कारो देशश्च स्वराव धारणं संस्कारावधारणं वनार्थसौ अनव दृ॥ स्वतार्थः। स्वरसंस्कारावव धारयितुं शक्नुयात्। अर्थवशेन हि स्वर॥ ६
तिवाक्यशेषः। किं कारणं न हि

नर्थियं द्वोच अलमिति । तस्मात्स्वतंत्रमेवेदं विद्यास्थानं । अर्थनिर्वचनं व्याकरणं तु लक्षणप्रधानमिति विशेषः । आह यदि मंत्रार्थ
प्रत्यया येन दास्यते हंत तर्हि देवमर्थं भारस्य माणमनर्थ कमेव स्वतीति । आह क एव माहेति । उच्यते । कौत्सः । किं कारणं । अ
४२ नर्थका हि मंत्राः । न हि मंत्राणामर्थो ऽस्ति वाच्यवाचकत्वेन तदर्थनिर्वचनाय यारस्यमाणमिदमत्यनर्थकमेव स्यादिति । तस्मात्त्वाराख्वाय
मित्येवं कौत्सो मन्यते । तदेतदेव सूच्यमानं कौत्सेन । वेनमैतत्केनोपेक्षितव्यं । उपमम्यं दशाङ्कं वदी । निमंत्र्यं किमसौ समपाव
ष्टेनू थोति वापरीक्षा । अर्थवत्त्वे मंत्राणां यद्धेतुजातं वक्ष्यमाणं तदुपन्यस्यार्थवत्त्वं मंत्राणामभीहितं मामितिके विराड्डः । कथा पुन
उपपन्ना । कौत्सो मंत्राणामानर्थक्यमाहेति उच्यते । नियतवाचो युक्तयो । नियतानुपूर्व्या भवंतीति । नियतवाचो युक्तयः नियतवा य॰ ५
चो युक्तयः । अभिधाननियता हि ते सर्वे तिष्ठन्त्यर्थघातिवीत यद्‌ इमि मंत्रे न पुनर्भीयवसो आगच्छ पात्रा येनि । नियतानुपूर्व्या नियतानि
ष्ठानुपूर्वीपदस्थानां नस्या न यथा ऽन्नायादीनि । न पुनर्भीयवसा पात्रेहिं इति । इह लोके ऽर्थवंतो ऽशानामनियमेन पर्यायपूर्वव्यवहारः ४२
वादि प्रयोगे तथा न पौर्वापर्यं दृष्टं । तथा अग्निमीळे पुरोहितं । आहर पात्रं पात्रमाहरेति न तथा मंत्रेषु तेषां मंत्रवद्वृद्वे धर्मी
लक्ष्यते । तदर्थका मंत्रा इति । अथाप्यपर्यवसितार्थका मंत्राणां । आह कतमस्ति उच्यते ब्राह्मणेन ये ते रूपसंपन्ना अपि संतो वि

जगोर

धीयंते एवं त्वपन्नाम लिंगांते न संपन्ना लिंगसंयुक्ता इत्यर्थः। प्रकटलिंगा अपि मंत्रास्तदविवक्षितेन छलेन कर्म्मसु विधीयंत एव यथा हि होमे ऽर्थवंतोऽप्रवि
पन्नास्तेनैव लिंगेन सूक्ताः। ता नैमित्तिकविनियोक्तुं समर्था इति कृत्वा न ब्राह्मणेन तेषु तेषु कर्म्मसु व्यपदिश्यंते विहितवंथः। तद्यथा। उरु प्रथस्वेत्यभि
घारलिंगो मंत्रो विहितः। प्रथनकर्म्मणि तथा च ॥२॥१॥ उरु प्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां। यजुरिदं पुरोडाशं इत्युक्ते पुरोडाशत्वं वि
स्तीर्णं प्रथनं संस्तृ विस्तारयां मानो तेन वयं नपतिष्ठायं यजमानः प्रजापशुहिरण्यादिभिश्चोरु प्रथतां विस्तीर्यतामिति। तथा प्रोक्षणीतिप्रोक्षती
ति ब्राह्मणं दोहनकलशप्रोक्षणविषयम्। इदमहमात्मानमेव प्रोक्षामि तेजोब्रह्मवर्चसायेति। तेजोर्थं ब्रह्मवर्चसार्थं वात्मानं प्रोक्षामि प्रोक्षं
प्रोक्षयामीति। प्रोक्षणीति प्रोक्षति प्रोक्षणलिंगो विहितः प्रोक्षणकर्म्मणि। तस्माल्लिंगसंपन्नविभागात् अरपामो ब्राह्मणेनार्थकस्वरूपमेव स
न्तैर्विनियुक्तमेवं सति मंत्रं पुनर्विदध ब्राह्मणमपर्थकं स्यात्। अनर्थका हि मंत्राः। अथ यथार्थवंतः संतो दासवद्ब्राह्मणेन विधीयेरन्। विहितास्ता ततस्ताः अनर्थ
का मंत्रा इति प्राप्ते ब्रूमः। अपि च वा सत्यस्यानर्थकत्वात् सुपणमनेन देशकालकर्तृदक्षिणादिकर्म्मांगभूतं कृतमुपलक्ष्येत। न यथा ब्राह्मणस्यानर्थि
क्ये ऽसुभगम्यमानेव दैकदेशस्य ब्राह्मणस्येतरसेस्यार्थं तेनैव नर्थकत्वमनुपगतं स्यात् ब्राह्मणस्य विधिस्तुत्यर्थत्वात् अर्थवत्त्वात् मंत्रा
णां पुनर्वाक्यवाचकत्वेनानर्थकानामपि सतां विनियोगमात्रेणार्थवत्त्वात् स्यात् तस्मात् काममनर्थकामंत्राणामवाचकत्वेन संतो विनियो

मंत्रे ४ मंत्रे ३

गमात्रेणैवार्थविरोधो विधेयत्वाविधायकत्वाभ्यां ब्राह्मणमर्थवदाह्वेति। अथाप्ययमपरो हेतुरनर्थकत्वे मंत्राणां। आह कममस इति उच्यते। अ
ऽनुपपन्नार्थाभिते एवं तित्वं यएते अर्था लक्ष्यते अयमेवार्थः स्यादिति नासावुपपद्यते न यथा। ओषधे त्रायस्वैनं। स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह। नचौषधिरात्मानमपि त्रा
तुं समर्था किं पुनरन्यं तं नया स्वधिते मैनं हिंसीरित्याह। आत्मनैव हिंसन्को [illegible] मेव वक्तुं त्वयमेवाहं मा [illegible]। हिनस्त्विव। लोके यान्येवंवि
धानि वाक्यानुसैन प्रभृतीनां [illegible] यंते। तथैवमानि तस्मादिमान्यपि न [illegible] तानीत्युपपद्यते। अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थक्ये मंत्रा
णां। आह कतम इत्युच्यते। विप्रतिषिद्धार्थानि वंतीति। अन्यस्मान्मेनाविरुद्धार्थेन प्रतिषिद्धोऽन्यस्मान्नेन प्रतिषिद्धः। इतरेतरव्याघात इत्य
र्थः। तद्यथा। एक एव रुद्रो [illegible] ऽवतस्थे न द्वितीयः। असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधि भूम्यां। अशत्रुरिंद्र जज्ञिषे शतं सेना अजयत्साकमिंद्र इत्ये
तन्मंत्रद्वयं शाहरणानि। शाएक एव रुद्रोऽवतस्थे माद्वितीयोरणेति घ्नन्नेतन्नैमस्तु शत्रून्नासंख्याविश्वाभुवनानि गोपा मत्स्य [illegible] नांश्चसंचुकोचांत काले। ए
क एवावतस्थे रुद्रः। स्थितवानु। रणाय रणार्थं नास्यो द्वितीयः कश्चिद्दस्मिंस्तद्वकृत्वप्रतिषेध [illegible] स्ये तिष्ठयेन प्रजा एतन्नानुरूपद्धनीये
भुवं यानि विश्वानि भवन शत्रून्। किंच स एकः [illegible] असृष्ट्वा विश्वा विश्वानि भुवनानि गोपा गोप्ता रक्षिता [illegible] कालेपालयित्वा चास्थितिकाले समस्त
म् सर्गप्रतिलोम्येन रुद्रान्नुसंचुकोच। संकोचयथ्यंतकाले प्रलयकाले। यएवं गुणयुक्तो रुद्र इत्यंव यंथैनुमः। २३। असंख्याता सहस्राणि एकशत रुद्री

४८

पे ५ मृ.गो।२ व२ ख्या

येनुष्टुप्। तेन चाग्निं व्यधत्त। ऽकपिलेर्मानजा नीरभिश्रा गावे धुकाः सकवो हूयंतो उत्तरस्मां श्रोणां वत्सा यामिहुकार्यं। प्रजापतेरार्ष असं शंतो निम
हस्ताणि वह्निया वडु मं स्पा स्कंधेषां येउ द्वाभ्याम भिउ परितेषां सस्त्रयो जतो धनिश्रवस्थितानामेव अंतेनु मोध नृंभिा अ प्रा मा नामि ग्राम्यमनि
नी मभिप्रायः। तान वेदुं हत्वा तन्निहुमो यावद्ववतमानि तानिवन्नं पीतिः। २४॥ ॥नृसिंह रवर्षं च वसु। एतयाँ तिष्टं दक्षमेदंत्र प्रावसुराः पेजवनः पोडशिनि
शत्रुविनियुक्ता हेइंद्र त्वमेवास्तुजः सिंहन्न स्यंदनानेता त्वाध्यमिकानु दक्षसंपा या ग्रा कथं पुनरवास्तुजः॥ अथरावः। ज्ञानधो राम मा कृत्वास
वीनेवावास्तुजं। नित्यकालं अहन्नहिं प्रेम्णे घंश अराज्जुः अशात वित व्याजशिं ज्ञाय सेनिमिका लेज चप्रि तस्मिंस्तस्मिन्न द्वंद्वमे घाकिं च त्वमेतेहु प्रकारे
णमेघवध कास्मिलापि विश्वं सर्वं पुष्यासि तृष्णा। मेवार्यं वारिप सवंबी स्याद्दिकं तं त्वा मेवं युगं संपृक्तेव यं परिष्वजामहे। सवितः स्वजामहे। आश्रिपथ्या
मः। नवेतां प्रापूर्व नृश्च यके यां अन्यषां उपकासा अपि अचि धन्वसु अभिमनुः पुकिंतु नात्यो कुंवनासु घद्र मामाएते ६ स्माद्विघार वततनुपद्भु
षा हतसर्वोद्यमाः सं त्विमतमां परिष्वजामहे इत्यभिप्रायः। २५। आशुः शिशानः इत्येषाऽप्रतिरथो त्रिष्टुब्वस्या वभिप्रणयने विनियुक्ता अप्रतिरथ
स्येंद्रपुत्रस्यार्ष आशुर्व्यापकः शिशुवा शिशानः। तीक्ष्णीकुर्वन्नायुधं प्रगृह्य। तापुधः वृषभो न वृषभ इव तुद्व्यो वाद्यायना घनः। इनाहनः जहि
जहीत्येवं शत्रुकारी हर्षणः केषां चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभका वस्थितानाम सुरादीनां संक्रंदनः। समाह्वाता शत्रूणां माहू मवं अनिमिषं आदरवान्

वीर२ नार

त्वं प्रति एकं एक विक्रान्तः प्रति बद्धः सङ्ग्रामेषु शतं सेनाव ह्वी: शत्रुसेना: कोऽकस्मात्कम् व स्थिता अजयदेकः इन्द्रो य: तं वयं स्तुमः। एवमितरेष्व
५१ शवि प्रतिषिद्धान्येतानि मन्त्रेषु शंकानि यद्येको रुद्रो नासंख्यातानि सहस्राणि अथासंख्यातानि नैकः यद्यशत्रुः कथं शतं सेना अजयत। अथ शतं से
हि२ ना अजयत् कथमशत्रु:। लोकेषु यान्येवं लक्षणानि वाक्यानि उन्मत्तादीनां तान्यनर्थकानि उच्यन्ते। तथा चेमानि तस्मादिमान्यप्यनर्थकानीति। अ
थाप्ययमपरो हेतुर्मन्त्राणामानर्थक्ये कतम इति उच्यते आम्नाते तं प्रेष्यतीति अध्वर्युर्होतारं कथममयं समिध्यमानायानुब्रूहीति होता
हि विधिरेव भवति। यो विद्वानृत्विग्होताऽस्ति स विजानात्येव तथापि अनयथा विदं भवतानु घातममिति तितरेन हि ज्ञातार्थस्य भवत: संप्रेषण
मनर्थकमेव भवति। यथैतदनर्थकमेवमन्येऽपि मन्त्रा इति। अथाप्ययमपरो हेतुर्मन्त्राणामनर्थक्ये। आह कतम इति उच्यते। अथाप्या
ह मन्त्रनिगमो ऽदितिः सर्वमिति। आह किमुदाहरणं अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति। तदेतदुदाहरणमुपरिष्टादेकपदिकेषु व्या
ख्यामः। इह त्वेवमर्थमियमुदाहृता कथं यैव द्यौः सा नान्तरिक्षं ये च माता स एव पुत्रः स एव च पितेत्येवमादि किमपि च वक्तव्य परस्परात्संविरु ४८
द्धं उच्यते। तदर्थे वत्ते मत्तुपपादयितुमशक्यं। तस्मादनर्थका मन्त्रा इति। अथाप्ययमपरो हेतुरानर्थक्ये मन्त्राणां आह कतम इति उच्यते। अवि
स्पष्टार्था अपि हि केचिद्भवन्ति तद्यथा। अम्यक् यादृशिम् जारयायि काणुकेत्येवमादयः। न ह्येतेषां किमप्यर्थं तामन्त्रेषु शक्यते परिज्ञातुं न च

केचिदर्थवन्तः केचिदनर्थका इति न्याय्यमस्तु पार्थक्यं तु सद्वैशसं हि स्यात्। तस्मात्सर्व एवानर्थका इति परिसमाप्तः पूर्वपक्षः। स्वपक्षमिदानीं
स्थापयिष्यामः। तदर्थमिदमारभ्यते। अर्थवन्तः शब्दसामान्यादिति। अर्थवन्त एव मन्त्रा इति प्रतिज्ञा हेतुः उच्यते। शब्दसामान्यादिति। समान
एव हि शब्दो लोके मन्त्रे च। तद्यथा। य एव गोशब्दो लोके स्वरसंस्कारसंयुक्तः स एव मन्त्रेऽपि तत्रैवं सति स एवार्थवाञ्छब्दो लोके स एव चानर्थ-
को मन्त्रेष्विति विशेषहेतुर्नास्ति। असति विशेषहेतावर्थवन्त एव मन्त्राः। शब्दसामान्यादित्युपपद्यते। यत्तु नरेतत्क्रमप्रयोगान्नियमाल्लोके-
र्थवत्त्वं प्रयोगानियमाच्च मन्त्राणामानर्थक्यमिति प्रतिवक्ष्याम एतल्लोकेऽपि हि प्रयोगनियमो दृष्टः। तद्यथा पितापुत्राविति किं नान्यत। एतदेव प्र-
त्यसमृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणं। एतदेव श्रियज्ञस्य कर्मणः समृद्धं तत्किमिति उच्यते। यद्रूपसमृद्धं मं-
त्रलिंगैरभिधीयते। तदेवमिह समस्तरूपायुक्तं भवति नेतरत्। एतदेव समृद्धीकरोति। यत्कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वा। उक्तवतीति च ब्राह्मणमि-
ति शब्दसामान्याद्ब्राह्मणप्रामाण्याच्चेतिस्तु शब्दः। ब्राह्मणमपि च मन्त्राणामर्थवत्त्वमेव दर्शयति। अनर्थका हि सन्तः कथं कर्म्म अभिवदेयुः। कथं वानभि-
वदन्तः समर्धयेयुः। अर्थवत्त्वं वा सुप्रगतं भवति ब्राह्मणस्याप्यब्राह्मणे न रूपसंपन्ना विधीयन्ते। इमान् ब्राह्मणेनाभिहितमेवार्थवत्त्वमुक्तं मन्त्राणां।
तदेतदुपदर्शितमस्माभिः। तस्मादर्थवन्त एव मन्त्रा इति। आह किंनु नः समृद्धरूपत्वे मन्त्राणामुदाहरणमिति उच्यते। ओलेताविति। २५ [illegible]

सूर्याया आर्यो। विवाहे विनियुक्तानुष्टुप् इहैवस्तं भवतं प्रवां स्नेह हेमोद मामो हर्यमा लोमीर्विचियो हं मावविसुज्यतं। सर्वमायुर्व्यश्नुतं क्रीडंतौ
पुत्रैर्घस हेम्याशीः। रूपा पितमर्थवत्वेमं त्राणामेतु मपरपन्न हेतवो निरा। कर्त्रव्याप्रवृत्त्यर्थमिदमाह। यथोएतदिति। यत्तु नरे तदुक्तं नियतवावो
युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवंती मत्र ब्रूमः। लौकिके यापि हि अर्थवत्सु शब्देषु नित वावो युक्तित्वं नियतानुपूर्वत्वं च दृष्टमेव। तद्यथा दासी इति
50 पिता पुत्रा विति च। तत्र यदुक्तं नियतवावो युक्तित्वान्नियतानुपूर्वत्वाच्चानर्थकानि मंत्रा इत्येतदयुक्तं लौकिकेष्वपि हि नियतप्रयोगाः संतः श
ब्दाः केचिदर्थवंतो दृष्टाः। यथैं दासी पिता पुत्रा विति स एव प्रयोगनियमाद नर्थकानि मंत्रा इत्यनेकांतिको हेतुरस्मादर्थवंत एवेति। यत्तु नरे तदुक्तं
ब्राह्मणेन रूपसंपन्ना विधीयंते मत्र ब्रूमः। उदितानुवादः स भवति तानि समर्थानि मंत्रान्तेषु न रूपेणाभिधानुमिमतो ब्राह्मणे न विधीयंते किं
तर्हि अग्न्यनियोगाश्रयं यदुक्तं भवे वसंतं प्रत्येणार्थं ब्राह्मणमनुवक्ति विस्तारेण प्रकृतार्थं सं तु रूपया न यत्तु कंस्मो तु शक्यते सोयमेव मुदितानुवा
द एव भवति अक्रानुवादस्य समर्थः। अपि वानेकेपि समानलिंगाः प्रकरणेषु मंत्रा भवंति तेषां पूर्विकया एकं प्रयोगं प्रति स्वलेवृषे न त्वसं निपतंतीति। ५०
तेषां समुच्चये विकल्पे च प्राप्तेष्मति अभिमत एको नियमार्थं ब्राह्मणेन विधीयते। एवमुभयोरर्थवत्वे मंत्र ब्राह्मणयोस्तत्र यदुक्तं रूपसंपन्ना वि
धानार्थ्यानर्थक्यं मंत्रार्थवत्वे वा ब्राह्मणानर्थक्यमिति मेतयुक्तं। तस्मादुभयमर्थवन्मंत्राश्च ब्राह्मणं चेति। यत्तु नरे तदुक्तं गौणमर्थं मंत्रा यस्येनं यथा

तेमैनंहिंसीरित्येवमादयोनुपपन्नार्था इति अत्रब्रूमः। ओषध्यपिदेवतोच्यते॥ हे ओषधे त्रायस्वैनं ओषधे त्रायस्वैनं सर्वकोशपत्त्रान्छिद्यमानः
सम्यक्छिन्नो भविष्यति। ततश्च यज्ञे विनियुक्तः प्रतिविशिष्टां शिष्टां मुत्कर्षमेतस्मात्सुवरत्वा त्वामप्यत इत्येतद्यत्त्रा[illegible]मभिप्रेतो कर्मोपयेत्रा
यस्वैनमिति। न च्छेदने प्रतिपत्स्यतेत्यभिप्रायेण। तस्मादुपपन्नार्थ एवायं। तत्र यदुक्तमनुपपन्नार्था इत्येवमादयो मंत्रा इत्येतदयुक्त
मिति। यदपि चोक्तं स्वधिते मैनं हिंसीरित्यहिंसनमिति अत्र ब्रूमः। आम्नायवचनादहिंसैषा प्रतीयते। आह कथमहिंसा प्रसक्तो हि छिद्यतेह
ह। शृणु। इयमहिंसाऽस्यं हिंसेति आगमादेव प्रतीयते प्रतिविशिष्टश्चायमेव वैदिक आम्नाय आगमः। एतत्पूर्वकत्वादेवं च प्रमाणमागमानां।
स एष कस्तस्य आगतः प्रतिविशिष्टाय श्रेयसे प्रयुक्तः सत्त्रहिंसायां कर्तरि विनियोग स न हुति ज्ञात एतत्। नूनमपि च महिंसैव यस्तेऽस्मिन्नर्थे पुनरुक्तिक
त्यां। भेदे तदागमप्रामाण्यमेव यथेय महिंसेति। अपि चैतदोषधिवनस्पतिपशुमृगपक्षिसरीसृपाः सम्यगुपयुक्ताः संतो यज्ञे परमुत्कर्षं प्राप्नुवंतिमो
यमसुरस्य एव संपद्यतो। न हिंसा। तत्र यदुक्तमेतं न हिंसीरित्याद्यहिंसात्मनियमसो हिंसां हिंसैकिं न हिंस्यमनुष्ठानं नियज्ञादिति विमार्गविधानतः
च्छिदत्रू। तस्मादुपपन्नार्थ एवमपि तत्र यदुक्तं अनुपपन्नार्थत्वादनर्थका मंत्रा इति एतदयुक्तमिति। यत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिषिद्धार्था एवं तीत्यत्र

51
52

ब्रूमः। नैव विप्रतिषिद्धः। द्वौ चैः। एक एव रुद्रोऽवतस्थे। असंख्याताः सहस्राणीति। देवता हि महिम्ना योगादेकापि सती अनेकधा भवंति। अनेक
धा वैकधा। तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो महिमानम्। यदि वा तायामयत्र। यत्तु नरेणोक्तं। अशत्रुरिंद्र जज्ञिषे शतं सेना अजयत् साकमिंद्र इति। अत्र
च ब्रूमः। लौकिकेष्वप्यर्थवस्तु शब्देषु एतदेवमेवोपमानं दृष्टं। तद्यथा। असपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽनमित्रो राजेति। न हि कश्चिदसपत्नोऽस्ति लोके।
उक्तं च। पुनरेरपि तन्मनुष्यपक्षानि कर्म्माणि ज्ञापवंतः। उत्पद्यंते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रव इति। तथापि स्वल्पसपत्नं दृष्ट्वा एकेऽपि देवं वक्ता
रो भवंति। असपत्नोऽयं ब्राह्मणोऽजनि। एवमेव कस्मिंश्चिदतिप्रहृद्धे प्रशंसैषा। तिनेमे घेघ्नन्ये पामस्मारतामस्रिजे मेदृत्योक्तस्मात् अशत्रुरिंद्र जज्ञिषे
अत्र्यमेतमेवमेतिप्रद्युम्नमहत्त्रिरिति मितिमिति यत्तु नरेणोक्तं। शतं सेना अजयदित्यत्र ब्रूमः। कुतो हि सेनाः प्रादुर्भविष्यंति। न हि देवानां शत्रव ५१
संति ये जेतव्या इति। किं कारणं विप्रवादो देवा वशिनः अधिकरणधर्म्माणः स्वपरेण महिम्ना युक्ताः। आह कथं तर्हि शतं सेना अजयदित्येत
दुक्तं उच्यते। पूर्वकल्पनये वैषा पुराप्रवादस्तुतिः। वस्तु निवापो न डोऽभिषश्रुमिश्री भावकर्म्मणो वर्णकर्म्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्ण्णा ५२
भवंतीति तिनदेतद्धवतानस्मरपृहस्पते सम्यगाविष्यं तां देव तां स्मनत्वे नेत्युक्तं मंमतो मंत्रार्थानविरोधेन सम्यगवगतो भवति। नैवमवाकयनतल्बजे

नमंत्रार्थो विगाहितुं शक्यः। गंभीरपदार्थो हि वेदः कथमवनोत्स्यसे। वेदार्थावबोधविभ्रान्ता एव हि प्रवादिनः स्वबुद्धिलाघवमाविर्भाव
यंतो ब्राह्मणाः सन्तः सर्ववर्णसाधारणानि दर्शनान्तराणि प्रतिपेदिरे। यदुक्तं विप्रतिषिद्धार्थत्वादनर्थका मंत्रा इत्येतदप्युक्तं न हि मे ६२
विप्रतिषिद्धा मंत्रा न एवमतिविभ्रमो मे दर्शितः। तस्मात्तस्मादर्थवन्त एव मंत्रा इति। यत्तु नरेतदुक्तं ज्ञानेन तं मंत्रं प्रेप्स्यतीति अत्र ब्रूमः।
लौकिकेऽप्यपर्यवस्तु शब्देषु एतदेव स्यात्प्राच्यं दृष्टं तद्यथा। ज्ञानेन तं तु अमत्रिवादयनेस्वगोत्रमपि वदन्त्यथाव ज्ञानेनेम ध्रुपकं
प्राह्णत्रिमर्द्धुपकेऽपि ध्रुपकं इति। नदेतदर्थवत्स्वविशेषेषु विदितार्थव्यापनार्थशब्दसामान्यादर्थवन्तो मंत्रा इति। यत्तु नरेतदु
कमप्याहुरदितिः सर्वमिति अत्र ब्रूमः। द्विविधा हि शब्दप्रवृत्तिर्मुख्या गौणी वा तत्रैवं सति यत्र मुख्यासंभवस्तत्र गौण्याश्रीयते। स
एव न क्रियावादः स्यादादितिः सर्वमिति। यथा कश्चिद्ब्रूयात्क्वचिदनेकोपकारे प्रवृत्तं त्वमेव मे माता त्वं पिता एवमेतदपि द्रष्टव्यं। लौकि

मे १

दि२

53 केषपिवार्यविसृशशेषस्व्यपानेदृष्टांयथासर्वरसानुत्तमाशाः पानीयमितितन्तोहितेषांप्रप्रवदन्ति अनयायुगलवृन्नैवक्तुव्य
तो। एवमिहापियुगलवृन्नाकयाद्धिदर्पितेः सर्वत्वमुक्तो। यत्तुकामितरेतरविरुद्धं किमपिवक्ष्ये तन्यतयेडुक्तं सर्वमितत्तु पपद्य
५२ तएवयुगलवृन्नातस्मादर्थवितएवसर्वमिन्नाऽइति। यत्तुनरेतडुक्तं। अथाप्यावियुक्ताघोरवृन्तोन्यत्र्यूमः। नैषयुगलारपराध
इति। नघटस्म्युगुरपराध्यति। यदेनस्मायुगमंघोनपश्यति। यदृत्ममावपिहन्यतेकिंतर्हि। युत्तयएवोपराधीतिनयदमावत्वत्तु
ब्यानेवमिहा। पितैषमंत्राणामपराधोयदाशिहितेनप्रवक्तानविज्ञायंते नवनएवापराधोस्तिमोगवान्सर्वमात्मायमपराधं ५३
मंत्रेषुक्माशुचात्मंजायेयुगमिवति नतेप्रज्ञात्रिकिंचितनयथाजानानपदीभुकामुविन्यवृत्तिोषितिकर्तव्यतानुकोशलशिखा

त ४

विद्वान्परो धर्मोस्ति यो न वा ब्रू सर्वमात्मीयमपराधं मंत्रेष्वस्माद् जयित्वमिच्छतिनतेप्रज्ञास्ति वेतुं यथाजानपदीषु
कर्मसु विद्यत्त्वतिष्ठति कर्तव्यतासु कौशलं ... कृतो विद्यातः पुरुषविशेषो भवति । पुरुषाणां विद्याविशेषं वा
हापि मंत्रार्थजिज्ञासा कौशलकृतः पुरुषाणां विज्ञानविशेषो भवत्येव । तत्रैवं सति केचित्पुरुषाः ये सु विस्पष्टार्था
नपि मंत्रान्नत्राम्नं कुर्वंति निर्वक्तुमपरे पुनरविस्पष्टार्थानपि चान्ये कुर्वंति विस्पष्टीकर्तुं तदुक्तमुत त्वः पश्यन्नात तत्रै
वं सति य एतत्पारोवर्यविदो ब्राह्मणाः परोवर्येण विजानाति आचार्यपरंपरया । तत्पारोवर्यवित्सु वर्यविदः न
साक्षात्कृतधर्माणामृषीणां तु नि श्राय: । किं तेषां यः पारोवर्यविद्यो भवति बहुश्रुतः कश्चित्स एव प्रशस्यतमः स ए
व मंत्रार्थविज्ञाने प्रशस्यो भवति । नेतरो मंदबुद्धिरशिक्षितः । स हि बहुश्रुतो बहुदृष्टत्वादनेकविषये
मंत्रार्थेन विचिनोति विध्यतां नहि तस्या विस्पष्टार्थो नाम कश्चिदस्तीति स्माद्धेतोः सर्वं बहुश्रुतः ततः स स
गवन्न स मंत्रानपि नित्यं ब्रूयात् विस्पष्टार्था मंत्राः नहि ते विस्पष्टार्थाः । तांश्चोपरिष्टात्स्पष्टीकं

यो

स्मा ८१ स्प ३
यदिर

कृत्स्नव्याख्यास्यामहा ततो वैमतिविभ्रम इति संमोहत्स्वार्थैवं तर्क एव मंत्रा इति सिद्धं। तस्माद्येतदपि ज्ञास्यं मंत्रार्थप्रत्ययाय
स्वयमाम्नानमर्थवद् भवतीति सिद्धः शास्त्रारंभः। तत्रायमुक्तो मंत्रार्थप्रत्ययः यथानर्थकं भवतीसत्तद्युक्तो। इति प्रतिज्ञेत्युपर
सूत्रे त्वद्भुतस्य पदसिद्धावुदितत्वकारणे। अवस्थितामंत्रगणास्तार्थे ता तदर्थमितत्वा शास्त्रमर्थवदिति॥ ॥निरुक्तटीका
याप्रथमस्याध्यायस्य पंचमः पादः॥ ५॥ ॥अथापीदमंतरेण पदविभागो न विद्यते। शास्त्रारंभप्रयोजनाधिकार
वर्तमानमथापीदमंतरेण मंत्रेष्वर्थविधारणं नास्तीत्युक्तं यदि मंत्रेष्वादिना नर्थक्यात् तु निर्बन्धुनिरानर्थक्ये भयपादि
स्प ५ तनिहक ... कोत्सेन मंत्राणामनर्थकत्वं स्थापयित्वा पूर्वपक्षो हतवः प्रत्युक्ता अस्तु स्थितमर्थवत्त्वं मंत्राणां तथा
मर्थनिर्वचनार्थमिदमारभ्यमाणमर्थवदित्युपपन्नमर्थवत्त्वं निरुक्तशास्त्रस्य। तदेतत्सर्वमपि वादकं शास्त्रका
र आह नेनप्रसक्तो तु प्रसक्तमुक्तं प्रज्ञायाविवृद्धयनिमित्तस्य। कथं नामासौ अविवृद्धप्रज्ञो शब्दार्थं ज्ञायसं ५८
कालत्व्यापुहत्तु समयानति ज्ञां चारे। प्रतिबध्यमानोऽपि पदार्थान्वया कर्थो अर्थस्मांसमोहेन निर्ब्रूयादिति एवं तावदे
तदंतरेणमंत्रार्थप्रत्ययो नास्ति। अथेदमपरमारंभप्रयोजनमित्यनं विज्ञानाधिकारार्थमपवाद्यः। अ

छे ४

अपि मंत्रार्थज्ञ अयष्टुदमं तत्त्वाना नास्ति। नाप्यस्तिय दिदं वस्य मा।। मिस पितृन्नाह एवं प्रभावने। आह। किं पुनस्तत् हृदयमा
त्मा मितित्रि एच्यते।। पदविभागं एवं पदा निवर्तव्यानी। येत द्वि विभाग परिज्ञाने नास्ती लर्थः। किं कारणं। अर्णव स्त्रानहि
पदान्यवतिष्ठते। तस्य दमं तरणा। पर्थ परिज्ञानमसिति तस्माद तस्य पदविभागत्र सिद्धिरिति। इदमर्थवद्वेमंत्रा।।।
मंततरा।। पदविभागोप्यकिंचित्करः। प्रसिद्धत्वे ब सर्वप्राप्तवासु तस्मात्य पदविभागार्थवदाय वार्थवंतो मंत्रा
इति के विद्वत्सेयं ति। एवं प्रतिज्ञाय समानसं हितत्युच्यते अप्य अर्थ हृत्वकं पदविभाग विदुषां पदर्शयति। तद्य
था। अवसाय पद्धात रुद्र मृत्वेति। पद्धत पदवत्। पदं संयुक्तं। अवसं पप्यादनमिति मिगमप्रसक्तस्य पर्याय
ववनमवतीर्थस्य। सानाम कारणा प्रत्ययत्तस्माद समा सन्नादश्चनावरूढैति। एतत्पद कारा इति। त्र्यंब
क मयोर्नै रुद्रमृला। तु नरानामगोतमः। समयाम्नहित स्यास्त्रिष्टुभः। पूर्वै स्त्रिसिः पादैर्गायत्रिमात्रा
स्योक्तमेन तास्मा। स्व रुद्रा। तुस्वमयाचता। गावामुपस्यान विनियुक्ता। मयोभूः। मयापा वृयिता पाष्ठात्यावा
तएताष स्या अलिवा तु। आ मिमुखेन वात्त किं वा तन सुख वसुवा वा। तमानु द्विजनीयनेस्य ऋ३प माना।।कुर्मि

सौर

पीवस्वद्योमवेयुः २

स्तीः प्रमूतरस्यार्बुद्धधीरारिक्तांतीः आस्वादयंत्त्रा। आस्वाद्याः स्वाद्यवसलवाणाः स्वादमातानि प्रेतकालेन्द्रके पिबंत्त्रा। मद्य
पीतामाबधीसहितमोतथाकोष्टे चिपक्वतां रस त्रिगातितमांसमदो म ज्जास्थि अमेताय वाध्येता। पित्त गुणायुक्ताः स्थूलो
बलावलाबद्धपथ्यस्काः सतिव बुद्धपयल्लो डीवधनाः डीवध निन्यो रोगदुष्टपा त्रिकाः। दृरूद्ववयमेतासां
गवापेतामात्रिाथमात्राः स्मरहा। त्रमपास्ति गोलवेगाय अवसाय पादपुंक्ताय मूला। सुखोनवामे नाहिं सीत्व
मासामीश्वरद्धत्वतिप्रायः। अवसायोस्थानि तिद्दृद्मपरमुदाहरणी। अस्मिन्पूर्वेण सूपेण स्वरूपमेव पद
त द मण्येकृतांविज्ञाणादवग्रहात्तिति। द्वयाः पदयार्बद्धिमांवापद विच्छेदो मो द्वारतांस समो सस्तायारवापप्र
विनागाप्रदर्शनार्थमवच्छेदनग्रहणामवग्र तदितदवग्रहात्पदं। स्यतिधौ विमोचने र्थेवर्ततसत्त 55
नरूपस्वरूपमुपसर्गत्वात्वानेनोपसृष्टः स्यं कृत्पर्थः। यत्रोधात्तूपसर्गविनागोपप्रदर्शनार्थमित्यत
दमवग्रह्यतः अवसायेत्येतत्। २७ यानि सह ईं प्र विज्ञो। एतया त्रिष्टुणा उत्सओ तिरस ईं ईं त्रष्टाव। यानि
स्तेहईं ड सधानंततवय हिदं निषदं नायमयाः कारिकृतां तं योनिं तस्थानं यानिषीदपृत निश्चयेनसीदाक

त्प २ निषद २

यंश्च न निषीदा । स्वानोना । स्वस्यमानइव । अर्थाः प्रश्नं संत्राग्रंशूमानइधास्त्रं बंधेनाशुः । शुरूपतन प्रयारात्रा । सव पास्ते स्या
निनिषीदादेवं मयाच भुत्रत्राग्रूमानस्तुतिमि ये । तस्मिन्नयासंकृते स्वासीत्ता बर्हिषि स्थाने निषीदकपंश्चुत्र नि
पि३ षीदं मुच्येतान्वायष्टाकृतेः । रपान्न । ग्रुनरपिय एतानव स्थापयिपुत्त्वर मिम स्थोऽस्थातत्त्र षोद क्रय वसान्वावादो
षावस्तार्नहीयसः । अदृह मियरात्रौ वयये विद्धहं तित । तयोपि बहीयसः अग्नीध्रतारणजवेन चोदतमानातत
त्वं स्वस्येन त्वा निषीदेत तस्मिन्योनौ एतस्मिन्सी । संस्कृते बर्हिषि । प्रपिवे पात्रे । अस्माकं वेधाजनकालेमानो ।
षिश्रं काषी । रत्नतिप्रायः । एवं तावदिदं मनवर हि त्वमिति आर्षपरिज्ञानद्वारेण तस्मादेतन्नि
रुक्तं । स्वाहिज्ञायते । यान्यपि वरवत्स्वन वरेघ्या तिपदानि समानसंहितानि तेषामपार्थकृतमेव विज्ञा
नविधानार्थं भवति । तद्यथा । हुतो निरुक्ताद्दुतिः । पंचम्य पांगदशावाप्त तस्मिन्न्यादेषद्भ्यर्थ कृतमेवविज्ञानमाव
नार्थं भवतितथा । हुतो निरुक्ताद्दुतिः । पंच । वाएतस्मिन्न्यादेषश्च । यस्का वांपंच मात्पदर्शनानां
स्तु पर्दर्शानेनविसर्पः । पंच मायौ जिदत्तपतेषध्वर्यो वा ज्ञनिरुच्यमानेऽत्र तपदाः कारो यं तपदं निरुक्तपादइति ।

ऋषिताः २ स १ दु ५

२८॥ देवाः कपोतऋष्यादि॥ प्रचेता नामाङ्गिरसस्तेनेयं कपोतस्केत दृष्टा कपोत निलयनस्यां लोके कपोतपदाभिर्दृश्योपतत्सूक्तेत्रि
ष्टुबेषा॥ हे देवाः कपोत इत्रितं निर्ऋत्याश्चव नतः अन्विता नुप्र बितद्दत्यिवं पश्चु पर्षः॥ अपक्कानिर्ऋत्याः स का नूत्रादि त्ये २
र्वेवमप्यर्षी। य कर्त्तृं मिश्च निदमसमेद्र हमाङ्गा मयस्मनं पापस्यव पापकर्मणा जनरा तरस्कृतस्य एत कपो
तम्रूद्दनिलयनेतत्पददर्शनं चकुर्ज्यादिश्च गृपा कालि तं तस्मैकर्मणा तद पूर्वं युष्मा नेवाध्याम। समपर्यो युयाम
तत्पापं कर्म विपच्यमानमस्मा कमपहृत्तं भवे विपार्वीवा कर्तृ वयम प्रिवतास्मिपापायकर्मणा हृतावाम
विश्रुतिं निपूमतां निज्ञं नतप सायतद्दूतान्‌ ... यतोश्रमः॥ शंनः सु खं नः अस्तु द्विपद बञ्चप्यदयुष्पु
त्रसोदनवस्त्वमवतपसेतत्‌ गिराय॥ परानिर्ऋत्या श्राव द्वित्ये तस्मिन्पादवञ्चप्यपदर्शनमततत्वदनै ५६
कारांतं। २९ अ पविशिता मन॥ प्रचेतामाङ्गिरसएतामनुष्टुत्तमपत्रपतादृःस्वप्नदर्शनविनियुक्ता॥ मनड्
तिति विज्ञानमनुष्यातव्यादि। तस्य पतिमेनसस्पतिरात्मा। हेरत्त्वमनुष्यादि विवीमनसस्पतिः॥ तत्त्वावपि
त्वकृतकर्मा पिदृष्यापाप्राप्ति नांबुध्यादिविघ्नापसंहार स्यैत्राततत्वारम्य तरः संबोध्यताहमम

ना ३ रू ५

कै ५

सन्नयते। पिहितेऽपगच्छामस्मत्तः। मा व वमीपदपगम्यास्मत्तः समीप एव स्था अस्माकं। किं तर्हि अपक्राम दूरमपेत
क्रामत्र परमपव परः परतः अन्यतोस्मत्तस्सुर। अपुनरावर्त्तमानो स्मात्प्रति। किंव परः परागमपयस्यास्त्वं दूरतो
निर्वृत्याः तस्येत्रावद्व। किमिति बहुधा जीवतो मम मनः। अपवा परः प्रकृष्ट आप्तस्त्वं तस्या निर्वृत्याद्दूरतो मां
प्रासः अविज्ञातमरणकाल एवाति संमोहात। अतो ब्रवीमि तस्यैतिरूते गंतुं बहुधानेकप्रकारं आवद्व
कथयाजीवतो यादृशं मनो भवति तादृशं मम मनः बुध्याधिकरणं ज्ञानं दिनकरकिरणस्पर्शवृत्तिं नताव
त्समुन्मर्ष्टुरित्येतदावद्व। मुमूर्षोर्हि पद्वीतां कर्मणां नातिस्पष्टाइंद्रियवृत्तयो भवंति। नच ममतपेस्यति
प्रायः। एवं समानसंहितानामपि पदानामर्थ्लादकृतं विभागविलक्षणं। सर्वोप्येष दमंतरेणानविज्ञा
यतेऽतद्वदमुक्तमस्यापीदमंतरेणापदविभागेन विद्युतद्वति। पदविभागप्रसक्तमधुना संहितालक्षणं
माह। परः संनिकर्षः संहितेति। परः प्रकृष्टोयः संनिकर्षः संश्लेषः परस्पारणस्वराणां स्वराधिष्ठानां
व्यंजनानां सा संहितेत्युच्यते सा वक्ष्यमाणलक्षणं पदप्रकृतिः संहिता। अत्र द्विधा वर्णयंति। पदानां या प्रकृतिः

मथपदद्रमि:

संहिता। अत्र द्विधा वर्णयंति। पदानां या प्रकृतिः सेयं पदप्रकृतिः। संहिता किं कारणं। संहितातो हि पदानि प्रक्रियं
ते। तस्मात् संहितेव प्रकृतिर्विकारः पदानीत्येवमेके मन्यंते। अपरे पुनः पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृ
तिरस्याः सेयं पदप्रकृतिरिति। किं कारणं। पदान्येव हि संहन्यमानानि संहिता भवति तस्मात् पदान्येव हि प्रकृ
तिर्विकारः संहितेति। एवं वक्रत्वा पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि। सर्वेषां चरणानां सर्वशाखांतरा
५७ णामित्यर्थः। किं पार्षदानि स्वचरणपर्षद्येव येः प्रतिशाख्यानि यत मेव पदावग्रहप्रगृह्यप्रश्लिष्टं क्रमसंहि १२५
तास्वरलक्षणं उच्यते। तानीमानि पार्षदानि प्रतिशाख्यानीत्यर्थः। आह किं तेषामिति उच्यते। तानि पदप्र
कृतीनि पदं येषु संहितायाः प्रकृतित्वेन चिंत्यते। तानीमानि पदप्रकृतीनि। तेषामपि स एव समयः प्रायशः। ५७
आह किं पुनरत्र साधीयः। पदानां प्रकृतित्वं संहिताया विकारत्वं तत्वाथ विकारत्वं पदानां प्रकृतित्वं सं
हितायाः इत्युच्यते। संहितायाः प्रकृतित्वं न्यायः। आह किं कारणं उच्यते। मंत्रो ह्युत्पद्यमानः सर्वमृषेर्मं
त्रदृशः संहितयैवावतिष्ठते न पादशः। यदि हि पदानि प्रकृतिः स्युर्व्युत्पन्ना संहिता। पाद एव मंत्रो निष्प

व्यर

मतश्च संहितामेव पूर्वे महर्षयः पर्यायेन वा ब्राह्मणानध्यापयंति वा अपि वैयाज्ञि कर्मणि संहितयैव विनियुज्यंते मंत्रा न पादशः

ऽतेतपदान्येवव पूर्वमध्यापयितव्यान्यत्राह्मणा अधीय्य अन्वाख्येतारः। पदैरेवविधिर्न्यायो संततमंत्राः कर्म्मसु नेत्वेन सर्वमिस्त्रि तस्मादेतेविशे

षेऽनुमिः संहितैव प्रकृतिर्नेपदानीतिपश्यामः। समन्वयमाम्नातरेवशास्त्रं नियतमेव। यदुक्तं परप्रकृतीनि सर्वचरणानां प्रातिशाख्यानि लक्षेच

हित्वा ख्यायमाने ब्रुपदानां प्रकृतित्वसवति न सर्वत्रैवतस्मात् संहितैव प्रकृतिरिति तदेवसाधीय इति। अथापि याशे दैवतेन बहुवः प्रदेशा

भवंति। अथ देवतापरमार्तत्वप्रयोजनमस्य शास्त्रस्येत्येवं विशेषाधिकारार्थोयमथ शब्दः। अपीदं वसमामनामायि यास्तु मानीत्येवमपि शब्दः

संज्ञावनेत्र्याह किंतु नस्यादिति। उक्तं तायान्नेकर्म्माणि प्रवर्तंते देवतानि बहवः प्रदेशा भवंति। दैवतेन लिंगेन बहवो विधिप्रदेशा भवंतीति न

घया। उपतिष्ठेत सु तुत्यामैत्र्यारसमत्र्याने यायी ध्वंवेप्सय्या हविर्हीनमिमे स्वमाशि। न्यायपि विरः हव्यापियाज्ञिकाः पठंति लिंगतोपे

त्राणां शेषमावम विकल्पलिंग क्रमसमाख्यातानकासु युक्तं समाम्नानमिति। अधिकारे चमं अविधिरितरथा ह्येषु शिष्टत्वादितिवेद

मादि। तत्रैवंसति तेन सूक्त लिंगत्वात्र अस्माद् इतितेयत्र त्रयत्रबुद्धः किमिति लिंगमात्रो वयमत्र एतस्मिन्नाम्नाये लिंगतो वयमत्र यथा

यस्मिन्देवतानो विजानीमः। विज्ञायेव तदेवत एव कर्म्माणि भिनिसुज्यमहे तं मंत्रं एवं वसातिन तो निरुक्तशास्त्रेण प्रयोजनमस्तीति

लिंगमस्माकं ज्ञापकमिति। केचिदुत्पश्यंति। तएवं ब्रुवंतो वक्तव्याः। यदि सूक्तं लिंगतो मंत्रदेवतां विजानीथो इदं तर्हि अवसादे

न३२

 नि॰।।३।।३

वनाव युंषणो नीमिनास्मिन्मंत्रे कादेवतेति। आह केन उनरपि प्राधान्येनास्मिन्मंत्रे देवताभ्युपगत इति। उच्यते। वायुलिंगं चेंद्रलिंगं चाग्नेये
मंत्रे। अथ ना वदामे यो मंत्रः। अयं तावन्नाव देतस्मिन्मंत्रे इंद्रवायू अपि श्रूयेते। मंदेत्तदुः परिज्ञाने लिंगमात्रेण कतमदत्र प्रधाने
देवताभिधानं कतमद्वन्नेदं ग्रहण इति नैव ग्राह्निका। लिंगमात्रात्रिउक्तमनयेस्मिन्। आहकमस्तु विनियुंजानो गुणप्रधानज्ञावम
जानंतो देवताभिधानानामेकमंत्रगतानामन्यदेवते मंत्रमन्यदेवते कर्मणि विनियुंजीरन् ज्ञानतश्चाय यथाकरणात्कर्मासमृद्धिः स्या
त्। नच केवलं कर्मासमृद्धिरेव किं तर्हि प्रत्यवायोपि स्याद्देवदुरिष्टहेतुकस्तस्मात्परिज्ञेयं निरुक्तं ते नहि गुणप्रधानभावः शक्य
तेविवेक्तुं एकमंत्रगतानां देवताभिधानानामिति। तदेतद्देवं देवतापरिज्ञानद्वारेणउपयोगस्य प्रतिविशिष्टोपकारकारित्तस्माद्युज्यते
प्रारब्धुमिति॥ १॥ तां हि मंद्रतमां मितिं तरहाजस्यार्षं आग्नेयी प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियुक्ता। देऽअग्नेत्वां हितामेव मंद्रतमं मस्तं ५८
नमः सुखाराध्यतमं त्वं हि देवेषु सर्वेषु मद्रु ह्रुदय नमोयत। श्रत ह्वामेव वश्ट्र महे संयुज्जामहे। केन अर्क शोकैः एकपद मनता
अर्वनैर्मंत्रैः शोकैः दीप्तैः यथोक्तं ब्रह्मचर्यजनितवीर्यैः सनत्स्वं संनजम्ना नश्रेर्मंत्रैः संसेव्यमानः सहि मद्रह्मो त्रे तैस्विमंत्रेर्युष्म
दुणानुस्मृतिसंततानगनैरूपप्रयापितं श्रापि शृणु। किंच एवं त्वं महती देवता। येन त्वामेवैकं देवता अपि सर्वा इंद्रमिव च वायुमिव च

मा॥१४

शवसा वलेन वलकृतिमिस्तुतिभिरस्मद्वीभिः किंपुनः स्वेकमिसिः। यपिवकेचित्स्येत्रिलोके नृणांमध्ये वलधनश्रुतैर्नतमाः। तेष्विवला
मेव श्रुतं निष्टरयंतिवां शवसा स्वविलक्षणेन धनेन। एवं सदेवमनुष्यं जगत् सूयस्त्रं न केवलमस्माकमिसेयं वमयमायेम पोमंत्र
स एष लिंगमात्रदर्शनेन। विज्ञातप्रधानदेवतो विनियुज्यमानऐंद्रे वायव्ये वा कर्मणीति कर्तुरपि प्रेतफलसिद्धये नालं स्यात् नाक
स्मि वेगुण्याच्च कर्तुरपध्वंसाय स्यात्तस्माद्विशेयं मंत्रदेवतानि स्वयरानायनिरुक्तमिति। अग्निरिव मन्योत्विषितः सहस्वेति यथा पूर्वी
स्मिन्नाम्नेयासु लिंगात्सिद्धलिंगं वतथैतस्मिन्नपि मान्यवे मंत्रे। नितिलिंगं नैवद्युक्तं। एवमनेकदेवतालिंगसंस्कारेषु दुरवधारदेवतात
त्वमनेनोक्तेन। प्रसिद्धमंत्रव्याख्यानमसमर्थेन। यदुक्तं लिंगज्ञातो रावयमन्त्रलिंगमएवमंत्राग्नकर्मसुविनियोगः स्यादसंसतेनोनितिउक्ते
नमयेतजनमन्त्रीस्येतदसुक्तमिति। लिपिरिति पप्यस्पदीमिनामन अपवितमपिदीमिनाप्रसु। नकेवलं यान्येव पविता नि अन्यान्यपीति
अयाधीदमपरमारंप्रयोजनमस्या आह किमिति। उच्यते। ज्ञानप्रशंसा नवमज्ञाननिंदा वज्ञानैवप्रशस्यते। ज्ञाने यनिंद्यते तत्रैव
मतिं कथंनाम मा निंद्याः स्याम। प्रशस्याश्चेति परितेयंनि उक्तं। अतो र्थज्ञानाभिदेवाविष यज्ञाभिधायिनां मंत्राणामर्थः परिज्ञायं

तोतेवपरिज्ञाताः संतः पुरुषस्योत्तमायश्रेयसे भवंति। तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थं शास्त्रमिति ज्ञाप्यमास्तां। आह को पुन
र्गीनेऽस्य शास्त्रस्य तेरज्ञानेन वर्नि घ्नत इति। उच्यते। लोके वेदे वा। लोके तावद्यः कश्चिद्धि ह्यज्ञ भवति स सम्यगुपतेऽल्पफलेऽपि प्रिजतैस्तदे
तत्त्वत्वतः तदेव दृष्टं शास्त्रेऽपि शास्त्राणुरयं मारहार इत्येवमादि। स्त्राणुवृत्तिः। तथा पुष्पफलानामाल्यानां धारणमात्रेणै
व संवध्यते। ततः क्रूर्गंधरसरूपस्पर्शोपभोगसुखैश्वर्यं किलांशावधीत्यवेदनो विज्ञानातियोर्थं तस्य वेदस्याध्ययनमारमात्रमेव
घसो विरस्त्रियो र्थज्ञस्तस्मिकलेन्नदमश्नुते यएवार्थज्ञो भवति नयैष मात्राध्येता। सएव सकलमनवरखंडितमद्दमश्नुते ऽर्थपरिज्ञान
फलमश्नुते प्राप्नोति। किं पुनः प्राप्नोति। इहलोके प्रत्यगात्मुपेत्य शिष्टानामिति लोकादनं कालेनाकमेतियत्र सुखं किंचिदपि नास्त्या थ्या
त्मिकं भाविप्रोनिकं वा तस्थानं प्रमेति निरतिशयं कस्मात्पुनरसावीदृशं स्थानमेतीति। इतो यस्मादसौ ज्ञानविक्षतपाप्मा यो हि नाक
गमनप्रतिबंधिनः पाप्मानस्तेऽमस्य ज्ञानेन विक्षता अतो सावेति नाकं। उक्तं चान्यत्रापि न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति। अथ
नाम्नाप्युर्णहृतः सपयावेदन सारंव हत्येवा। नत दुपयोगैर्नाभिसंबध्यते। एवं किलासौ योऽग्रयमात्राध्येता नार्थज्ञः। एवं तावदस्मिन् ५९

१ यद्गृहीतमविज्ञातमिति। १

चि॰

ज्ञानेन प्रशस्तं। अथैतस्मिन्न ज्ञाने निंद्यते। ॥२॥ यद्गृहीतं गुरुमुखोत्थं ज्ञातं वार्थतः किंचिन्निगदमात्रेणैव नित्यकालं शब्द्यते उच्चार्यते न पुनरर्थतो विचार्यते। आह। किं तस्य भवति। अनग्नाविव शुष्कैधः शुष्कं काष्ठं अनग्नौ प्रदेशे न ज्वलति ज्वलनाय प्रकाशाय। एवमेवादेर्थज्ञानविरहितः अध्येता सवेदाध्ययनपारमात्रेणैव सर्वमध्येतानन्तरं दीयते न फलेन परिज्ञाने तु श्रेयसा वा सुखेन युज्यते कीर्तितः। तस्मादेतत्परिज्ञानायावश्यं निरुक्तशास्त्रमारब्धव्यमिति। स्थाणुरशब्दमर्थशब्दं च उदाहरणप्रसंगो निर्वक्ति। स्थाणुस्तिष्ठतेः स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेव भवति न कदाचिद्याता यातीति। अर्थोऽर्त्तेर्गतिकर्म्मणः अर्थ्यते ह्यसावर्थिभिः अरणस्थो वा। यदा ह्यर्थस्यामयरतिगच्छति इतो लोकादमुं लोकं न दायाधि। हैव तिष्ठति नानेनैव सहामुं लोकं गच्छति दीनारादिरर्थः। तस्मात् मान्यादिति

पिशशब्दोऽर्थेऽभ्यते। एवं तावद्विद्यानुगमस्मृतो ज्ञानं प्रशस्यतेऽज्ञानं च निन्द्यते। न केवलं स्मृतावेव ज्ञानप्रशंसाऽज्ञाननिं
दा च किं तर्हि वेदेऽपि प्रदर्शयति। २२ उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमिति विद्यासूक्ते देऽध्येतेरुचो बृहस्पतेरार्षं उत शब्दोऽपिश
ब्देन समानार्थः। त्व एकः इत्यर्थः। बहूनामपि समानश्रोत्रोदरपाणिपादानां समानमेवाध्ययनं प्रत्यायानानामेकः कश्चि
त्पश्यन्नपि वाचं मन्त्रस्य समाध्ययनोऽपि तोऽविद्यामन्त्र पश्यत्येवार्थानभिज्ञत्वात्। सहितां सम्यक् पश्यति यस्मादर्थवि
ज्ञानाभिज्ञ अर्थपरिज्ञानफला हि वागिति प्रायः। एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं य एवं ह्यर्थमनवबुध्यते वा वस्तुनैव हि ९०

द्रितां सम्यक् पश्यति यस्तस्याः व्वेविजानाति । अर्थपरिज्ञानफलाहि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां वाचं
एवह्यर्थमसवबुध्यते वाचस्तेनैव हि सा सम्यक् श्रुता भवति नेतरस्य । इतरो ह्यविद्वान् ध्वनिमात्रमेवोच्चारयति शृणोति वा वाचं ॥
एवमनेनार्द्धर्चेनाविद्वांसमाह निंदन्मंत्रदृक् । सांप्रतमुत्तरेणार्द्धर्चेनार्थज्ञं प्रशंसन्नाह । उतो त्वस्मै अप्येकस्मै कस्मै
विदर्थज्ञाय तन्वं शरीरं विसस्रे विस्तं सतिविवृणोतीत्यर्थः । अथवा वाचः शरीरं तं विवृत्यात्मानं दर्शयति त्वचा अस्मै कस्मै विदर्थ
ज्ञाय । अर्थप्रकाशनेन ज्ञानया वाचा । अनेन तृतीयेन पादेनेत्यर्थः । कथं पुनर्विवृणुते तत्र चमिति । यत उपमा उत्तम
या वाचा उत्तमेन पादेनोच्यते जायेव पत्य उशती सुवासाः उत्पन्नेनायथा हि जाया विवृतसर्वगात्रा भवयथा ऋत्वाले उश
ती कामयमाना । इष्टाय पत्ये चैत्र प्रह्लादनर्था । यदात्मानं कस्मिन्काले यदा सुवासा भवति निर्णिक्तवासा भवति नि
र्णिक्तवासा नीरजस्का ऋतुकाले स्नाता तदा ह्यतितरां स्त्री पुरुषं प्रार्थयते । अत एव तया वस्त्रया उपमीयते पर्यासु
पुरुषस्तां यथा वै पश्यति स्त्रियं नेतरा । यो ह्यन पदप्रावृतसर्वगात्रां एवं सपयवितां वा वेयथा वस्तपश्यति यः पदज्ञो विद्वो
तां विवृत्य वार्थमस्याः पश्यति समस्तं वासी । एवमस्यामृच्यीयमर्थज्ञप्रशंसा । अपीयमपरा ऋगस्यायेवात्र तात्र

त्प २ कि

स्यैवार्थस्य प्रकृतस्य ज्ञानप्रज्ञानसाधनस्य फलाभिधानद्वारेणाभ्यसे बहुतरायामुनाफलेनानिःस्यंबंधात्प्रतिविशिष्टं
ज्ञानमित्यवंतिर्विविद्यमिद्दार्थं वक्तनायनिर्वचनाय। तद्यथा॥ अभ्यन्तरं चे संख्ये स्थिरपीतृमाङ्करिति। अथैकमपि बहु
विदुषः सख्येन सखि यावत्कतरस्मिन्देवसख्ये देवानां समानख्यानतायां देवसायुज्यद्वसर्पः। वद्यतिद्विषां।
यो देवतां निराहृतस्यास्तस्यास्तज्ज्ञामनुभवतीति। अथवा देवसख्ये रमणीयस्थाने यस्मिन्देवानां सखि
यावत्सु इह देवसख्यस्थानं तस्मिन्देवसख्ये रमणीये स्थाने देवलोके इत्यर्थः। किमिति स्थिरमविवालिनम
प्रत्यानवेधर्माणां कमेवमाङ्क विपीता पमापपीता पर्यरहीतापमित्यर्थः। कएवमाहाङ्गयामवाकुरुकस्तद्वि ६२
काकिं चान्नेति हि न्वं त्यपि वा जिनेष्वनंवागपीज्ञंन हि न्वं तिनानुगं यानुवंति केष्वा जिनेष्ववागैयेष्वर्थेषु
बलाच्च त्स्व पिदुर्ज्ञेयेषु दुरवबोधेटनीयेषु समुद्रहितरत्नसंनिरेषु देवतापरिज्ञानादिषु वर्गीकर्तव्येषु स
हितानुव्यावर्तते यान्क्षोतिनेतरमंतरे दबुद्धयोऽवबत्त्वो पिसमानाताः अत्राक्रवेतितान पर्यन्याकर्ण्यानसौ व्याक
राति। अत एतदुक्तं नेन्नं हि न्वं स पि वाजिनिष्विति। एवं तावदर्थज्ञः अत्रास्तेः। अथेदानीमविद्वारेनुत्तरणार्हां

नं४ ३४ वप

[illegible]कृत्वेन निंद्यात। अधेन्वा चरति अधेन्वा ह्येष चरति न हि सा वाकू धिनोतीह न परत्र च वयस्या अर्थेन परिज्ञायात।
तया गृहीतयैवता मधीयानइत स्तस्त्व चरति। तस्यै धान एव सर्वतः पर्यन्ती सत्तिप्रायः। किंच मायया एष चरति गृ
हीतया। यथा लिकि[illegible]न्मायया सुवर्णं विलयादेवमयम वाचमेतां बिरर्त्ति सारता दृश्री प्रियमाणा वाकू किंकरो
ति। नास्मै कामान् दुग्धे कतमानय तस्यां वाचो दोग्ध्यमाः। के देवतास्थानेषु मनुष्यस्थानेषु वयः। किं कारोतीय
र्थं श्रुतवान् भवति। कथं अफलाम पुष्पामित्येवं यः श्रुतवान् भवति। अन्यस्यः सकाशात् श्रुत्वा स्वदृष्ट्या ह माग
हीत्वा च स्थिता तान्न वत्स्यध्ययनादृते नान्यदस्ति वा वि किंचिन्मृग्यमिति तस्मै किमिति। अफलां वास्मै अपुष्पा
च वाग्भवति। यद्येव ह्यसौ पत्रपल्लफले यम पुष्पा वेतित अपि च न वत्तिप निप्रायः। अथवा किं विपुष्पफलेति वा
एतदुक्तं भवति अल्पफलाम अल्पपुष्पामिति। किं कारणम् अस्ति ह्यध्ययनमात्रे पि किंचित्फलं नास्य प
रिज्ञानामर्थ एवेति। नाप्य कारातिप्रायः। आह किं पुनर्वाचः पुष्पफलमित्युच्यते। अर्थं वाचः पुष्पफल
माहतस्मिन् मंत्रे मंत्रदृगाह। कः पुनरस्या वर्ष इति। याज्ञदैवतं अध्यात्ममित्येष वाचः समासतः पादः। सत्

नरेवरूपकं कल्पनयाऽदृष्यफलविभागेन द्विधा प्रविभज्यते। याज्ञदैवतेनैते दृष्यफले दैवताध्यात्मेवेति। यज्ञपरिज्ञानं याज्ञं दै
वतापरिज्ञानं दैवतं आत्मनमधियदृत्तं तदध्यात्मं। स एष सर्वो विमंत्र आत्मा णा रा क्षि र एवं त्रैधं विभक्तस्तत्रैवं सति यदा
ऽनुदृष्टफलत्वाणा धर्मो निप्रेयते तदा याज्ञं दृष्टं दृष्टं दैवतं फलं। किं कारणां पूर्वं हि दृष्टं भवति फलार्थं याज्ञमपि
तपूर्वं तन्यात दैवतार्थं खलेत स्मात्सामान्याद्याज्ञं दृष्टं दैवतं फलं। यदा पुनर्निःश्रेयसलक्षणो धर्मो निप्रेयते तदो
तत्रापि याज्ञदैवते दृष्टवेमेवविज्ञेयतः। दैवतं हि याज्ञमंतर्गतामवत्तदर्थत्वाद् ततो न पृथगुच्यते। तत्पुनरतद
धिदैवतं सर्वमपि प्रतिविशिष्टज्ञाने नोपासकेन मुमुक्षुणा निरूप्यवेत सात्मानमेव प्रत्यपि संपाद्यते
कार्यकारणाधिदैवताद्वारतासायमेव मधिदैवतमधियज्ञं चाभिछिद्याध्यात्ममेति संपादयति। दृष्यादृष्यनो ६२
वमुक्षिद्य दृष्टफलमवाप्नोति। एवं सायमात्मयाज्येवा निसंपद्यात तत्रैवं सत्यध्यात्मार्थत्वाद् अधिदैवस्याध्या
त्मैव पुरुषार्थस्पार्शनिष्ठादृनो वतं दृष्यमध्यात्मफलमित्येव युक्तमाह कुतः पुनरिदमायातं निरुक्तौ शास्त्र प्रधान
मितरसाणि वा गानी त्युच्यते। साक्षात्कृतधर्माणा ऋषयो बभूवुः साक्षात्कृतायेधर्मः साक्षाद्दृष्टः प्रतिवि

म ३

ष्ठेन तपसा तदिमे साक्षात्कृतधर्माणः। के पुनस्त इत्युच्यते। ऋषयः। ऋषेर्त्तिरमुष्मात्कर्मणः एवमर्थे वर्तमानस्य मन्त्राणां संयु
क्तार्थेनामुना प्रकारेणैवं लब्धः फलविपरिणामो भवतीति। ऋषयः। ऋषिर्दर्शनादिति वक्ष्यति। तत्कर्मणः फल
विपरिणामदर्शनमौपचारिक्याद्वृत्त्यो के साक्षात्कृतधर्माणः इति। न हि धर्मस्य दर्शनं स्यात् तत्पूर्वो हि धर्मः। आह
किं तेषामेवेति। उच्यते। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् संप्रादुः। ते ये साक्षात्कृतधर्माणस्तेऽवरेभ्यो
ऽवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः श्रुतर्षिभ्यः तेषां हि श्रुत्वा ततः पश्चादृषित्वमुपजायते। न तथा पूर्वेषां सा
क्षात्कृतधर्मणां श्रवणमन्तरेणैव। आह किं तत्स्य इति। तेऽवरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाध्यायिकया त
त्त्वार्थं मन्त्रानर्थयुक्तान् एतांश्च संप्रादुः संप्रदत्तवन्तः। ते पुनरुपदेशेन वज्रग्रहणाः। अपरे तु उपदेशाय ग्लायन्तोऽ
वरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि चेति। उपदेशाय ग्लायन्त उपदेशार्थं कृष्णेनामोपदिश्य
मानमेतत्र आकुलबुद्धितीत्र मितिप्रमर्थमधिकृत्य ग्लायन्तः खिद्यमाना निःश्रेयस्करं तदनु कम्प्यमानाः त
थामप्युषः संकाशमेव स्वकालानुरूपां च ग्रहणशक्तिं बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं गवादिदेवपत्न्यन्तं स य ५

मर्थं २

तवै त्र मा३

माम्नातः। किमेतमेव वनेत्सुख्यातेः। वेदं गवेदांगानि वेतराणीति। कः पुनः समाम्नायसिद्धरिति आह। शृणु। वेदं तावदर्कैसे
तमतिमहत्त्वादुरध्येयमनेकशाखात्वाच्च दुःसमाम्नायसिद्धः सुखग्रहणाय व्यासेन समाम्नातवैतः। तद्यथा। सकवि
द्यातिबोधादृष्टां एकशातधाध्वर्यवं। सहस्रधा सामवेदं। नवधाथर्वणां। वेदांगान्यपि। तद्यथा। व्याकरण
मष्टधा निरुक्तं चतुर्दशधा। एवं समाम्नायसिद्धेर्दिदं न ग्रहणार्थं नाम न तिन्नाले तानि शाखान्तराणि लघु
निस्तुखं ग्रहणीयुगतत्शक्तिहीनाश्चाल्पायुषामनुग्रहाय इत्येवमर्थं समाम्नायसिद्धिरिति। बिल्मग्रहणं साध्यवाकाय
सक्तं निर्ब्रवीति। यदेतद्बिल्ममित्युक्तमेतद्बिल्मं वेदानां वेदनं वेदो व्यासदृश्यर्थः। भासनमिति वा। अथवा भास
नमेव बिल्मशब्देनोच्यते। वेदांगविज्ञानेन भासते प्रकाशते वेदार्थ इति। अत इदमुक्तं बिल्ममिति। एवं भिद
भासनं वा बिल्मशब्दः। एवमिदमृषिभ्यो निरुक्तशास्त्रमायातमितराणि चांगानीति परिसमाप्तितः आगमः। अ ६३
थेदानीं निघण्टुसमाम्नायविवरणाय वक्तव्यप्रकरणत्रयविभागेन सुखव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्य प्रस्तुय
मुच्यते। एतावन्तः समानकर्माणो धातवः। एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानीति सपदः। पदराशिर्निघण्टुना
के

यानामा२
~~[illegible]~~
नानधे३

मप्रकरणं। एतावंत इति। यास्वेषु धातुष्वाख्यातपदेषु प्रतिनियता संख्या सा निश्रेयते। तद्यथा। गतिकर्माण उत्तरे
धातवो द्वाविंशं शतं। क्रांतिकर्माण उत्तरे धातवो ष्टादश इत्येवमादि। एतावंतस्य सत्वस्येति। सुप्रतिनियता नाम
संख्या निश्रेयते। तद्यथा। पृथिवी[illegible]मान्येकविंशतिः हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदश। इत्येवमादी। यत्रैत
घ४ द्वयं प्राधान्येन विभज्यते। सत्वतोन्यच्चेति। विभक्तदेवतादैवतलक्षणं नैघंटुकं नाम प्रकरणं। वा हि प्राग्जहा शब्दा
त्। अपभुत्वयं त्रितावतामी मप्यानां भिदमभिधानमित्यर्थः। प्राधान्येन विभज्यते। तद्यथा। आदित्योपाकूपारः स
मुद्रोप्यकूपार इत्येवमादि। नवगतसंख्या राष्ट्रम्निगमा जहादयः। प्राधान्येन वि[illegible]नु गतान्यत्र किं घ६
विभक्तदेवतादैवतलक्षणं नैकपदिकं नाम प्रकरणं जहादि प्रागग्नेराख्यातं। अप्रधानतयं त्रानिघंटुकं दे
वतानामाभिलिखितं तोऽ इदमन्यदत्र प्राधान्येन वर्त्तत इत्ययं विभागः। प्राधान्येन विभज्यते तद्दैवतलक्षणं तदे३
प्रकरणं दैवतं नाम। अग्निरादि देवपत्न्यंतं। तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि नैघंटुकमैकपदिकं दै
वतमिति। अनेन प्रकरणत्रयविनामसप्रपंचमेदमवस्थितं निरुक्तशास्त्रमिति। तद्यद्दन्यदेवते मंत्रे

दि४

ग्रंते४

६१ १३ ४२

निपततिनैघंटुकंतद्धिदर्शयति।नैघंटुकमिदंदेवतानामप्राधान्येनेदमितितत्रनज्ञायतेकिमिदमुक्तंभवतितावदतद्धि
के।पातत्रपविश्यलङ्घतिपर्युपयुक्तस्तत्रकः।यदभिधानमन्यदेवतं।स्यायस्मिन्मंत्रेऽभिधानंदेवतासायमन्यादेवत
तास्मिन्नन्यदेवतमंत्रेमध्यमर्थेमन्यस्याःप्रधानायांमंत्रदेवतायांनिगमयति।अभिष्टुमानेमंगावोवांगाछ
तिमंत्रवाच्यानैघंटुकंतद्धिसुव्यक्तागुणाद्भूतमित्यर्थः।संज्ञाहितास्ययमस्मिन्नश्वो।नघप्याऽरूपअश्वंना।अ
श्वराणां।अस्यामश्वस्थौनैघंटुकः।ऋक्प्रिः।प्रधानं।पुनः।स्वापस्यार्थेमा।यच्छीवारवंतीयान्तुशंसानविनिर्मुक्ता।
साम्नश्ववारवंतीयस्यबाघोलिः।अश्वंनवाअश्वमिववालाह।अग्निमन्येनेतार।देवानांवारवंतंवालवं
तंवृषाश्वंसदृशतितरांवालवान्भवतिवंद्यतपरिवर्यंतवा।ततपान्येतमिववीवंदध्यै।वंदामहस्तुमः।नम
तिनेमस्कारैः।अत्रैवबाहविलिहन्ति।कपुनरवस्थितंकध्यंवावंदामहइतिसंगाअंपमानैःअध्वरागांय
ज्ञानांमध्येवस्थितमुत्तरवेद्यादिषुविवक्ष।तिप्रतापसिद्धयेवंदामहेवालशदस्यतिगामप्रसक्तंस्यनि
निर्वचनंदशाद्यातिरितिदशातिहासोद्वितीयमुदाहरणाः।दहनोगोनश्नामइतिगियोनामंद्रश्रुत्रस्तस्य
निर्वचनंवालादशावारणायोभवैति।तैर्हिदशादयानिवार्यतोदशाश्वस्यअस्वक्तानुप्रसक्तस्य ४२

६४
द्वीइ

६४ रि२

यमार्थैत्रिष्टुपाविमध स्य ह त्रिषा या ज्याइंद्रोस्यां प्रधानां मृगो नैचंडुकः मृगोन्न मृगइव व्याघ्रो वासि स्रो वा री मो त्री ह्युतः
२३ वंर क्रमि त त्वरतः हिंस्रः प्राणिवध जीवनः गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः सयथा के चिद न्यो प्राणिविशेषो हंति तैरन भि भयमा
नोपि र स्यापि दहति कर्मणि हि इंद्र एतदस्माकं वचः कुरु सृकं पः शत्रुकाये शुमर्दैशत्रू को ति ते प विवर्तं संशाय तीक्ष्णीन
स्यति मं तु दा ना यो त्सां वर्क तसु निशितं कृत्वा ततो वितान्हि वितोडय एतान स्मा कृन्नेवृहस्पर वंजिते दस्य न्नु
कुरु व्याख्यान पिवन हिन स्तिकुप वितानपि विनु दस्वा नाना प्रकारं श्रेष्ठ दूरमपुनरागमनाय अय ह्वे दव
धा६ तार्यत्रिन मेतकुवरइति ततः कोयं नवरती ति सर्वत्रवती ति गिरिष्ठामिष्ठ स्थाया ति नां उप सोमा चातीयो हिवि
भवोवद त्या बर्हायच्या प्रज्ञं द्रक्र षणामध्यापि धानेश्च विपरिता [illegible] म मा ना सवे तो मुख्वा त्र न [illegible]
वंती त्यत दनेन प्रदर्शितं स्रवती यच्च वा ह्वि वता पि धान मि ति मृगा दि शं वृणि न मम डासका न्निबं धीति मृगा मा स्वी धु२
कर्मणः नित्यं च ध्यासो गच्छति नी मा बि भ्यत स्मा सर्वे एवं च स्मा द्धि मे ति भी भ्रा ष्वद स्मा रू यज स तो नि रा हृत्ता श्री

हरि

यतस्मादेवेति। कुवरइतिवरतिकर्मकुत्सितं। वरतिह्यसोकर्मकुत्सितं व्याघ्रो वा सिंहो वा कायं नचरतीति देवतानिधा
नत्वे। गिरिः समुद्गीर्णो भवति समस्ताह्यसावुद्गीर्णइव लक्ष्यमाणो भवति पर्वतशब्दं पर्यायाख्यानुप्रसक्तो निराह पर्ववान्
इतइति। शिलाशिखरसंधिसिरसौ तद्वान्हि भवति। पर्वशब्दं विग्रहप्रसक्तो निराह पर्वपुनः पृणातेः। पूरणार्थ
स्य स्वरयतिहि तत्शिलाशिखरसंधयोः खिलं पर्वतं। प्रीणातेर्वा तिर्पणार्थस्यात पुनरेतदर्धमासपर्व किंकार
णं देवानस्मिन्प्रीणन्ति। प्रीणन्ति तत्प्रकृती नैतरत्संधिमात्र सामान्यात्कालसंधिश्च शिलासंधिश्च समानं संधिव
मिति। देवतानिधानपक्षेमेघस्यायी गिरिपर्वतौ। मेघो पि गिरिरेतस्मादेवसौ पि समुद्गीर्णोभवति तरिक्ष
लोके। तद्यानिनामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो निघं
टुकानि नैगमानीहेहात देवतद्व्यपेतसामान्यलक्षणापलक्षितप्रकरणात्रयविभागानावस्थितो गवादि
र्देवपत्न्यंतः समाम्नायो यमानुपूर्व्याव्याख्यास्यत इति पर्युपयुक्तस्तच्छब्दः। यानि नामानि प्राधान्यस्तुती 65

६५

ना मन्यादीनां। प्रधानतमा वेनयास्कः सूपं तेन निपातमौक्ष्ये नीता एताः प्राधान्यस्तुत्यो देवतास्तासां किलयानि नामानि अग्न्यादीनि। देव
पत्न्यन्तानि तानि सर्वाण्यपि समुद्दिष्टानि संनिपत्यैकधा सामान्यया प्रकरणसंज्ञया आचष्टे आचार्यः। कतमया। उच्यते। दैवत
मिति तया। निरुक्ताही यमेतस्मिन्निघण्टुशेषे समुद्दाये संहित्याभिप्रायः। तस्तु तेरेतद्दैवतं प्रकरणमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोऽस्य शास्त्रस्य
आह किं कारणमित्युच्यते गुणप्रदेशश्च व्याख्यास्यते प्रधानदेवतापदानि सुखं व्याख्यास्यन्त इत्यनेनाभिप्रायेण देवतापरिज्ञानेन तत्फला
भिधानं निर्वचनं कथं नामेदं शास्त्रं स्यादिति। यानि तु नैर्घण्टुकानि गवादीनि नैगमानि च जहादीनि तानीह प्रकरणद्वये नैघण्टुके
चैकपदिके च व्याख्यास्याम इमे च देवानुवर्तते। त एते गवादयो देवपत्न्यन्तानि घण्टवः। तदेकदेशे नैघण्टुकं प्रकरणं निघण्टुसंज्ञयाव
व्यवहारो लोके। निघण्टुमधीमहे निघण्टुमध्यायामह इति। शास्त्रे च त्वपि नैघण्टुकं प्रकरणमिति। नैगममपि त्वैकपदिकं नैघण्टुका
निवपदानि नैगमानि चेह प्रकरणद्वये व्याख्यास्यामः। अथ अध्यायपरिसमाप्तिलक्षणार्थः परितोषार्थो वा द्विरभ्यास इति॥ ३१॥
इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ सप्तमार्थायां समाप्ता निन आचार्यभगवद्दुर्गसिंहकृतौ षष्ठोऽध्यायः॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥ ॥ ॥अ॥ ॥

पदानिर

६६

नमो गणेशाय ॥ ॐ अथ निर्वचनं ॥ नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणमुक्त्वा शास्त्रारंभे प्रयोजनानि च वेदावेदांगव्युत्पत्त्यर्थं च सप्रयो
जनं निर्वचनं तु समाम्नायविरचनं च प्रकरणात्रयविज्ञानेनोक्त्वा इदं तमुत्तरं ग्रन्थेन षट्दुकनैगमप्रकरणोत्तरत्र उत्तरे निघंटुका
नि नैगमानि नीह इति तेषु नरात निर्वचनलक्षणमनुक्त्वा न शक्यते व्याख्यातुं यस्मादेवमतस्मात्कारणात् निर्वचनं ।
लक्षणतो व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ॥ अपि हि तस्यार्थस्य परोक्षवृत्तावतिपरोक्षवृत्तौ वा शब्दे निष्कृष्य ति
गृह्य वचनं निर्वचनं ॥ तत्र निर्वचनाभ्युपाय उच्यते ॥ इह द्विविधाः शब्दाः समर्थस्वरसंस्काराः असमर्थस्व
रसंस्काराश्चेति तत्रैवं सति येषु तावत्पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ संगतौ च प्रावेपरीत्येन प्रादेशिकेन च गुणे ६७
नान्वितौ स्यातां प्रदेशात् विधायिना धातुरूपेणान्वितौ संबद्धावनुगतौ अाख्येयास्य धातुरूपे स्यातां तानि ताव
न्त्येव यथालक्षणमेव निर्ब्रूयात् ॥ आह अत्तावा संप्राय इदमुच्यते ॥ अर्थप्रधानत्वात् अनादृत्यैव लक्षणमेषु ने
त्को निर्ब्रूयात् तस्मान्नेदिसत् इदमुच्यते येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ स्यातां तत्प्रातानि तानि निर्ब्रूयादिति ॥ अ
थानन्वितेर्थेः प्रादेशिकविकारेर्थनित्यः परीक्षेत केन चिद्वृत्तिसामान्येन ॥ अविद्यमानेऽनन्वितेऽर्थे न्याय्य स्वरसं

थे३ मा२ वमे३

श१ ॐ१

स्कारयुक्तेन शब्देनायं निर्गुणमन्विष्यमाणः शब्दः पर्यवानकल्पयिं न शाब्दोऽतः अन्यपदेवाप्यौ क्वचित् तिष्ठते । अन्यपदेव शब्दः प्रादेशिकेन विका
रेण विक्रियमाणोऽपि वासौ शब्दो विपरिणम्यमानः प्रादेशिक एव स्यादसमर्थ एव तां प्रादेशिकव्यामतिष्ठ यस त्रुस्यां क्रियामनि
धातुमात्रे तत्र किं कर्त्तव्यमिति तिष्ठन्त्यतः ततश्चैवं सत्यर्थनित्यो तत्त्वार्थप्रधानस्तद्वत् प्याः । मुद्रु नित्यसेवास्य जोडनमित्युक्ते मुद्रु प्रधान
मिति गम्यते । एवमिहापि अर्थनिलङ्गलुक्ते अर्थप्रधानं इति गम्यते । अर्थप्राधान्येनानादृत्य स्वरसंस्कारोपरीहृ तोतन
स्वदति धानं बुद्ध्या किं न विद्र् पर्यवृत्ति सामान्येन क्रियागुणसामान्यने त्यर्थः कतमस्य धातोरर्थसामान्यमित्याशीति ततस्य
कुर्यित्त्वा सामान्यं ततन निर्द्देश्यादर्थोऽहि प्रधानैतद्गुणभूतः शब्दस्तस्मादर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् । अथ पुनर्य
त्रार्थसामान्यमपि नास्तीति तत्राविद्यमानेर्थसामान्ये प्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्द्देश्यातोन संस्कारमात्रियेत । विज्ञायव
त्वाद्विवत्तयोत वंतिपप्यार्थो विनष्टीः सन्नमयेत । घरवर्णसामान्ये नापि निर्द्देश्यादवाप्नेमुष्मिन धातावयं स्वरवर्णावि
मंयादृष्टः सएवायमस्मिन्नभिधाने लक्ष्यतइत्येवमुल्लेखः सधात्वर्थः । स्त्र बद्धइवतस्मिन्नभिधाने प्रादुर्भूयस्का
रा क्रत्यद्धन्त्नः प्रकाशापितव्यः । एवमविद्यमानेऽर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्द्देश्यादयं नैवं वननि

नच्येवननिर्द्देश्याद ॥४

र्थ्यादितत्पर्यायेनर्थैकमेव निरुक्तशास्त्रे स्यात्। तन्मात्रादित्यत उच्यते तत्तद्वर्णापराङ्मुखेषु शास्त्रेषु नलक्षं स्कारमाद्रियेतेत्युक्तं तद्धि
अर्थसामान्यानुगमाद्रियत इत्याह सामान्यं वृत्तद्वया। प्रवीणोदारनिरुक्तिशास्त्राद्वा। उत्सृष्टस्वाप्यतिप्रसंबन्धः। सत्क्रियागु
णसामान्यं तु मात्रमात्रिसंभान्येष्वव्याप्तितार्ण्णवर्त्तन्ते तद्द्वया। प्रवृत्तस्य प्रवीणायां प्रवीणा गांधर्वे अत्र ह्यस्य मुख्या प्रवृत्तिः
स एष स्वमूर्णमतिरिच्य युक्त इत्येव गांधर्वमात्रास सपाटवमात्रसामान्यमाश्रित्य सर्वत्रैवास्य प्रवृत्तिः। यो हि यस्मिन्कृतय
त्नः तत्र तत्कौशलो भवति स तत्रोच्यते। प्रवीण इति तद्द्वया। प्रवीणो व्याकरणे प्रवीणो निरुक्त इति। एवमेवोदार इति
प्रमाणासंनिपाताहृती तात्रैलोक्यवृत्ते णेवसारणे यो विद्वान् सन्नीदृशा वा संगृहीतार वा उदारः। तत्र हि समंजसाह ६८
तिरसपत्राव्हस्य सराप्य उत्सृष्टैव स्वमर्पमावृतानुविधायित्वमात्रमेव सामान्यमाश्रित्य प्रवृत्तो यो हि कश्चिन्म
न्ये विदाहृतमेव तत्र [illegible] पिवा प्रागेव प्राप्यं नाद्रियते। स तु उदार इत्युच्यते। एवमेव निरुक्तिशास्त्रे इति। प्रदत्तो हर्षात्याधा
रास्यामग्रे णाव निश्चितः शास्त्रतीति निरुक्तः खण्डइव यद्गुणाति। तत्र ह्यस्य शास्त्रस्य समंजसावृत्तिः। स एष भेदन

कृते शास्त्रे [illegible] दा४ सुखं

६४

देयिद्दस्रे सामान्येन

घवस्थिता भवतीति। एवं स्यान्नैवं स्यादिति विचारयेत्। प्रतिपक्षसंमोहच्छेद इवास्मिन्निति। विरायुःसंशय इति। अत्र केचिदस्य ईकारसामान्येन कविधन्तिश
पदाः कवित्वरसामान्येन। यत एव मतो विभक्तीरपि यथार्थमेव सीनमयेत्। विपरिणामयेत्। पूर्वोत्तरपदप्रकरणाविरोधेन। किंकारतो। तासामपि द्भव्य
त्यवाम वत्येव। सुपां स्थाने सुपो भवन्तीति हि वैयाकरणा पठन्ति। दर्शविभक्तिवाय मा विविभक्तिविपरिणामे। तद्यथा हलसु णाके। हल्या नि णाकौ रे त्येव
मादि अधुनेव मुक्ता विशायवत्पो भवन्तीति। अर्थवशेन व्याकरणे पि शब्दविपरिणामो भवतीत्येवं दर्शयति। प्रत्नमवत्तमिति या त्वादीप्रत्वान्त्री बोते।

समानरूपं कौर्यं सामान्यमाश्रित्य सर्वं जैवाति प्रवृत्तः। यो हि लोके कूसे नवतिसति स्त्रिं ज्ञानन्यता एवमेते क्रियागुणसाम
न्यमात्रेणावर्त्तते यथार्थतएवं मन्येष्य स्यूहितव्याः। अस्य द्यवणएवममर्थ्ये सामान्येन निर्वक्तव्याः। स्वरवर्णसामान्ये उप्रकुर
एव वादाहरणानि सर्वे एवं दितिगमाः शास्त्राः। जत्तादयः स्वरवर्णसामान्यमात्रेणैव निरूप्यं तत्तत्त्वनिरुक्ते कारकेत
रकलावदादिशास्त्राकुलाद्यतां सुबोधिव हितबांथ्युसन्तिः प्रसिद्धेवव्याकरणाइतियराव तदुर्बोधाः परोक्ष
तिपरोक्षवृत्तयः विसंकृत्तं वारोदरं वितसपर्वशास्त्रादयः तएवमुत्पाद्यनिरूप्यन्तां। तत्र हि विशेषणार्थेवतानिरुक्तेस्य
यो हि तस्याः सर्वं तिद्धिरूपं तु पर्ययस्मादिन्द्रिायवत्सो बहुमं ज्ञायवलः ज्ञा नाम पर्येषु हत्तायासवति। विशायव
तोनाथं प्रयोगतामुपेति। हलोऽनन्तराः संयोगा इति ततः प्रादिसमासकृतमन्तेमिति। नवति। एवमेवादावेवडुनडसा
वस्वरस्यावधानमिति अत्रापि दकार उकार अभीत्र्यः परानिष्ठादतकारः अत्रा द्ववत्पादात्ज्ञात्युतिकृत्यो कारस्य

हेर प्रवत्तर

स्रु

रिा

इत्येवमादिषु। डुदाञ् दाने। तस्य अपूर्वस्य प्रत्तमिति। अत्र दकारस्याकारः स्व धातु ४ परो निष्ठाप्रत्ययस्य तकार ४ तत्रैवं सति दोद घोरिति
वर्त्तमाने अव उपसर्गात्त इति तकारो भवति। इतो हरि सवर्णा इति धात्वे। परस्य तकारस्य लोपकृते स्वरितवेति दकारस्य वर्त्ते कृते परः से
निकर्णः सेदिति धातुनकार ४ प्रत्यय तकारेण स्यादेवाद

आकारस्वर

कारकृततत्तावल्लोपवर्त्तिपरिगमनप्रादिसमासाः एवंवदत्वबवमनयोर्द्वौ द्वारादौ एवशिष्येते यथानायारवमन्येषामपि दृ
ष्टायथासंतवमनुविविधेयं। अथ्यास्यस्तेर्निवृत्तिस्थानषष्ठ्यादिलोपो भवति। शासः संतीति। असु नुवीलस्य निवृत्तिस्थाने षु गु
णोवंनिवृत्तिस्थाने शुकेतीतिवर्त्तमाने स्मासारहत्त्रोपदस्यादिलोपो भवति। योयं धात्वादावकार एष लुप्यते। तस्मिन्
लुप्तेकपंप्रयोगः सं तीति। एवमन्येषामपि दृष्टानुविधेयं यथासंतवं। अपायंतलोपो भवति गत्वागतमिति।
अत्र गमेः क्त्वाप्रत्यये निष्ठाप्रत्यये च परतः अनुनासिकलोपो भवति। अनुदात्तोपदेशात्यधिकृतस्य ङितीति
एवमन्येष्वपि दृष्टव्यमनुविधेयं यथासंभवं। उपधालोपो भवति। जग्मतुर्जग्मुरिति। अत्र गमेर् ६९
लोपः। अल्लोपास्तर्वेत्रुपधेसकारस्योपधासंज्ञातस्य गमहनजनखनघसां लोप इत्युपधालोपः। एवमन्ये
षामपि दृष्टव्यमनुविधेयं यथासंभवं। अपायुपधाविकारो भवति राजा दंडीति राजन्दंडिन् इति स्थिते तनो
पधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं। दंडिन्नित्यत्रापि इन्हन्पूषार्यम्णां शौ भवति दीर्घत्वं न लोपः

सौ१

प्रातिपदिकांतस्येत्युभयोरपि नकारलोपे कृते राजादंडी त्येवमुपधाविकारो भवति। अथापि वर्णलोपो भवति तत्वा यामीति। अत्र त्वकार
लोपः। यावामीत्येवमेव तद्द्रष्टव्यं। अयेव त्वोदसएव अतएव त्वोदम त्वादेवमेव याज्ञा कर्मस्वेपपत्तितेयामि मम मह प्रति जानानामोरित्या
वइति भवति तत्वा यामीत्यनया। विष्णु आउपाकृतः शुनः शेपो वरुणं तुष्टाव। आज्ञा कृतिरनया साम्निकेषु कउष्ठ मामिष्ट्य सुप्त उत्तरकालेह्न
यनोवा त्वामीष्टो प्रवदवउणप्रधासेषु वा उणस्य हविषा याजेपशो हवउण तदहं त्वा वरुणं यामि याचे इत्यर्थः। किंच मां लिप्रेतं कथं इत्यर्थी मा४
वे वरुणकृत्यनु मामाक्षेत्थंन वेदमानंस्तुवन् किंच परेव वंमयो याच्यसि तदेवायमपि यजमानोह विर्भिः संस्कृतैः सोमाद्यैर्दिनि राशी ध्या५
र्भूतावाको भवत्रमेकामिवार्य यावाव होत्युति। अर्द विधिष्वसत्वम हेत्समानः यक्रुभवसर्वाहिर्यचमानः कृष्यतीम तए वसुध्यत। हेव
उणको विष्णु भास्व त्रु हावैनमा वयोरपि तत्तार्थकृ आउरु शंसत्यकेंपदंसबोधनेवा। हेउरुशंस वउकस्तुत्य वरुणमानः अस्मोस्माकंयाव
मानानामायुः प्रमोषीः मा उत्स्रक्षीरित्यर्थः सिद्धि मित्यभिप्रायः अथापि द्विवर्णलोपस्तुवइति। अत्र ऋवर्णरेफयोर्लोपः रेफएव ऋवर्णो
दं कृमिव रत्नुं प्रविष्टा द्वृश्चः। संलुप्यते रूवर्णेन साकं आद्यन्तविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो विंदुर्वाध इति द्युत दीप्तौ तस्यादिव्यापमा
ज्योतिः ईन दिंसागत्यो स्नस्यघन इति शिदिदू विदारणे तस्य विंदुः मटम्हतौ वाधः आद्यन्तविपर्ययो भवति। स्तोकोकारजुः सिकतास्थार्के

सुतेरिसत्वादेस्सज इत्यनेन १। मूत्रेर्म्ह्रन इत्यनेन निपातः। १ विदिश्न वधवेधि॥ स्तिरोः तं प्रसारणमनु तरएवकतृ लोप प्रस्तुत्यनेनोत्तरपदादिः
निपातांतरमित्यलम्॥ रु लोपः संप्रसारणं अपरवर्णरूपे लोपे आरलोपः एवं द्विवर्णलोपः। २
मग भृदादाद्यत्तानत्म॥
कुः विम्रास्य। १ | वाधुः सिद्ध स्त्रुसु गव कुम मिनिरोपयितिवहारः। १

स्जेरसुषा कूनेराद्यंतारिपर्यय श्चैत्सुप्रन्तयाः ॥

स्तु॰ तस्य॰ पा॰१ शि॰१ स्त॰२ कृ॰

तिंतिङ्क्षरणो। तस्यायेन विपर्ययिणश्चोकाः स्रज विसर्गे स्रिल्लु। कसविकसने। तस्याप्सिकता कृतौ ह्वेरनेनतस्य तत्रै। अप्याप्यंतव्यापत्रिर्जमु
ति। कुंघोमेघोमाघोगाधो वहमीञ्छितिं वहस्त्रापलो तस्यौ। तव्यावन्मा कुंघः। मिहसेचने तस्य मेघः। णद्दवंधने तस्य नाधः॥ गाहुविलो
डनेतस्य गाधं। वहप्रापणे। तस्य वहर्मदत्तसौ तस्य मधुअथापि वर्णो पजनः आंहारोसनूजेति। असुक्षेपणे। तस्यास्य हंस्मेपजते नवृत्रा इ॰२
ससत्कौ तस्य हारः। भूसुषा के तस्य अरूजः। एवं व्याकरणेपि। लक्षणप्रधाने समर्थवशेन लोपागमो। विपरिणामश्चाश्च शब्दानां दृष्टः।
किंसुतनिउक्ते यदर्थप्रधान एवतस्मात् आहस्म सामानन्त्विनित्ये प्रादे को विकारे ऽर्थनित्यः परीहेतकेचे दूतिसामान्येनाविद्यमाने न॰५
सामान्येप्यक्षरवर्णसिद्धा मान्याति वृद्धा ता विसर्गीरपियथार्थसन्नमध्ये दिति। एवमयमादिमध्यान्त लोपः। आदिमध्यौ नाविकारोवर्णी
लोपो द्विवर्णौ लोपः। आदिविपर्ययः। आद्यंतविपर्ययो वर्णोपजनः। वंदरा आपाणां वद्रष्टमः। दक्षाव यथासं लवमनुविद्यः॥ अतः
परं संप्रसारणाविंता वर्तिष्यतो नदर्थमिदमारभ्यतौ। यत्रस्वरादनंतरांतस्थां नर्द्धाइ भवति। तौ हि प्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशंतीतिसंप्र ७०
सार्यप्रकृतयश्च संप्रसार्यप्रकृतयश्च नयप्रकृतयश्च धातवः। तत्रैवं समुनयप्रकृति उच्यते। शास्त्रविषय गतेषु द्रकृ व्यंतादिरसुव्याच
इतिपर्युपयुक्तं वृष्टं आहाइत्येवता वडुच्यतां प्रसयम कृनीनां किंलक्षणमिति उच्यते। यत्रयस्मिन् धातोः स्वरा इकारादिः अनेतराश्च मे

स्ता॰१ त॰२

तर्हि तान्यत्र भंजने नपरा वा द्दर्वीवान्तस्थायरलकानामन्यतमो वर्णो निर्धार्ते नभ्यो भवति। किं तत्र एतदेव लक्षणं धातुरूपं हि प्रकृतीनां हि
स्वभावानां शब्दानां स्थाने मा अयमित्येव मा वार्थो प्रविसाग्गो नोपदिशं नियत्या। यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्विति अत्र इदेशाद्दे प्रश्न
तीनक्त: संप्रसारणेपूर्वे तावदिष्ट वा तु इष्ट: इमा: शब्दप्रकृतयो भवंति। असंप्रसारणप्रवृत्तेस्तु नयिष्टाय इष्टं यष्टव्यमित्येते शब्दा नैवं सत्रिए कप्रका
रेणासिद्धायामर्थसिद्धौ उपपद्यमानायामितरायो प विपादयिषितं। उपपादयितुमिष्टे शब्दे ह्यो: संप्रसारणासंप्रसारणप्रकृत्यो यैर्वा थै४
उपपद्यते अर्थस्य येन वा उपपाद्यते। उभयथाप्यनुपपद्यमाने ह्यर्थे स्वयमुपाद्य निर्दिश्येय यथा यथोपपद्येतार्थस्तथा तथोपपाद्यते इति लक्ष
णेशास्त्र विहिते नान्यथा साधनोपायेन। अर्थस्य प्रधानत्वात्। तत्राप्येकेल्पनिष्पन्नयो भवंति एतस्मिन्नपि संप्रसारणलक्षणे सति प
केधातवोल्पनिष्पन्नयो भवंति। अल्पेषु शब्दरूपेषु संप्रसारणप्रकृतिरसिनिष्पद्यते तदप्युपेहि तव्यां नद्यथा। एतदुदाहरणजातं क
ति सृद्दु: पृथु: पृथतष्ठ कुणा उपिति। अत्र वात गत्यर्थस्य किंत्सत्ययोपारैर्ह्रो: स्वनुनासिके वेति वर्तमाने वारतराशि व्यविमवामुपध्या।
श्वेतु: द्राव, क्रियते न ततः अतिविति भवति दमद्दिनीनष्ट्यड्ड: रेफ: संप्रसार्यमाण ऋकारो भवति एवमेव प्रथप्रख्याने तस्य पृथु: पुरिषमेह
तेतस्य पृथतष्ठ कणशब्दार्थस्य ऋणा उ। एवमयमपि संप्रसार्यासंप्रसार्यविशेष: परिज्ञेय: शब्दानिर्वचनां। अथापि नाविकेभ्यो था

पटितामुद्दिभ्रसंज्ञा संप्रसारण तितिः १२ ४२ नर

तुभ्यो नैगमांकतो नाभ्यंते। अथापि द्विमपरस्तुपेहितममनेनैनं शब्दान्त्रिर्भुवमा आहकिमितिउच्यते अत्विको प्योधातुभ्यः नाष्वामांयेषां
प्रायेणप्रसिद्धत्वयो गस्थिताविकांतेभ्यो नैगमाश्चंदो विषयाः कृतः कृत्सपयां ताः शब्दानाभ्यंते द्वित्रियंते निर्वचं। स्वरूपार्थः। तद्यथा। समू
नाः द्वोत्रसाधाशतिंदम उपशमेतस्य भाषायां दाम्यत्यनड्वान्दमयत्यनड्वाहं दांतो नड्वानित्येवमादयः प्रयोगा भवंति। छंदसिं पुनर्दं
मूना अग्निरुच्यते। मनाषाशब्द सामान्येन। केनचिन्निर्वक्तव्यः। दमममनाइत्येवमादिना एवमेव साधुंते भाषा प्रायो वृत्रो मित्रिं नहो
७। साधसमिल्येवमादयो मित्रामि वृ। तेत्र साधुमित्येवमादिना प्रकारेणनिर्वक्तव्या ॥ अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः। निगमे छंदसिये ४७
प्रायो हृत्वा प्रसिद्धाभ्यः सामान्यगृहीत्वा भाषिकाः कृतत्यंत्ययांता नाभ्यंते विवियंते तद्यथा उष्णं घृतमिति। उषद्दाहे एव प्रायेण
छंदसि प्रसिद्धः। प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्येवमादिं भाषायां तु नतु प्रमिनिश्रूयतेस एष नैगमशब्दसामान्येन निर्वक्तव्यः। एवमे
वघृतंहरणदीप्त्योः तस्य छंदसिआत्वा जिघर्मि ति प्रसिद्धं प्रयोगः। भाषायांतु न घृतमितिश्रूयते स एवं जिघर्तेरिव छांदसस्य सामान्येन ७१
निर्वक्तव्यः। एवं भाषा विषयेभ्यः छंदो विषया निर्वक्तव्याः। छंदो विषयेभ्यश्च भाषा विषयाः। अथापारमपरस्तुपेहितममाने नशब्दा
न्त्रिर्भुवमा आह किमितिउच्यते प्रकृतय एवैकेषु भाष्यंते विकृतय एकेषु एकेषु प्रदेशेषु प्रकृतय एवधातुशब्दानां भाष्यंते विकृतयः एकेषु धा

तोराख्यातपदत्वाद्वेनयः प्रयोगः । साशक्तिः । नामीभूतस्याप्यस्यैवप्रयोगः । साविह्रुतिः । तदेवप्रशवती गतिकर्म्मागत्यर्थेषु धातुः कंबोजे
ष्वेव भाष्यते । म्लेच्छेषु प्रकृत्या प्रयुज्यते । आख्यातपदत्वाद्वेन शवतिगच्छतीत्यर्थः । उदाहरणविशेषप्रसक्तं कंबोजशब्दो निरुच्यते । कंबो
जाः कंबलभोजाः । ते हि प्रायेण कंबलान् उपभुंजते हिमप्रायत्वात्तस्य देशस्य । कमनीयानि भोजनानि वा कमनीयानि प्रार्थनीयानि च ते हि द्र
व्याण्युपभुंजते । प्रचुररत्नो हि सदेश इति । कंबलशब्दं विग्रहयंश्च प्रसक्तं निर्ब्रवीति । कंबलः कमनीयो भवति । प्रार्थनीयो हि स शीता
र्तैर्भवति । विकारमस्यार्येषु भाषंते शव इति । आर्येषु जनपदेषु अस्यैव शवतेर्विकारं शवं नाम मृतकनामधेयभूतमेतं प्रयुंजते । कथं श
व इति । एवमेके धात्वाख्यातस्थ एव प्रयुज्यते नामीभूत एकेषु तत्र कृतिर्लब्धविकारस्तं वा अथवा मीमांसेतनावमेके गमनक्रियायोगि
५४ नि द्रव्ये । प्रयुज्यते एकेषु पुनराख्यातरहित एव इमे तत्र प्रकृतित्वं विकारत्वं चेति । यथुदाहरणं । दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु शाख्याते
ष्वो लवनार्थे प्राच्येषु जनपदेषु प्रयुज्यते यथा व्रीहीन् दातीति यवान् दातीति । अयमेव नामीभूतं उदीच्येषु प्रयुज्यते दात्रमिति दीयते अ
नेनेति दात्रं । लूयत इत्यर्थः । एवमेकपदानि निर्ब्रूयात् । अनेन प्रकारेणैकपदानि निर्ब्रूयात् । नामानि गमयन् वस्तुयाः रहितं वस्तुया वा देशता
या प्रासिद्धिविभागेन वा । आहैवं नावैतद्धितप्रकृतेषु पदेष्वेव । समासस्थेष्वपि निर्वचनं प्रथमं तद्धितान्तद्धितप्रकृतानि समासस्थानि च

जनपदेषु ३

पदेषु ध्य७ पुद्धि। तघुके॰

पदानि तानि कथं निर्दिष्टान्यानि किं तद्धि। तत्रोच्यते सर्वपदार्था निर्दिष्टाः। उत तद्धितार्थसमासयुक्तेषु अपि किं पदार्थः पूर्वं तु समासार्थो
वा पूर्वमिति उच्यते। अथ तद्धितसमासेष्वेकपदेषु वानेकपदेषु च पूर्वं पूर्वं परमपरं प्रविरज्य न्यायात्। अथ शेषविशेषाधिकाराद्याः
तद्धिताः स्यादधिकृत्य प्रत्ययाः विहितास्ते हितास्समर्थः पदविधिरित्यधिकृत्य ये विहितास्ते समासास्तेषु तत्र ये अपि तद्धितसमासेषु अवि
शेषेणैकपदेषु वानेकपदेषु वानेकपदेषु वा एकपदेषु अनेकपदेषु वा तद्यथा दाक्षिरित्येकपदस्तद्धितः। वार्ष्यायणिरित्यनेकपदः।
अनेकानि ह्यत्र पदानि स्थानत्वं तस्मै प्रवर्तते। तद्यथा वृषस्यापत्यं वार्ष्णिः। वार्ष्णेरपत्यं वार्ष्यायणिः। तस्यापि वार्ष्यायणिरिति एवं समासेष्व
प्येकपदेषु वानेकपदेषु चैवं निरूप्याद्यथा विग्रहः। एकशेष एकपदः समासः। स रूपाणामेकशेष एव विभक्ताविति। तद्यथा पुत्रश्च
पुत्रश्च पुत्रौ अश्वश्च अश्वश्च पुत्रश्च पुत्रश्च पुत्रा इत्येवं हि द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावः कर्मधारय एव चात्र पञ्चसमासा बहुव्रीहिः षष्ठः समुत्पादिताः।
एते ऽनेकपदाः समासाः तत्र संख्यापूर्वो द्विगुः पञ्चपूली पञ्चरथी दशरथी दशरथ्या त्रिपुरमादि। चार्थे द्वन्द्वः स च पुनर्विधः एक वद्भवति। तद्य ७२
था प्लक्षन्यग्रोधौ। अहिनकुलं। भीमार्जुनवासुदेवा इत्यादि। उपसर्गनिपातसहितोऽव्ययीभावः। तद्यथा उपमणिकं अनुसमुद्रं प्रभृति
य आदि तुल्यविभक्तिलिङ्गयोः उभयोः पदयोः समानाधिकरणे कर्मधारयः। तद्यथा कृष्णसर्पः गौरमृगः श्वेतपत्रः आदि एते ह्येकप

र्वस्तु चानेकपर्वसु च तद्धितसमासेषु सर्वं। सर्वमेव निर्ब्रूयादक्षरं परमेव प्रविभज्य विग्रहेणार्थः। सर्वं तद्धितार्थं निर्ब्रूयात् पश्चात्पदार्थं
। समासेष्वपि सर्वं समासार्थं पश्चात्पदार्थं। तदेतदुदाहरणैरेव दर्शयति। तद्यथा दण्ड्यः पुरुष इति। दण्ड्य इत्येतत् तद्धितः। पुरुष शब्दो विशेष
णं सर्वं तावत्तद्धितार्थं निर्वक्ति ततः पदार्थं निर्वक्ति कस्मिंश्चिदपराधे दण्डमर्हतीति दण्ड्यः। दण्डेन वा कायिपणादिनार्थः संपद्यते संपुरुस
तेन दण्ड्यः। अधुना पदार्थं निर्वक्ति। दण्डोऽस्मात्तदीरयत्यर्थे वर्त्तमानस्य धातोर्निघञोऽपराधेषु राजभिः। आर्हं दण्ड्यः पुनः कश्चिदयोगो दद
तेर्धारयत्यर्थे इति उच्यते। दृष्टो वेदे लोके च। वेदे तावद्धि स्वदेवाः पुष्करेणाददन्तेति। तथा लोकेऽक्रूरो ददते मणिं अक्रूरो नाम राजा हस्त्यध
स्य५ कादिपतिः स ददते मणिं [illegible] न्तकनामानं शिरसा लोके। एवं धारणार्थे ददातीति मीयते। दमनाद्दण्डः स एव औपमन्यव आचार्यो मन्यते तेनेनस
दान्तो दम्यन्ते राजभिर्निवृत्तेनादान्ता नमयेदिति लोके हि प्रसिद्धं यः कश्चिद्दान्तो भवति तमधिकृत्य वक्तारो भवन्ति। दण्डमस्मा कर्षत। हे स
मा सदः तेन संपद्यतामयं। ततो दान्तो भविष्यतीति। एवमयं गर्हायां दृष्टः एवं च दमनाद्दण्ड इत्यौपमन्यव आचार्यो मन्यते। तद्धितस्यैव द्वितीय
मुदाहरणं। कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति। कक्ष्या इत्येष तद्धित आह कक्ष्या पुनरियं कस्मादिति उच्यते। गाढं श्वस्य सन्नाहरज्जुः साकक्षे सेव्यते। एवं कक्ष्यायाः
दृश्यत एव शुभा तद्धितार्थं ब्रवीति। कक्षं सेवते। साहचर्यं कक्षं सेवते। कक्षं स्तम्भं भवति। कक्षो गाहतेः कक्षा। अधुना पदार्थं निर्वक्ति। कक्षो

गा नत्रार द्व

श्री हतो। विल्लोडनार्थस्य कर्त्रयोरेवहि वलेन विलोडयति श्री। आख्यातिदृक्षमत्र पुनः कः इति नामकरणम्। सर्वमिन्यपराधं त्वा विपर्ययादियथोपप्र
दर्शितं यथा संस्करवं योज्यं। तत्राख्यातेर्वा नर्थको भ्यासः ककारः कर्तृविषयः स एकत्तृत्वमुच्यते। अर्थवानेव वा ककारः कथं किमस्मिन्नुख्यातेऽस्मि
वा किमस्मिन्नुख्यापनीयमस्ति नाकिं विदपि अदरीभीयमानात् एहनीयोयमित्यर्थः। स एष एवंकृत्सा। किंभ्यः स एकतृस्तु अतो कषितेवी। नि
त्यकालं यस्मै स्वैरशीलत्वात्कर्तृं ददाति। ततो नवेः कर्षणेय तस्मात्कषणक्रियायोगात्कटत्वं भ्रष्टा मान्यात्मनुष्यकर्तृः। श्रीकन्तस्य सामान्य
मनुष्यकर्तृोपि कर्तृत्वमुच्यते। पङ्क्ल सामान्यादस्यापि। यो वा अस्मिन् प्रदेशः स कर्तृत्वमुच्यते। तौ भवत इति कर्तृ। अन्ये तु ब्रुवते पूर्वं
सर्वमपरमपरं च विज्ञप्य निर्दृश्यादिति। पूर्वपरं सर्वमेव अविज्ञप्य निर्दृश्या अपरं पदं मपरमेवेति। एतस्मिन्नेवार्थे कल्प्यमानेपदानामेवपौ
र्वापर्यं सिद्धं वनेत्यादि तत्समासस्थोयं नियमः पूर्वं वा पश्चाद्वेति सर्व एव त्वर्थः साधीयान्। उक्तं त्वादितिनिर्दिश्यन लक्षणं सोदाहरणं। अथ तत्समा
सोदाहरणमुच्यते॥ राजः पुरुषो राजपुरुषः। राज्ञः इत्युक्ते सर्वः स्वं गम्यते षष्ठी सामर्थ्यात्। तथा पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी गम्यते। निर्देश ७३
सामर्थ्यादेवेदानीं राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमन्येभ्यः स्वामिभ्यो विनिवर्तयति सपुनात्कि। पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यो निवर्त्य
स्वात्मनामं संयुनक्ति। नातु प्रावस्य मोत्म्य विपि अपरार्थको मिथः संपृक्तपदार्थौ समस्येते। अथेदानीं राजपुरुष आनीयतामित्युक्ते न राजा

न मानयंति ना पि पुरुषमात्रेना पुरुषं किं तर्हि राजस्वामिकं पुरुषं मानयंति। एवं समासार्थः। कुतः। पुनरेतत् राजस्वामिकमिति। प्रधानोपस
र्जनौ हि समस्यते विवक्षितमेकमर्थं प्रति। राजपुरुषशब्दाव धुनाभिधेयं समस्तं का वा हराजा राजतेही स्पर्थम्बाह्यी प्यते प्रसो पंचानो लोकं पाला
नो ब्रुषापुरुषः पुरुषादयं पूः शरीरं बुद्धिर्वा तयोर सो। विषयोपलब्धार्थी शरीरी ति। इति पुरुषः। अथ वा तयोः रसो शेते विशेषेण श्रेरति।
पुरिशयः स पुरुषः स्पृश्यते। पूरयते वा। प्रसिभेन पुरुषेण सर्वगतत्वा जगादिति पुरुषः। अंतरिमंतर पुरुषात्प्राये लोवस्तुरसा प्रासीति
कं भिगाम स्वर्णं सं भवति। यस्मात्परं नापरमस्ति किंचि यस्मान्नाणीयो न ज्यायो स्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषे
ण सर्वं। यस्मात्परं नापरं चान्तू किंचिदस्य स्याद्वा किंचिदणीयो ना पि ज्यायो स्ति स एव सर्वप्रमाणविषयः। वृक्ष इव स्तब्धो निम
स्सं को व विकारधर्मादि वियोगेन न चलति स्थानान्निर्विकारत्वा दिवि वेन तिष्ठत्यपरो न पुरुषेणेदं पूर्णं सर्वं जगदिति समासस्यैव द्वितीयपुरुषाह
रणं विश्वकर्मा कर्ष इति। विश्वकर्मा कर्षतीति विश्वकर्मा कर्मास्य हकः। पुनरयं विश्वकर्म इति वीतिवक इत्र तिशरयं यो श्रूगतो म्रियते य
स्तः। सा कंयोग तुति मन्त्र्य पुस्तकस्मिन्न ज्ञाप्यते मन्त्रपुनः स्ताभिः तिग तिक्रम्य नादाक्रुसायो गना विष्णुकं। इदं स्तिस्यकुत्सित गतिलंघयदस्य श्वासि
रहमनं। इवानी कदाती ति द्रातिकुस्मनाकुत्सितकुत्सने स्पर्थी। इदमेव तावदस्य कुत्सितत्वं यदसौ श्वासिः सहगच्छति। इदमपरं कुत्सितमनरं य

रत्नाश्वादिः सत्त्वानि हन्तीति तस्मात् कद्रानीति कुत्सितकुत्सने नुपपद्यते। अथेदानीं वदस्येषां कद्रानीति एवमेव सतः शद्रस्व रूपस्यानर्थकएवाभ्यासः
यदेवोक्तं भवति कद्रानीति तेरेव वकद्रानीति तस्मिन् इति यमप्यस्ति कुगतित्वं कुत्सितगतित्वं वा मा प्रकारमिति विश्वकर्मा जीवनः पुत्रपत्न
म पराधे कस्मिंश्चिद्द्र्मान्मन्यो यत्राकर्षितिश्च विश्वकद्राकर्षः। अन्ये तु पुत्रं तेष्वेव विश्वकर्द्रास्येव हित्वा सावतः एवं हि स्वत्वाद्रतिः आत्मि
नास्य पुनः पारविकल्पस्य कुत्सितकुत्सितत्वं वा तु नयोरर्थयोर्मत्वर्थस्समाकर्षतियः पुत्रुषः स विश्वकर्द्रीकर्षः। अधुना रूपसमासं दर्श
यति। कल्याणवर्मरूपः। कल्याणवर्मसु वर्मेन तस्यैव यस्य रूपं स कल्याणवर्मरूपः। अभिरम्योवा काश्चित्कल्याणादिशद्वात्वविग्रहस्य
समान्निर्ब्रवीति कल्याणं कमनीयं रवतिप्रार्थ्यते इति सर्वेणैवा वर्म वृणोते। आवृणोतीति हि स आत्मयं रूपं रोचते नरहिरेविश्रमव
ति। एवं तद्धितसमासान्निर्भूयादिस्तु पसंहारवचनं। नैकपदानीति निर्भूयात्। प्रकरणे पदरहितानि संतीति केवलान्यपरेण निर्दोष
त्तया एतत्सामानानिनतिर्भूयान्निर्विकल्प्यानीति। किं कारणं तेषां प्रकरणाद्धुपपदाद्वार्थः शक्यते वधारयितुं। सा सोऽप्रकरणान्नपित्री
नाथैव निर्भूयात्। तत्रत्रमवायेनां योर्गादपदार्थस्मान्नयथा। जहेत्येतदेकं पदं प्रकरणे पदरहितं भविता यतो। तत्तु हाकुर्वीत
इत्यस्य मानो स्मादिति। विशानप्रकाणे प्रत्ययसहितसंगसं सूपाकारणं न्याय्यमित्ये वमनवगतसेत सुतरेत्र सौमै काश्चित्विल्पतसा

तानि ७४

त्यार

दिहूनेरं

मीनए ७

श्र२

न्वीतान्श्रंशुमोसोऽमृतस्रिच्छुमदुहंतः प्रष्टरथंनः ग व्याधिर्गोरक्षपरिगोरक्षपवे अधिक बलं वर्धति एतत्कर्म कुर्वीतोऽइंद्रे पतीत्रमालो
आमते अथ सर्वंद्रऐतेभिः दुग्धं कालिरिसि: प्रक्षारितं पपिवान्नसोम्यंमधुसोमममर्यंते नतहः तस्मान्नान्तरं वद्धिते वीर्यंणप्रथनेव शरीरे
णांविस्तीर्यते विस्तीर्णे स्वकीयेन वीर्येण मेघं विसार्यं हपायते वर्षं प्रवर्तयते। तदिदं सर्वमपि वर्षादि जगत्कुर्याहकं। मेदं कर्म। विषव
द्वारेणसोमा पिबवया वाधीनमित्येवं आवश्रुतिः निगमप्रसक्तं निबध्नते। अंशुःशनहमा त्रो अवनिष्पाममा त्रो हि सयममानेन तस्ये
वरां भवति। सुखो भवति। इष्टसोमाप्सनलोऽमितिविगतमनो दुःखो भवति। अनन्ताय जीवनाय शंसर्वेषां भूतानां भवति। सुखो
भवतीतिवाचसो हिविर्षप्रवृत्ति हेतुभूतस्य सर्वभूतानि सुखं जीवंति मामेन प्रसक्तानि तु च्यतो वर्म वरते वा। वरितं हितस्य वै
सोऽवरीरगनमित्यर्थः। उत्क्रम्य कृन्तित शरीरादितिला। अथापि कर्म वश्लेष्मवगोरक्षे नोच्येतरतिशेषः। गोभिः संनद्धो अस्मि वी न४
लयस्वेतिरथस्तुतोसहिविर्म र्णां नद्धो भवति। श्लेष्मणा वतस्य अरादथः संश्लेषितं भवति। अथापि गोरक्षं वश्लेष्माचगोरक्षे
नोच्येते। गोभिः संनद्धापततिमसूत्तैश्रुतो सा हिंस्त्रा श्राविहिता भवति श्लेष्मणा वसंश्लेषिता। ज्यापि गोरक्षं च्यते सा पुनर्यदि गव्या
तद्वाहितमभिधानी। अथपुनर्गव्या न मयती इष्टनिति गोरक्षद्रव्यमयी।।।। इत्ते हृ... हता वसुकस्येंद्रपुत्रस्येयमाजीविषुबैंद्रीमहाव

ती२ सैथि

ते मरुत्वतीये शस्यते इंद्रो भगवानैश्वर्ययोगात्त्वं यामेषु अनेक वाजः ईश त्वामेकानि धनं ख्या यत्र तानि मंत्रदृक् दृष्टैव माह हूर्हि हे
वृत्रहन्वयं वयं स्तुवि धनुर्धिया वंतीद्र तत्र ह्वाता नि धनंत्र षितेषु सर्वेषु प्रत्येकं त्रियतां निबद्धा गोर्गिआं प्रयैत्री वा शत्राणां इंद्रवा ह्वानहु
मीमयन्तामीमयति शब्दं करोति जात्वा निप्राये ते केव वनां तत्र शब्दकरणानेतरमेव प्रपतंति कम्मा। अथवा ततः तेनो धनुषः व
यः पत्रा वयव पत्र सेवे धादि इवो वयः पक्षिणः। अथवा वेते गति कर्मणः सा त्वा देवइ भवो व्यो नयुतहस्ताने नप्प ता र
प्रपेतंति पुत्र्या नरनाय नेत्राणा यते हि शत्रुणो प्राणान्नयंति। अथ अयमेव मतिप्रभावइंद्र इति ज्ञात्वा वि श्वं सर्वं भुवनेभू
तजातं धाव। किं विदधि त्वं कर्मणि नयाते विन्ने ति। अथ विस्मि किं करोति इंद्राय इंद्रार्थं स्तुवद लिप्सवस्तु वितेकाले कुर्व दूष
८८ ये वक्र त्विजे शिक्षतर त्विणो ददाति। इंद्रो नुलवमादरवृद्धास्ते सर्वमन्यत्परिहार्यं एवं प्रतावइंद्र श्री वयप्रसिप्रेतार्थसिद्धये स्तुम। ।२८
निगम प्रसक्तैः द्वतो अस्य नादि इति। हि कृष्याते ह्वियते इंधनार्थं मंत्रव्याख्याने गतार्थत्वान्न शेषो विद्रियते। एवं ता वदेकदेशो क्तत्त्व
वदभिधाने भवतीति प्रदर्शितं। अथेदानी मन्ये सूर्यान्तरे भगो शब्दो विप्रसृतो व्रज्याभिसे तस्य संगतोदर्शयति। एतद्वेक्यपदिके व
क्वाधि हुतु गोरा हू भ सक्त सुप्तनो आदिसो पिगो तुभ्यते। एतस्मिन्मंत्रे॥ ॥उतादः रथीरमः। भरद्वाज स्येय मार्षी गायत्री योसस्तु

नियाहो ३

५४

केशूपा उभयादित्यो मे कृष्णा नांद्रष्टा। अन्यत्र स्य वै पूर्वे निष्क्रमिकृष्यते उनाद:। उत अपि अथेति वंद्रसि समया नार्थी अपिवक
मीरयत्नपिरमा मारद्रे पिन मांसि अपहैति। अद: अमुष्मिन्नादित्यमंडले पत्रुषे पर्द्दवतिष्ठ रोहोरा आदिपर्वनिस्पृहनी। अथ
वा भास्वति भासा न हनी त्यो पमन्यव: गतिगमनशीलेषु ह्यस्मिन्मध्ये नवस्था यिनिसूर सूर्ये विस्थित: एषा आदिमर्मे सुलांतस्तु त्र
षष्ठे देवपर्वन्ता मास्थ द्राव कं वकनं अमणं वा गमनशीलं मंडले हिरण्मयं तेजोमयं व क्रे वक्रा कालनिन्मेरयता नियत गगन
हति नामार्गेण निमकालमीरयति। उदयास्तमयमध्यं दिनकालोपलक्षणार्थं अथवा उष्मिन्मंडले वस्थित: पर्ववातिमंडलांत:
उत्तर. सूर्यो भगवान् चक्रं लक्षणं लवनिमेष त्रुटि गुह्वी होरा आईमास मासर्त्वयनसंवत्सरलक्षणं कालचक्रं सर्वभूतहारि
हिरण्मयं हिरण्मयं सर्वभूत विनाशस्थितिहेतुं नेरयतं नित्यमीरयति कीदृश: उ: स सूर्यो यईरयति। रथीतम: अन्येपिर
थिनं संति अयंतु सहूर्तमध्य नवस्थितरथ इत्यतोरथीतम:। यएवं उणत्रु क्र. मषानवयम .. निपेना यति हूयेमुम: यथा
पासै कोरशिमिर्थ इमसंपति दीप्यते। एकोरश्मिरादित्यस्य तु भूतो नामवं ह्यसति प्रस्त्ववस्थिनो दीप्यते नरे ते तमंत्रार्थविदामंत्रा
उ पे नर्ईद्वितन्मंत्र स्तंवे यमस्य वै मसोरा मि:। ओतत्ना इयमादित्य रश्मेउग्रहादेवास्य भवति अम्मर्यादि मंद्रमसोमउलंतरे

स्वस्य तत्त्वाय प्रसरसोमे ... उरयो नाम ।समन इदं ब्रह्म तत्त्वं पातु तस्मै स्वाहा । वाऽऽत्म- भ्यः स्वाहा ।१

सुषुम्नः सुषुर वैस्य र

जः सर्वे धाराभिमद्दवति । ततः सर्वदिशः प्रकाशयति यथा येन देवं तथा सुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्वस्तस्य विनिगमो भवति ।रा
द्र मस्तु अण्यप्यय त्वेव हरस्यपि शब्दः सुषुम्नः सुषुम्ना सुखदुःखयोः । सर्वत्र तातिनिमय्यौ प्रसोल्हादयति । कोसावितिसूर्यरश्मिः
सूर्याद्विसृतस्य चंद्रमसं प्रतिगत श्चंद्रमा गंधर्व सति सुषुम्न गमने गौ शब्द वाच्यता ।तस्य गंधर्वस्य ततः चंद्रो धारयितागंधर्वः । सहितस्य प
ति छा समनइदं सेत्स्या का मिदं ब्रह्म तत्त्वं च पातु रत्वं किंचन मे सुषुम्नाय सूर्यरश्मये स्वाहा । शोभनानि इदं मा विश्व मेव आहि ह
विरास्य लक्षणं मस्तु सर्वे दृश्वाइ । श्चेतु पिबति सूर्यः । सोपि सुषुम्नो राश्मि रे कएव गोरि त्युच्यते यथा सो गौरन्य चंद्रमसा दृश्यंते । अत्राह २५
गौरमन्य तेति तस्य दूरे तदुपरि छाद्रेक पाक्षिके वा लेखा म्यामयः । सर्वे परिरश्मयो गाव उच्यंते । यथैतद्देवं तथेयम्‌ सुषुहिपते ।। ।। तावी
वासूनि तिदीर्घति मस आकर्षे वैष्णवी त्रिषुशा मूयायवधाने विनियुक्ता सोमातिरेकशस्त्रे ...अमिनिदे पत्नी अपि प्रसादिव ... नतानि २६
युवा भीम र्थयिवा सूनि तिवा सम्भ नाति उरमस्तिकामया महेंगम स्थानं मनाथ यत्र यष्टु स्थानेषु किंगावः रश्मय सूरि शृंगा वज्रदी
म्यः अयासः अयनांश्च दृक्तं मण्य नवस्थायिनः किंच । अत्राह तेषु नेमदस्तु उगायस्य उरुगामनस्य महागते ः जगत ः विष्णो ः परमं
पदं ।आदित्यमंडलस्थानं स्थानेहि पदसंज्ञा पदस्थ इति लोके पिवक्षारो भवति । अवसाति भुवाणि इदं सर्वंद्भला सातिरोधाने भूरिवभि

न५ स्थानेषु र

अतो पर्जन्या स्तेनु ... वर्तो यः कर्येतेन ... गर्भभूतो ऽस्यो तरे भवज्ञः प्रजायमानो जन्ममरणसंतानानुबद्धो निर्ऋतिं महीं विशति योऽरत्नाः सिं ऋतित ... यो ... यो
बहु प्रजा ... बहुधाः प्रजायमानो जन्ममरणसंतानो ... भवती युक्तौ वर्षे ... निति ... वर्षेव
निर्ऋतिमापद्यते निरुच्यते। एवं निरुक्ता मन्त्रं तो यः करोति वर्षं यो वा किरति विक्षिपति। कः पुनरसौ मेघः स हि वर्ष मेनदुष्यते।
स्य कर्त्ता विद्युद्गर्भो वा मेघा द्धि वर्षं प्रवर्त्तते। किं तस्य न ... सोऽस्य वर्षस्य तत्त्वं वेद ... तस्मात् तदुदकं मध्यमास्थानीय ना
या विसृज्यते। किं ह्येवादकस्य सतत्त्वमिति। केवलं त्वसौ विसृजति एवोदकं। य ईं ददर्श य एव पश्यति तद्धर्षं हिरु
ऋतिं नु यस्मादेतर्हि तमन्तरिक्षलोके तस्मात् तस्य स्वरूपं। तस्ये ... तेनावर्षीन् तरस्य मेघस्य म
ध्यस्थानस्य एवं ह्यस्य वर्षस्य सतत्त्वं वेद यो ददर्श यः पश्यति ... वर्षमनतिव्यक्तं ... स्थात भ्रं २
हि इन्द्रः असावपि हि मध्यम एव तत इदमुक्तं नासौ स्य वेद मध्यमो मेघः। सर्ववास्य वेद मध्यम इन्द्र इति हि
ऋतमहानुदकस्य ... यदीन्द्र प्रतमस्सोमात् ... अन्तरिक्षलोकस्य ... काशिव्यक्ता ... शायस्थाने परिवीतः परि
वेष्टितः सोऽयं मातुरुपस्थमातेन वायुना ... मध्ये तु अन्तर्गतः ... वर्षं ... तिव्यक्तो बहुप्रजाः
बहुधाः प्रजायमानो निर्ऋतिं ... माविशातीति समस्तार्थः। अन्ये कपदनिरुक्तं ... किं ... सं
ग्रीधात्वर्थकर्मणा संबध्यते। अनयपामि ... उपपद्यते यः करोति यो वा विक्षिपति मातातरिक्षमत

तर्गवं १

रि३ न४ छ्या१ सक्रम३

ष्मिन् हि तानि निर्मीयंते। एतदेव कारणादानेन विशिष्टमुपकारं करोति तेषां जायमानानां योनिरंतरिक्षं आ
काशस्यैव प्रदेशविशेषः कश्चित्स वायुसंयुक्तः सन् उदकयोनिर्भवतीत्युच्यते। तदेतद्वायुना तस्य संयवनं हृद्ये
सं पर्युतास्तवतीति शब्दसारूप्यप्रयुक्तमुच्यते। अयमपीतरस्त्रीयोनिरितस्मादेवमुक्तसावपि परिप्लुत एव संव
र्तते। आम्नाम्नामांसवेव वामतस्मिन्मंत्रे निरुक्तानां निर्ऋतिशब्देन नृभिरुच्यते। परिव्राजकानां कृच्छ्रापत्तिस्तदेवं म
न्त्रेष्वशब्दगतिविभक्त्वादुन्नयमप्युपपद्यते। एवं तद्व्याख्या। दधिक्राव्णो अकारिषमित्येष मंत्रोऽस्युपस्थाने अग्नि
होत्रे अयमाम्नवचाग्निष्टोमे दधिक्राव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रे जपंतीति दधिदन्नद्रोणीत्यग्नावश्वमेधे दधिक्रा ८४
व्णो अकारिषमितिस्थितायां सर्वा तु पत्नी सर्वसंनिधावेतं पत्नीजपं ति मद्विष्णुमुत्थितायां। तत्र वसतिप्रति
विनियोगमस्य ... न्यनार्थे न प्रवितव्यं। तदेतेव कुरुतेति प्रायश्चादप्यभिज्ञानमपि गडंतमंत्राः न हि एते पु
रुषस्य यत्राव धारणामस्ति। महीधरो ह्येतद् परिज्ञानात्स्वय प्रयोगात् विशिष्टादश्वः साधुः साधुतरस्य क्रि
यता। कविश्व अध्यात्माधिदैवाधियज्ञपदर्शनार्थं तस्मादेतद्याख्यातव्यं। पपद्योरन्नधिदैवाध्यात्मा

हार ३ग्वा२ स्र

रि४

...ना। एवमेनेवशक्नोति विशेषात्साधुः साधुतरोऽश्वः ... तत्रैव ... तस्मिन्न शास्त्रे निर्वचनमेव कुरु १२

१ सलेकल्पयां चक्रे। संकल्पं संतवानृच्चिमिति। सर्वो देवता जानामीति। तस्मै संकल्पमेवं संतवते देवतोभयलिंगा स्त्रीपुल्लिंगा। अथवा मध्यस्थानां
२ पुंस्थानलिंगत्वाद् दुर्लभत्वात्। पुरतोऽवस्थिता सतीत्यु ज्ञेनज्ञातवान्। किमियं स्त्री स्याद् अथवा पुरुष इति अथवा २

सर

धियञ्चाख्ययेयाः सर्वपवतयोऽप्याः। नात्रापराधो ऽसिगतमेवसंदत्ताधिकारमुपजीवन्नाह। शाकपूणिः संकल्पयां चक्रे स
सर र्वा देवता जानानीति। त्रा कानियं प्रत्यातिसंहंति। शाकपूणास्तस्याप्रतं शाकपूणिः आचार्यो ऽर्थाकिमियं मध्यस्थाना अप
वाहोस्विद् स्थानेति। तामज्ञानन्प्रच्छ विविदिषमाणा वह्विमिच्छामि ज्ञांकिमसि पुरुषः अपवाज्ञीति। अपवा किमस्यं तद्वि
स्थाना अपवाद्युस्थानेति तामज्ञानन्प्रच्छ विविदिषमाणा विविज्ञमिच्छामि त्वांकिमसि पुरुषः अपवाज्ञीति। अथवा किम
स्यंता ऽऽत्ये स्थाना अपवाद्युस्थायिनि सेवं पृष्टा सत्यास्मि शाकपूरणाय एतामृचमादिदेशासा आदित्यवती किमितिराणाम
ह्वातति। अस्यामृचि अर्हद्दवातत्विं वनिरुक्तः मामतस्याः ऋचः प्रकाशादर्पगतावधारयेति। कतमा पुनरस्याऋ
तिरुच्यते। अयंसत्रिं कृइति अयंसमेघः शाब्दायतशाब्दमिव करोतीति। नवतावदसौ शाब्दं करोति। अयं वतावतुमा
ध्यमिकायां वाचितस्यायां शाब्दं कुर्वत्यां तत्साहचर्याद्विज्ञायते मेघ एव शाब्दं करोतीति इतियेन मेघेन किं कृतमिति येन
गौरवीवृतायेन माध्यमिकावागतिरिति प्रच्छादितासतीमिमाति मायुंनिर्मिमीत निर्वर्तयति मायुंशाब्दं करोतीत्पर्थः
मायुः का कुतइति चवाङ्गामसुपतिर्ते अपवा मायुरादित्यो भवति सर्वं भूतनिर्मीता तां मिवा मानं निर्मिमीते

तै २

घृदूपा = १

कोव स्थिताद्धी सनेन्द्रकधं सनेनदकस्त्रीसनेमेघे ध्याश्रिता। अथैता वदद्वैधी मिघांतर्व र्त्रिस्या वा वोनति व्यक्तविद्यु
याश्च तिधायकः। मेघरूपत्वात्तु रूप वीति प्रायः। यिवं ल त्वण्ण वाक् मेघरूपा मध्यस्थारी रावाप्या विद्विभिः स्वेष्टट वट।
त्रीक्ष्क कर्मे भिः निहि चकारनी विः करोति। मर्त्यं मनुष्यं सर्वां हि बिभ्यत्स्या आसीदति। अवनमति वा। कदा पुनर्निक
रोति मर्त्यं मितित्तु च्यत। विद्युद्भवतीति। विद्युदात्मना आख्यनाति निर्वर्त्तमानात्तदा हिंदारुणा स्वटवटा शब्दो भवती
ति विशेषणार्थं करः। न तथा विद्युद्धितः। सैव मात्मानमावि ष्कृत्य विद्युद्रूपता विद्धि प्रसर्वासु दिक्ष्वात्मानं वा
णप्रकाशाद्युष्ट पृथिवीतला वर्षद्युपरमे प्रत्याहृत तिवभिः प्रस्तुप संहरति रूपमात्मीयमहं इयं करोती सर्वः। वभ्रिरिति रूपनाम। तद्धु
द्रस्य समाश्रयं वर्त्त तस्मिं स्या द्व मध्यस्थानलिंगा द्युस्थानलिंगा वति। तस्मिन्पक्षे मेघरूपत्वम विवक्षितमेव वा।
वा विद्युद्भाव त्वं वा किं तु एता वद्धि विवक्षितं मे वाश्रया शब्दवती भूत्वा माध्यमिका वाक् विद्युदात्मना स्थित्वा गर्जिता प्रका
शाद् पृथिवी तद्वर्षन्द्रदक रूपत्व तं जलात्तायेत्यपश्चादित्यात्मना स्थित्वा पुनरादत्ते। विद्युदात्मना मध्यस्थाने स्थित्वा
वीतिः। आदित्यात्मना द्युस्थाने स्थित्वा पुनरादत्त इत्यपि प्रायः। वद्यपि तिहितम ऊर्ध्वं स्तोधा नावायपृथिव्यामंतरि

दे २ म ४ घो ५

देदिवीति। सेयमेकैव देवता मध्यस्थाना विद्युद्रूपा द्युस्थाना वादित्यरूपेत्ययमेवं लक्षणो देवतातत्त्वसंदर्भ उपोद्घात
तथा मेघ ऋदर्शनात्त्वनि र्वक्तव्यइत्ययं मन्त्रसंक्षेपार्थः। प्राक् पृथिव्यास्थानं दिद्युतइत्यनेन संदेहे सामान्येनोदाहृतमिद
मन्त्रमतं चाकश्यात्रित्येवमादिरनुक्रमणं बुधि कृतं तस्मिन्नगोत्र इदं शाकानिरुक्तः प्रकाशप्रदर्शनार्थं इत्स्यात्प
५ य श्रूयं निर्वक्तव्यानि तद्यथा गमनात्रसर्पणं गच्छन्ति स्तुतानीति। गच्छन्ति अस्य स्तुतानीत
वमादिनि घंटुकां स्तुयांच्छ ह्यन्यत्यर्थं गतान्त्राः स्थिवीतान। छंदोस्यास्विष्यतत्त्वार्थानि निर्ब्रूयाद्यो गतस्तुतान्॥ ॥
इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥ ॥हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदशहिरण्यस्य नामानि
उत्तराणि उक्तः प्रकृतस्या पृथिवीनामभ्यः। पृथिव्याम्नेव हिरण्यमुत्पद्यते। अतः पृथिव्यभिधानानंतरं हि
रण्यनामानि समाम्नातानि। कियंति पुनस्तानि पंचेवपंचदशायानि समाम्नातानि अन्यसमाम्नातान्य
पि संति हाटकसुवर्णचामीकरजातरूपादीनि कतमानि पुनस्तानि समाम्नातानीति। उच्यते। हेमचंद्ररुक्म
मित्येवमादीनि हितं ममेदमिति सर्वएवेतन्मन्यंते ततस्माद्धेमवंद्रं चंदतेः कांतिकर्मणः सर्वएवह्येतत्कामं

दृया ३ दश २ घृत ३४

यतेर्भूतं रायते र्द्दलक्ष्ययोस्यत द्धरो विष्णुर्भवतीति एनमह इति तथ्यं सर्वेजनिर्वर्वमंत्रा हः। हिरं रूपं कस्मात् उच्यते। ह्रियत
आयम्यमानमिति र्वा विष्यमानं ह्रियत एव शिल्पिभिः कटकरूवकं कस्ति कादिना वन विस्तीर्यमाणो ह्रियते जनात् ऊनामि
ति वातेन हिम्ब वहारः ह्रियते ततस्तान्निकत्र्या वतिष्ठते ह्रियत एव सर्वदा। हितरमाणं भवतीति वायस्य हितं ऊर्ध्वं तितस्य
हितं च दुर्भिक्षादिष्ठुत ऊर्ध्वं तिरमतां वर्तितेन हि गृहीतं नमः षिकोपि रमतु किमुत मनुष्याः। हर्यतिर्वा स्यात्वे शार्थस्य त
द्धि सर्वैरिव प्राप्यते लोकान्तुक्रमेत्तोतरिक्षना मान्युत्तरातिषोलरूपषद्दभावषोडशाकतमानिं अंबरं वियतव्योम
त्यवमादीति अंबरं अंबुवद्भवति नाना नावनसर्वतो वियातमिति वियतः नानाप्रकारमेतद्भवति भूतानि द्रुतिव्यो ६६
मेएव माद्यम्यु इति व्यं आह। अंतरिक्षाम वतावत् कस्मादिति उच्यते अंतराहीदं द्यौवा पृथिव्यो रव स्थितं ज्ञातं च भवति
पृथिव्यं तमिति सर्पः। अथवा अंतरा द्यावापृथिव्यादीनि भूतानि द्वीयं तत तस्माद ज्ञ यच्चादं तरिक्षं तत्र तस्मिन्भोड
राके अंतरिक्षनाम समुदाये समुद्र इत्ये तदति धानं उ तया। तिधानं उ तया तिधायि त्वात् पार्थिवनसमुद्र
तोत नजलान्नायेन संदिह्यते एतदत्र संदर्पं समाह। समुद्रः कस्मादिति उच्यते। समुद्रवंत स्मादापो वीची

रथिव्यो। ह्रियतिनिवसनीयं नरिक्षं। अथवा शरीरस्य सदेवौ न मेध्योऽवस्थितं सूक्ष्मयं। इत्तराणि ३

तरं मसीकराद्दिना विना। समस्तिद्भवं त्वेन मापः। सर्वा एव ह्यापो निम्नानुसारिण्यः। तत्समुद्रमेवाभिमुख्येन द्रवंतिस हि निम्नोन्न
वति। संमोदंते स्मिन्नतानि संद्रवंति जलचराणि सत्वानि बहूदकश्च वा समुद्रः। को नवति उवद्रे मुदकेनाभ्यतद स्मिन
संहृतमिति समुद्रः। समुनत्तीति वा। संक्लेदयतीत्यर्थः। अतो हि प्रस्रातेरंतोमिः सर्वमिदं संक्लिद्यते तत्राचार्याणां
यस्मिन्ननुदाहरणे लक्ष्यते तत्रेतिहासमाचक्षते। आचार्याः निरुक्त इति द्विवमासीदिति यः कश्चन स इतिहा
सः। कतमः पुनरसावितिहासः उच्यते। देवापिश्चार्ष्टिषेण इत्येवमादि। देवापिश्चार्ष्टिषेणः शंतनुश्चार्ष्टिषेण। एवं कौ
रव्यो कुरुवंशप्रजौ भ्रातरौ बभूवतुः। तयोरकनीयश्चकनीयान् शंतनुनामास आत्मानमभिषेचयांच
क्रे अभिषेचितवान् इत्यर्थः। सोऽभिषिक्तः सन् राजा बभूव। इतरः पुनर्देवापिर्देवापिस्तपः प्रतिपेदे स किल ततो वृ
ये ततः सा ब्राह्मणत्वमापदविश्वामित्रवत्। ततस्तेनापवारणात् ज्येष्ठातिक्रमजेन शंतनो राज्ये द्वादश २।३
वर्षाणि देवो न ववर्ष। अवर्षति देवे शंतनुं ब्राह्मणा ऊचुः। त्वं ब्राह्मणा ज्येष्ठं भ्रातरमंतरित्याभिषि
वितो ऽभिषेचक आत्मनः कारितो यतस्त्वया तस्मात्तेन मर्यादातिक्रमेण तव राज्ये देवो न वर्षति प्राप्तकालं प्र

तिपद्यस्येतिसूक्तं वमुक्तः शंतनुर्देवापिं शिशिक्षुर्भूत्वा नः पुनः राज्ञा सन्नीतं स न अभिगमितवानित्यर्थः कथं राज्येनाभ्युद्यते
नं तेनार्ष्यिसेनोदेवापिरुवाच कामं हंतु राहितस्ते सान्निध्य वानियाजयानि वर्षकां वार्षिकं कर्म तत्र न वराजा न विष्णामि
जा वानेनास्तु राज्ये सतिसाय ।। तस्य देवापेरतद्वर्षकामस्य सूक्तेमाविरभूत् ।। नत त्रतस्य स मुद्राशि आनस्य सं दिव्यु
स्य प्रविना गायदर्शनाप्येषां निर्वाविकारूपवति ।। ।। आर्ष्टिषेणो वर्षांअनि त्रिष्टुप् तया देवान् स्तौति आर्ष्टिषे
ति५ णोऽकृष्टिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्य वा । अन्यकल्पांतरीयो ।। अन्यकल्पांतरी ।। स्यैव शंतनोर्वर्षार्थी येन कर्म ।। होत्र
विषयता होत्रं कर्म प्रतिनिषीदनेनुपविष्टवान् । ततो देवापिर्नाम मां प्यादेवस्तु मतिं देवानां कल्पान्तो मतिं उदक ८१
संप्रदानाभिमुखीं कर्तुं चिकित्वान् जानानः सहित स्यात पाः स्तौत् य पादेवानामुदकसंप्रदानाभिमुखी मति
रकृत् । ततः परिश्रुष्टे वृष्टे देवेभ्यः स देवापिरुत्तरस्मादधरं तु त्तरस्मादंतरिक्षात्स्थात्समुद्रादधरं समुद्रं पार्थि
वं प्रतिपृथिवीनामास समुद्रयोः अपोदिव्याः प्रस्त्राः स्तास्य सं प्रकरीअसृजत् अद्गारयत् किं तावद्वा गाव वर्षाः ईर्षे न
ता अतिसर्वभूतानामुपरिस्य देवाप्यधिकारेवर्त्तमानः एतदकरोत् । अन्यस्मिन्कल्पे देवापिर्नामाप्येतदेवाम

नी२ २रु पु२ पि५

वास्त्वित्येवं वर्त्तमानेनातिसंबध्यत इति समस्तार्थः। अथैकपदनिरुक्तं। ऋषिरायुधविशेषः॥ तद्वद्धला सेनायस्यासौ यम ऋषि-
णः। इषितसेनो वा नित्यमेव प्रेषितसेनः शत्रून् प्रति। सेना। सेश्वरा। इनवद् इति श्रुतेर्नाम तेन हि सा नित्यमेव संयुक्ता भव-
ति समानमतिर्वा समानमेकमर्थमुद्दिश्य प्रजया ख्यामैतीति सेना। पुत्रः। पुत्रायते बहु अपि यत्पित्रा पापं कृतं भवति तत्तो-
यं त्रायत इति पुत्रः। निःपरणाद्वा। निःपृणातीति ददातीति ह्यसौ पिंडान् पितृभ्य इति पुत्रः। अथवा पुत् इति नरकस्यानमुच्य-
ते। ततस्त्रायत इति पुत्रः। न विदेर्गृणात। पश्यतीति ह्यसौ सूक्ष्मानपथार्न्। तस्मान्न छंदर्शीत्यौपमन्यवः। मंत्रान्स्तोमान्स्तानसौ
तारकेणाज्ञानेन पश्यतीत्येवमौपमन्यव आचार्यो मन्यते। ब्राह्मणमपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति तद्यदेनांस्तपस्य-
ना मानं ब्रह्मेत्येवमादित्याद्दत दुभ्यानर्षत्तदृषीणामृषित्वं यद्यस्मादेनांस्तपस्यमानान्तप्यमानान् ब्रह्म ऋग्यजुःसाम-
लक्षणं स्वयंभु अकृतकं अभ्यागच्छत्तदृषीनधीतमेव तदृषयोऽदृश्युः तपोविशेषेण। तदृषीणामृषित्वमित्येवं ब्राह्मणेपि ना४
विचार्यमाणो ज्ञायते। देवापिर्देवानामाप्यः सहि स्तुतिभिर्देवानाप्नोति हविःप्रदानेन वा। ततरक्तृत्ततत्रेरेकृतरो
सो नवस्तु परिष्टादवस्यानात। अधरस्याधोरः किमुक्तं भवति। अध एव स्यावरति अधः पुनर्न धावति तस्य व्यधो त२

नी४

कृपयन्=४
धी

गतिश्चादेवोद्दे गतिः प्रतिषिद्धा। तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय। किमु त्वं भवति। तस्यैवार्थे स्पष्टतरस्य प्रयोत्तरस्मात्समुद्रादुष्टिं मयावतते
वेस्यो देवापिर्येष्ठाव पो रहितसमकात्ताय प्वावाः पाज अर्ष्टि तनुं वर्षार्थी। येन कर्मणा। त्वय स बहुतरा प्रतिर्वचनाय निर्वि
वि ख्यवचनाय हि त्वम करोत। यहदेवापिरितियद्य स्माहदेवापिः शीतनवे राज्ञे पुरोहितः भूत्वा हिताद्योत्वाग्निकर्मणि व्या
प्रियते। सञ्जुरोहितः सन्देवापिर्हाश्चायद्देष्टकर्मणा वर्षार्थी येक मेतिरवृतः सन्नूकृपायमाणो राज्ञो अदीधेत् अन्व
ध्यायत्। वृष्टिर्भवदिति। तं देवश्रुतं देवापिमनं वृष्टिवनिं रम्णियावितं मञ्चाररणाद् ददिरद्वहस्पतिस्तस्मिन्नेव क
र्मणि ब्रह्मचेव स्थितः सोऽस्मै वर्षसाधिकांवाच मयच्छत। अददादित्यर्थः। तयावाचातदनुग्रहीतयादेवांस्तुवातस्यै ८८
वर्षमलमततिसमस्तार्थः। आर्ष्टिषेण इति निरुक्तौ। शीतनुः कस्मादिति निरुच्यते। स हि किं चिन्नु गार्ष्टिषेणो ब्रवीति। हतनो
तं तवा शिवितितत्। सावगदो भवति। अपवा ग्राम सस्मैतन्वाइत्येवमसावाराग्रास्तेवामितिमुखनामा तनुः। शरीरं तदस्मै
निरर्थं त्वारारायाञ्चास्ते पुरोहितत्वं ग्रातिकापोष्टिकाख्यां कर्मसु पुरपनं दधाति। राजानं पुरस्कुर्वन्ती सार्थः। देव
श्रुतं देवाह्वानं स्तुतीरुच्चारयंतं श्रावयंती ति देवश्रुतार्तं देवश्रुतोरराणइतिरातिर्दाना र्थोस्यस्तः। वृहद्धूपव्याख्यातं। वृह

दितिमहतोनामधेयंपरिच्छिन्नं भवतीति मंत्रनिदानद्वारेण। धर्मोयत्रैमत्रदर्शितः। श्रेष्ठेतिश्रेष्ठतिकनीयः सोराज्यप्राप्तिः धर्मोतिक्र
मःधर्मातिक्रमेवदवेनवर्षतीतिनिरुक्तपदेरुक्मिणामध्यमस्तदपत्यमर्यमेतिपार्थिवः आदित्येतोदेवाग्निः सर्वं
तनवसर्वस्मैयजमानायेतियोज्यं। बृहस्पतिर्वाचस्पतिरिति मध्यमस्तेनपितृलद्रावाचमित्यर्थः॥ ॥इतिनिरु
क्तवृत्तौसप्तमाध्यायस्यतृतीयःपादःसमाप्तः॥ ॥लोकाभिधानाधिकारेणेदमुच्यते। साधारणान्युत्तराणिषट्
दिवश्चादित्यस्यचेति। समानंत्रियंतइतिसाधारणानिमानीत्यधिकारावर्त्ततएवोत्तराणि। प्रकृतमपेक्ष्य किंचान्ने
प्रकृतमंतरिक्षमानानीतिन्यइमान्युत्तराणि। कियंतिपुनस्तानिषट्कयाः पुनः साधारणानि द्विवश्चादित्यस्यचाक
तमानिवृत्तानि। खः पृश्निर्नाकइत्येवमादीनि। यानि स्यादित्यस्य प्राधान्येनवर्त्तंते। प्रधानस्तुतिभांजिनामा
स॰ यं॰ ४ निसवितांभगः पूषेत्येवमादीनि तान्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः सप्तदशेध्याये। इमानितुनेघंटुकानि सेयमहष्ट
पाणिवधूनामपि। तिःपाकमित्येतइहानेघंटुकप्रकरणेनिरुच्यंते। आह। आदित्यएवतावत्कस्मादादित्यउच्य
ताश्चगु आदत्तेरसान्नुक्षिमिजिरित्यादित्यः। आदत्तेभासंज्योतिषां। तदुदयेहिविंद्रादीनीप्रजानाजोभवति
प्रवयहापद्धमतत्। आदीप्तोभासतिवा सर्वतोह्येषभासा आदीप्तः। आह तोनवति। अदितेःपुत्रइतिवा।

एव स्पर ल्पर्द

अदितिर्देवमाता। तस्याः पुत्रः स्वायमादितेयः संज्ञादित्य उच्यते। अल्पप्रयोगं तु स्यैतदार्षाम्नाये सूक्तानां कस्सूर्यमादितेय
मिति। अल्पप्रयोगविषयं त्वस्य विज्ञापनार्थः। एतदेव अल्पप्रयोगविषयं। इतराणि सर्वाणि नगपृष्ठाप्रस्तुतीनिव
दुष्प्रयोगविषयाण्यप्यादित्यस्यैकाल्पप्रयोगविषयं आर्षाम्नाये त्वेवं यस्मिन्नाम्नाये अनित्रपर्युपर्याम्नाताः स
यमार्षाम्नायादाम्नातयस्तस्मिन्नाल्पप्रयोगविषयमेतददितेः पुत्रवाचिप्रायमभिधानं आदितेय इति। सूक्ता
नां वचनं तदभिधानं। नहि विर्जीकः। नत्वादितेय इत्यनेनाम्नाहि विराध्यये एवादितेः पूर्वमस्ति। यथा तत्सूक्तमेवान
उ5 घंटुकवृत्त्या नृतेतदुदाहरणं। सूर्यमादितेयमिति। यदाननमदष्टुर्यद्धियासदृशस्यामृषि। अन्ये त्वं मन्यन्ते। आ
दित्य इत्येतदेवाल्पप्रयोगमिति। तत्रैवेतद्धि रुच्यते। सूक्तानामितिहि विरचिह्नाने नाभिधाने नवोद्यत। आदित्यं बहु ८ए
रूपमालभेतेति तस्य प्रत्ययोरतत्र लर्वमादित्यो देवनदगालुरस्यादिति। अथैवमन्यथा वाक्यद्वयप्रविजागन
स्यात। अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्षाम्नाये आदितेय इति हि विर्जीकं। सूक्तानां कं अल्पहविः सूक्तैर्विषयमित्यर्थः। द्व
दं त्वस्मै सूक्तमेवाभिघंटुकवृत्त्या न ज्ञात। न कदाचिदपि हि विस्तद्यथा। सूर्यमादितेयमिति। आदित्यशब्दप्रसक्तमाह।
एवमन्येषामपि देवतानामिति। देवतावेदपदानामपहस्येदमुच्यते। आदित्याभिधानप्रवादाः स्तुतयाः सर्वेति।

स्पर नागर३

तद्यथा। एतदुदाहरणं जातं मित्रस्य। वरुणस्यापि अस्तोदग्रस्य समग्रस्य ग्रासयेति। इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूरित्यस्यामपि
सर्वएव आदित्यप्रवादयास्तु त्यास्तूयंते। अथापि मित्रावरुणयोः आदित्यप्रवादास्तुतयो भवंति। तद्यथा। आदित्या
दानुनस्पती। दानपती। तासां अवह्वरं गायत्रीयं गृत्समद नरुष्टा अतिष्ठ वस्य षड्ढ हस्य द्वितीयेह्नि प्रउगं नाम
शस्त्रं तत्रायं वां मित्रावरुणा सुतं सोम इत्येष तृचः शस्यते। तस्यां तृतीयमेषां तासं आजातो संदृष्टो घृतास्तुतीतो हि घृतमु
दकं स्तुवातं वर्षकर्मणा जनयतः आदित्या वदितः पुत्रौ दानुनस्पती दानानामीशाते यौ यजमानैः सम्यक् स्तु
तिभिर्हविर्भिश्च संस्तवितौ संतौ प्रतिसंस्तवेते। यजमानानभिमतिदानैः अनवह्वरं अनवरुध्य नाम इत्यर्थः॥
नक्षत्रैश्चान्यैर्वदान्नु मित्येवं मित्रावरुणा वत्रस्तूयते। अथापि मित्रस्यैकस्य आदित्यप्रवादास्तुतिर्भवतीति त
द्यथा। प्र स मित्र मर्तो। अस्य प्रथममपत्येव हविर्निगमाइत्यपि शब्दः। प्र स मित्रेति विश्वामित्रेण दृष्टा त्रिष्टुप् मित्रस्य
वसोः पुरानुवाक्या प्रास्तु कर्मणो मव इह मित्र आदित्य आदितः पुत्र स मर्त्तः स मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान्
यः किं करोतीत्यां स्तुत्यं यो ददाति व्रतनकर्मणा निर्वपणप्रोक्षणादिना संस्कृत्य हविः हविश्शुल्कं तव ददाति किं

यजमानविशेषणं याप्सु... । ५

वएवमतिमहा प्र नावस्तूंयनसमस्यौपस्तवयष्णो च्चोतत्त्वत्परियात्ते वर्त्तमानः व्युपारक्षितोन किनचित्प्र त्पन्नी कमा तुनाति खलेना
पि शत्रुणात्त न्यते हिंस्यात नवाहृ तापि सनु डायतवज्ञा क्रियात किन विन्न केवलं नात्र गो मनाधृष्ट्यः मैं न वितं ह्रातं सत्तमं
ह्रा पिपापमपि अप्नोति न व्याप्नोति यद्दं तितः अंतिकात्तु समीपातयतश्चैराराद वना नेप्सा शानि मित्तमुत्पद्यते पापं तदु
त्पत्ति समकालामवेवदनुग्रहादप अस्यात। ततास्तु नं व्याप्नोति नचाकवलामत्ति कियत्तु दुत्पद्य ततद वि नं नव्याप्नो
१० ति किं तर्हि यदपि दूरात। अत्र नाट डंयाद्दिदा रात्रौ ने मास्कंद तितदपि नत्र मपि व्याप्नुं नाक्षाति च्चाती संत मेवं महानु
भाव स्यं ततस्त्वां स्तु मड्ड त्पत्ति प्रायः। अप्यापिवरुणास्य कस्पादि त्पअवा [illegible] दास्तु [illegible] वतित द्युष्या। अपावयमादित्य ६८
व ततव ति। तदुत्तमं वरुणोति। अनया त्रिष्टुभोपाकृतः शुमेनः त्रापो वरुणोस्तु तं वाना मा मानं मोच पिष्टना वरुणाप्र
द्यासेषवमृष्यो ष्टोवरुणास्य अपनि [illegible] हृ विषअ णानुवाकोयं हृवरुणा त्रिष्टु स्थाने ष्टु अओमध्यनुपरिष्टाद्दवयी
व याबह्वाः स्वेः पाणे। आता कुमः स्तुत्पाह विषावोपस्तृ नम [illegible] समस्ताति रतस्तावदुत्तमं पाशामुपरिष्टादवस्थितं अ
स्मदस्मत्त [illegible] वरुंवहि मे नश्रपथ पनञ्च [illegible] व विमुंवास्मान पीडयन्नयापि वायम [illegible] मस्तेपाशोस्मे [illegible] वर्त्तत एत

वमेव अर्थया अवमुचत आवयोरयं मध्यमस्य पाशोऽस्मन्मध्ये वर्तते। एतमः

मोपितथैवावस्थितमनसि सर्वाय मूर्द्ध मध्यो वा अदुःखयन्तस्मा विमुच्य यं विमुंच आवयोर्वं चयावयं सर्वे विमुक्तपाशाः
संतात् आदित्य अदितिः पुत्रं वरुणा अनागसः अपापाः संशुद्धसर्वकिल्बिषाः एतादेवहियोस्माकीणं पाशात्रयम
गस्ते नो वसुत्रांसंतः न विव्रतता विवपरिवरणा कर्मति अदितये व आत्मनो दीन ब्रये अनुपमं स्यायं आदस्वं वं२
स्थितान् स्यामेस्याः स्त्रीः निगमप्रसक्तमुच्यते। व्रतमिति कर्मनामवरणातीत्येवं कर्तरि कारके सति व्रणा तं तद्धि
कर्मेष्ट अनभ्युतं वा कृतं सत् आवरणात्मिकत्वादिदं कर्मपीतर दुष्कृतमेतस्मादेव निवृत्तिकर्मयम नियमास्यया
नि। हि विविदिकं आन्नर्विदिकं वा यदसि सन्निपातु पेयतेतेसु नवारयतीत्येवं सतः तद्धि बधे पुष्पे मानं पुरूपं स्थाप्या अ२
दिप्तवारयति तदनुस्मृत्वा सपुरूषा निवर्तते वकीर्तिं नवि ष्यामीत्य तस्माद्द्यादेनमपि व्रतमुच्यते त
दप्यावृणोति शरीरं रसासृङ्मांस मेदो मज्जास्थि नावन विपरिणाममानं मादि सर्वाद्यै प्रसक्तानुप्रसक्त
मिदमुक्तं। अधुना प्रकृतमेवोच्यते। स्वरादिलोपवती तिसृषु ऋक्षु अरणाः स्तुगमनदूसर्पाः अपवा स्तुतं स्रांसि
ईषरयति नाम सती सपर्याः। अपवा विशेषण विशेष्य नावने ततवा क्वेय स्यात् किमुक्तं भवतीस्सु अराणां
ह स्तुव्यत सुदरणात्येवं स्वतो रसानस्तु सुरसा नादानुं हते गतो नो मातोत रिद्दांश्व स्तृणाना संज्योतिषां स्तु

भास   भ्रं४   ननि२   स्प४   सान२४   मर

यहनक्षत्रादीनां ज्योतिषांमादानुमृतोगतः। स्मृतो भासेति वा सुखुपरिगतो भासेति वा सर्वतो द्युपरिगतो दीप्या भवति एतेन द्यौर्व्या
ख्याता तत्कं हिता निवेत्स मानकमीति समाकं मे लिकमानीति सापिहि सु अर। ।भा। भेन गौता भवति शौ भनं वा आस्याम
र्यतइत्येवमादियथा सरव द्यौरित्यादित्या भवति आह कस्माद् व्याप्त प्राप्नुत एवनं वा हिति निरुक्ताः प्राप्नुत। प्रक
९। र्षता व्याप्नोति एनमादित्यं वर्तः ओष्ठमिलइति निरुक्ता मन्यंत सप्रश्रीरसा हिमित्यकाल समवरसानां संस्पृष्टा भवति। तस्य हित
देवकर्मवक्ष्यति यथा स्यक मेरसादीनमिति संस्पृष्टा संज्योतिषां आदित्यरश्मि स्पर्शादव ग्रहनक्षत्र चंद्रमसां भासा सानस्पृ
तिसंस्पृष्टा भासेति वा दीप्या ह्येष सर्वतः संस्पृष्टा भवति अथ अहह अथ द्यौ कस्मात् स्वर्ग इति सु च्यते सापि हि संस्पृ
ष्टा ज्योतिर्भिस्तु ... नाक आदित्यो भवति आह कस्माद् व्याप्त नेता भासां ज्योतिषां तितांधू सो भासां सनोति सुदि ए१
रु ज्योतिषां वप्रभायः। अस्य वह्निना ... गवता रश्मिजालेनोपलक्ष्यो पेलतिश्च ... अथ द्यौः कस्मान्नाक इति
नुच्यते कमिति सुखनाम आह नन्वकमिति ... तस्य तु नरापि प्रतिषिध्यते अक्रमिति व्याप्तत अतिषि
ध्यैमकं भवति असुखमिति सर्वेषु नरापि वप्रतिषिध्यमानं नाके नाकं भवति तत्र हि प्रतिषिध्यमसकृतेतिमादधीयति
नाकमितु के सुखमिति प्रतीयत अस्मिन्नामपि खेत स्मिन्नपि। भवति नवा अमुं लोकं जग्मुषे किं वनाकमति आह किमु

मान२   भ्रा४   मी४   स्व५   पा२

न१ मो ५

कं भवति। अमुमेव च लोकं जनमुखेन गतवान् तैमे किं च नाकं किं चिन्नामसुखमित्यर्थः॥ किं कारणं ये ह वा इह पापकृतो भवंति तेन एव हि
तत्र गच्छंति न च ते पापकृतां दुःखेन भवंति ते न्याय्यं गारादित्यादि भवति। आह कस्मादुच्यते गमयति ह्यसौ रसानात्मा
नं प्रति नु पद्ध्यं वा गमयति। किं च गच्छत्यंतरिक्षे स एवात्मना। अथ द्यौः कस्माद् द्योतिष्मुतीय स्माद् दिव्यं ह्येषा पृथिव्या अधि
उपरि दूरमध्वानं गता भवति। किं च यतः यस्माद्वास्यां ज्योतींषि प्रियाः हि न नक्षत्रतारकादीनि गच्छंति तस्माद् द्यौः विष्टपादित्यो भव
ति। आह। कस्मादुच्यते आतिमुख्येन ह्येष रसान् रश्मीनां नवरश्मीनां वा विष्टः प्रविष्टो रश्मिभिः आदत्ते। किं च आति
मुख्येन विष्टो भासा ज्योतिषां ग्रहादीनां अपवापमेवा अतिमुख्येन विष्टो भासेति वा सर्वा तां ह्येष संदीप्तान् भवति।
आह। अथ द्यौः कस्माद् दिष्टविधि भवति इम मतिपिह आविष्टा ज्योतिर्भिर्गृह्णन् नक्षत्रादिभिः। ये वान्ये तिष्ठ पाप
कृतस्तेषु तस्माद् दिष्टविधिना निमित्तेन आदित्यो भवति। आह। कस्मादुच्यते विभासा सर्वासु दिक्षु ज्योतिषां। वय मायः
व्याख्याताम् एतद् दिवानन एव स्यादिहि पतितो न निभासनसनजह स्तुकोविपर्ययेणानशानीति वानन नाति भा
स्य वति। न च यतेन द्यौर्व्याख्याता सा पिह्यादित्य वाचेत्री भासामित्य एवमादि योज्यं॥ ॥इति निरुक्तवृत्तौ स समाध्या

न२ नेनाहोर२ न२

निमा २ अष्टौ। कानि पुनस्तानि। ४ पर ५ ति ५ ह खेर वा

यस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥ ॥आदित्यसंबंधे दिवोरश्मिनामान्युत्तराणि। पंचदशार्श्मिमयेमनंतु कस्मात् अश्वानाँतिशयान्या
दितस्तोऽञार्णामि अश्वरश्मिभिः कतमानि पुनस्तानि खेदयः किरणा इत्येवमादीनि खेदयन्ति गच्छतीति खेदयः किरणाः तद्धि
विद्धिता भवंति दिङ्नामान्युत्तराण्यष्टौ आदित्योपलक्षणा एव हि दिशा इति। आदित्यनामस्यनुत्तराणि हि कनामानि कियं
ति कच्चस्मानि पुनस्तानि आताः आशा नपराइत्येवमादीनि आता आगता ह्येतास्तन्नमध्ये प्रति भवंति आशा आश्रुःस्यश्नु
वते ह्येनाः सर्वामवयादस्ति किं विन्दुपरां सर्वमिवह्येतत् प्रमस्येरता भवंति परा आह दिगाः कस्मात्तु दिशातरतिसत्रं नाधृस्या। अनि
शैतेस्यासु ह वि राणि निदेवतानां प्रयवो आसादनानतंतमध्ये प्राप्तताः आसन्ना भवंति अपिवाल्पयजनात। अस्यस्थु वताह्येतास्तंतम
ध्ये तासु तस्मिन्नृष्टकेदिग्नामगतौ काष्ठा इत्येतन्नामानेकस्यापि सत्वस्य भवति तत्रैषा काष्ठा दिशो भवंति आह किं का ८२
णामितिक्रयते कांताह्येतास्तमध्ये प्रतिगत्वा स्थिता भवंति न हि तदस्ति यत्रैता न संति काष्ठा उपदिशा भवंति तायपिह्य
१२ तरेतं कांतादिशिः साकं स्थिता भवंति आदित्योपि काष्ठोच्यते असावपि स्वं स्थानं क्रांत्वा गत्वा स्थितो भवति आज्यं
तोपि शरपियांतः काष्ठोच्यते असावपि स्वं प्रदेशं क्रांत्वा गत्वा स्थितो भवति। आपापि काष्ठा उच्यंते। ताः पुनः द्रव्याः स्था

ताः

त्याप पु=५ काष्ठायां। अष्टावराणी॰ के=४ वि=४

वे४ ना४

स्थावराश्चतत्र कांचागम्वाजलाश्रयमेताः स्थिता भवंतीति स्थावराणां त्रिनः कामयंत्येवेतान ध्रुविति ष्ठंतीति। कामिमे पुत्र्या
पः मंत्रोपि स्तुतस्मिन्नेवार्थे भवति॥ ॥अतिष्ठंतीनामिति तिहि राप स्तस्येय मार्षदा सपत्नीरिति वत्रिस्य जोवेते अस्मिन्
मे निष्ठे वत्यनामश [illegible] स्यांतत्रति विज्ञानीयं यत्स्कृतं त्रितं ताह्व अपि त्रास्येतन तिष्ठंती त्यतिष्ठत्स्वस्तत्सोम तिष्ठंती नामे
घादृशं तगेतानाम यातां हिमे हो गच्छति गच्छं स्येवृतदाधारचादनित्रानां अतिति उमा नानां न हितां [illegible] वित्रिशं त वि४
यावज्जेशायं तां [illegible] वंतितासामेवं विधानां काष्ठानां [illegible] मध्ये अवस्थितानां माहात्मे ह्यारत्वीवि हितमवस्थापितेधात्रा
५ अंया रीरमावृत्रअपस्तासामवगुह्य येताः पुनस्तस्य मेद्यस्यापि एवं निमित्तं यासोनीवोमिच्यं तिति प्रादशं विजानंतीवयतस्तेन
दे प्रेत्रोन विचरंति प्रचरंति तिमानुसारी पोहिताः अस्साव पिद्रत्रेतास्तु प्रह्लरंती पुत [illegible] दरणानि प्राथे विकीर्णुं स्ववारि ८ध=४
गिरन्तारे र [illegible] हृद्धाघोतमः सहिमाः सततमेवधूमादि प्रे तवन्नातु यावत्तं प्रादशं निम्नामनुसरंत्योमेघता [illegible] स्तुता भवंति निपि
संत्यंतातावद्भुतरमसोवर्द्ध ततदवरूं पायेवं दीर्घतमस्मात त्यआमतत्रा [illegible] वाऽत्यर्थः। कः पुनरेव मारायतूडं इ
न्द्रात्तुरितिसमस्तार्थः। आप्यकायेद छिदनिरुक्तं चोरी शृणाते हिं साप्यस्य हि स्यातद्दितता त्रासातवा हिंसार्थस्य वेदी रीर

वि=३ दी=३ त=३ त्स यज्ञाभौ=५ निरर्गभ्रान्ति=५
श=२ ते=२ स्य=३

वृं ॥ त्राघते वृत्रशब्दस्य वृद्धं हितञ्जवति तमस्तनोति । तेन हि सर्वमावृतं तं भवति आस्यत । आडरं वस्यश्रोतः इंद्रशत्रुः इं
द्रोऽस्य शमयिता वाहं तस्यौ शातयिता वाहं त वध्याद्भन्यद्भमपैकचं इह मंत्रे वृत्र इत्येतेच्छुतं तदेव च निगमनं प्रसक्तो वि
वार्यते इत्थु पप्युक्तस्तच्छब्दः आह को वृत्र उच्यते मेघ इति । निरुक्ताः । त्वाष्ट्रो सुर इत्येतिहासिकान रक्तमधीयता
विद्भुवयेत निरुक्ताः आह यदि मेघो वृत्र उच्यते एष मंत्रेषु मस्तूय ततत्रभृतकः समोधिरिषु ख्यातीत्र अपां च ज्यो
तिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवंति अपां च मेघोदरान्तर्गतानां ज्योतिषाश्च विद्यु
तस्य नडूतस्य वृत्ते मिश्रीभावकर्मणा वर्षकर्म जायते । तेन हि विद्युतेन ज्योतिषा वा यामाविष्टो नैनं द्वार रुध्येनोपता
प्यमानो आपन्ध्यंदते वर्षजावायय कल्पात तत्रैवं समुदकते जोसाहितरेतर प्रति द्वंद्वं भूतत्वारूपमार्थेन रूप
त्यन यायायुद्धवर्णा भवंतीति । युद्धे रूपकानीत्यर्थः न ह्यन्नया प्यामृतं युद्धमस्ति न हि स्याश्रयवः । कचन सति
मंत्रो पि विवस्मिन्नर्थे प्रसक्तेनेंद्रस्याहात्र च । यदि विवित्य वाम दव भत्रस्य दृतदु लस्यार्थं त्रिभूपद्ध्युद्धस्याभमेद
निमित्त विभुवत्ये त्रासपते यद वरस्यं नानाप्रकारं तद्भावादद धाम शरीरेण विग्रहवान् तद्भावाद धानाः । उनः

तवऐश्वर्ययोगात्तथा वान्यथा वा सर्वस्मिन्तेनितरूपमेकमवधूतमस्तीत्यभिप्रायः। यानि युद्धान्या पुष्कर

सुतर्वेदितमतः कप्रेपुनः अवारा... नीट्टमभुवालो जनेषु बलान्यात्मीयानिवीर्याणि हे इंद्र प्रवाण इव प्रकयन्निव बहुज सु१
न किं वृं तथैव बहुन मायेत्याह तमा... न्यायुद्धानाहु। रतित्वारिकानानारूपाणुपप्रदर्श्यते। सापि वत तव मायेव किंकार
णा नाह्यत्रा त्रुस्तवास्ति प्रत्यनीक... नुभूरा नापि शत्रु। कश्चिदासीद्याव द्वीर्यं किंचिदस्ति सर्वं सर्वं तत्त्वामेववी कविद२
र्यं विप्राणा वीर्यमिंद्र इति... विज्ञाय... तास्तत्रा त्रुः येन साकं युद्धोय्या एनवं व मे पिवि वित्स वेत्स्य वनकेवलमह
मित्यभिप्रायः एवमेतस्मिन्मंत्रे... या मंत्र मिपुद्धमिति। स्मूयते विज्ञाय तत्र तदाह्न नैतदस्तियादवासुरमितिय
त स्मात्स धूकम पांसुज्या तेषश्च मिश्री जावकर्मणा वर्षकर्म जाय तत तत्रोपमार्थेन पुवना। जवैति आह किंच्चत्रवदे
वरूपाणि। जवैति। नपुच्यते अहिवत्तुलु मंत्रव मोत्र ब्राह्मणावादास्य मुद्धयार्थो हिः स्यः वृत्रवचाहिवद्धेति मंत्रवर्ण रूपश सम
मंत्रलिंगानि ब्राह्मणवादास्य त्राख्योत राष्ट्र जवेति वदत्रुपेक्षितव्यं तस्मिन्नहि वृत्राख्यो माध्यात्राख्यामघ दृष्ता प्रससंदरे
तसम्यं दि आपत द जिवादिन्ये षात स्यापर्ये स्यापिमुक्त वादिनी। रुषा रूजवति दासपत्नीरहिगोपा ... अ
त्विद्विति दासपत्नीरपः। अहिगोपा अतिष्ठन् स्थितवत्यं निरुद्धा सपत्नीरापः पण्याकेन विल्पावलिनाकहि तारा१

तदपुर
तवतार

मेघगोपा श्यादा

णिना१

क्षिद्वी त्रितं तरे वि क वाप्येगावो निरुद्धा स्त्रिषु एवं तं व तस्य स्तोपुनः स्वे निरुद्धाः सत्यस्तेन मे द्विनता सात्मपांयत विलं निर्गम ॥
हारम पिहितमासी त्तेन मे द्वेन तद्य दाईद्रस्तं मघं वत्रं निजाद्वि वानूह द्वाव अपवर आपातवान् । अपतदा तस्मिन्निक
अपादते व ह्वारवा आपः प्रसक्यैदि रविर्षजा वनेति समस्तार्थो श्लोकपद निरुक्तं दासपत्नीर्दासाधिपत्न्यः दासः
कर्मकरः स्तं हि तां धिष्ठायपांन्निरद्धं तिस हि कर्मा ॥ स्त्रो तस्तासु विप्रातः अथा यिताजवति । किय सत्कं निरुच्यतादासाद
स्यातः सहु परासय सुपदेय ति ह ध्यादी निकर्मा ॥ अहि गोपाः अहिनागुप्ताः अहिः कस्मादुच्यते अयेना तु एति ह्य सावं त
रिक्षे आद्व सामान्यान्निरुच्यते अयमपीतराहिः सर्प एतस्मादेव असाव पिहोति अपवा निर्ह्र सितोपसर्गस्यातः कस्य माद्ह
न्यासोत्तागने त्य हिः आर्द्ध वेस्पर्हं तत सवुन रयषु पसर्गा निर्हसइतं ऋच्छा अहोरितु व्यतेपतिर्वर्जि वति पर्यायेया ॥ तत्रू
वचनं । पणि पणनात् पणति ह्य क्यासो व्यवहारं करोति पर्यायि प्रसक्तं स्यात वणि व णिक्यते व णिज्योपद्ववी त त्या पि
त दासा नेतेत्किनित्य कालं भु विंकराति मल्पार्हं स्यादिति विलं जरं ज वति विजत्तिं धातोः त्रियातहितु दकादित्रिःव
चोर एणा त वर्ततिर्ज्ञेत वीच हेतवाद्दिरूप धातना मन्यत मपब्रीस्त्वा ॥ म पि वि तस्मिन पर्यं जवति यह वाणेदं त रिद्वामुदकं वाम

९५

हृद्यान्तस्थमिति। एवं ज्ञाह्लेतो पिचाये वामतो ज्ञायत अप्यवायद वर्द्धं तासावतिमात्रे प्रमाणेतव आगावंस्यादिति। इति निरुक्तस
कालसमोध्यायः पंचमः पादः॥ ॥काष्ठा इत्यतत् ऊर्ध्वने कस्यापि सत्त्वस्य भवनित्यत आरभ्य दिङ्मात्र मप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्ती
प्रकृतमिदानीमुच्यते। रात्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशतिः। रोत्रे स्वीनामानि उत्तराणि इति प्रकृतेष्वेव दिङ्मात्र मप्रमः
सतत्वाह्निरात्रिस्तस्यवतमासादिद्वे वा लक्षणो भवति। अतो दिङ्मात्रमप्यत्र उत्तराणि रात्रिनामानि कियं पुनस्तानि त्रयो
विंशतिः त्रिंशति वा विंशतिः कतमानि पुनस्तानि श्यावी क्षपा शर्वरी त्येवमादीनि श्यावर्वणोहि रात्रिरिति श्यावी श्वेत्वे
कर्मेति रिह निद्राणा न्यणित इयं स्वापेन पाती क्षपा रस्यां हि सुः पुनर्णवाद्भवप्राणिनः प्रतरुचित्यंति शारणेन स्यां स्वा
पार्थ्ये स्थियल इति शाति शर्वरीत्येवमादि सर्वत्रेऽयं अहरात्रि कस्मादि सुच्यत इयं ह्युपगच्छंती प्रकर्षेणा इयतिनि इति
स्तानि नक्तं च रात्रि पितृणां वादि निहि विगते ह निराश्याम् उपस्थितायां प्रस्थो विहारमयति प्रकर्षेणारतंतत्परम
पतीतरात्रि— वीकरोति इतरा आपवारीति सा वापरमयति तस्यां ह्युपस्थितायां दिवाचराणि सत्त्वानि मनुष्यादिनि
इति कर्त्तव्यतां न्यपरमति परम्यवस्थिरी भवंति निवासवरात्वा स्यादमेणाः दानेष्य स्य आहु किमस्यां प्रदीयतां नक्

ता। उषामाव उप मार्यंती त्यव उयाउ छ्का इत्यार्थः॥ तहिरात्रौ नेपरेति। उषो नामान्युत्तराणि॥ कालउा उषसो नामानि उत्तरा
ज्ञात्रेवस्यपरः कालउष ऋात्रख्यानवतीति। रात्रिनात्रिनामन्यपराणि षोडश नामानि क्रियं ति उनस्तानि षोडश शाद्व शाज्ञाव
कतमानि पुनस्तानि विभावरी सूनरी इत्येवमादीनि। विवि धामियं भासे द्वाणातीति विभावरी॥ शोभनं नराणां ऋ
स्यामुत्थानं भवती सूनरी त्यवमादि निर्वचनं प्याज्यं आह उषा कस्मादुच्यते उच्छतीति सत्या उच्छी विनासे विवास
95 यतीहि संतमांसितस्मादुच्छतीत्यवं अस्याः। एतस्मिन्कर्मणि सत्याः कर्तरिकारउपाद्यस्य तदभिधानं भवतित्यात्स्य
काम्सुनरीयमुपाइति। उच्यते रात्रेरपराः कालस्तत्र षीडस्युच्यते आह कथामतगाम्यात रात्रेरकालः उपाद्य ८५
सुच्यतेतस्य चतस्य उषासारासपरक्रोतवेरपानिर्बाविकाऋस्मवति॥ ॥इदंश्रेष्ठमिति आंगिरसस्य कुत्सस्ये
यमार्षं उत्तरावत्रने अपिविष्टुनावतप्रातरनुवाकाश्विनयोश्चास्यैतवइदमुत्खोलङ्गतीज्योतिश्रेष्ठमादित्या
दिनां ज्योतिषामितिनिर्द्धारणाषष्ठी आदित्योहितापकः प्रकाशश्चैं इमाअथति वीताः॥ प्रकाशकश्च इदं पुनर्न्ता
सुक्षंनाति वीतं प्रकशकं वा त्यवमादसादीनामिदमवश्रेष्ठं आगादागच्छती सर्वविज्ञं वायनीयं दर्शनीयंवा

अप्रवावप्रकेतनं प्रज्ञाततमं प्रकाशातमं अज निष्प्रजातं नित्यपर्वजातं सदागच्छतीति सर्वोसुदितुं विश्वावि नूततनममिंदमतिम
हत्वाद्विभूततमं विस्तीर्णतमं। मितराणि परिच्छिन्नतराणि। मुदितुं विनू वि नूतनममिदमतितिमहत्वाद्विभूततमं विस्तीर्णि
तममितराणि परिच्छिन्नतराणि। ज्योतींषि अपेक्ष्य किं विवेष्या प्रसृता प्रकर्षोणि नूतना प्रसवसमनुप्राप्तास्तु ति त्राद्युषस
वार्थः। रात्रिरादित्यस्य प्रसवाय आदित्यो स्त्रन्धेदशो जायते एवमेव रात्रिरूपासापि जन्मार्थं योनिस्थानमवका
जामुपसञ्ज्ञा मलाराय। आरक् आरवयति दः दाति त्वपर्थः। यथोषा आदित्यस्य जन्मनो हेतुस्तदर्शनात्सज्जनमस्त
दनं तत्र जन्म ज्ञादेवं रात्रिरूपासा जन्मनो हेतुरित्यनमस्या मृ वि रात्रेप्यः कालतुषः संक्लिन इति गम्यात स्या
नंप्यानि त्राद्वे नोप्यत्यते यद्दियस्मिन्निधीयते तत्तेन साकं। युतं भवति मिश्रीभूतमित्यर्थः। इयमपि इतरास्तीयि
निरतादव किंकारणं असिती। गर्जप्रनांन भवति ज्ञा मिश्रीभूत इत्यर्थः। पूर्वत्राय पितारायो निरतस्माद
वपरियुता भवति इति परियवन क्रियासामन्येन निरूक्तौ यो निश्राव्द इह पुनरसिस्तुतरानां गर्ज इति मिश्री
गावसामान्येन नत्रयलिंगत्वं। वास्यापदर्शित निमित्तस्त्रीलिंगं तत्रतु द्विंगमितितस्यात्र षसपषापराव सवति।।

शा

स्येनार्थस्य ह्रद्धतायै रात्रेरपरः कालउषाभिव्यज्यत इति। रूपं ह्रस्वं तारो विष्णुवत्सारा विस्रयोहि रो विष्णुतमस्यामाहमंत्रदकसाह
वर्यौता माहसहवाराह्हि वात्सा नवति अथ मपिवाना। यासा सहरनी तिएतस्मात्सा मान्यं ह्व इस्तु च्यतेरसहता। ह्वायया हि
मा उरुधसः द्यौरारस्यस्यस्याहत्तां जवति वत्स एव सषा प्योषसिकाना मवत्र्या या ख्यानेरसा माहत्तां मवति राश्मिति रित्ये
त ज्ञामान्याता वत्स ऊरुत्रा ता रावन ज्ञीला आत्मना पिस्त्वन्या स्त्रैतने ह्वीता प्रिता वाणी इत्येवस्य स्त्रैतव त्स र्घः। या वेतं त
द्द ता। षागात त्रा गच्छति आगता सांति आसीदति तान्यारववयति रात्रिः एवं तावदयमर्द्धर्चे रात्र्युषसार्थी सा जन्त्के स्तुतिः।
अथाने नोत्तरे ता। र्द्धर्चिन एतत् राराज्युषसी स्तौति समानबंधू एरात्र्युषसी समानबंध समानबंधयार्थी बंधन मादि
त्य स्यैयं त्वा नमादित्यस्यैयं ह्यस्त मयं प्रति रात्रिर्द्वा सं श्लिष्टो उदयं प्रत्युषा एवं समानबंधू अमृते अमरअमी ता।
नहि रात्र्युषसी म्रियेते ह्न ती तरतरमपि श्रेत्य इतारतर संश्लिष्टा हि मद्यावावर्णविरतः। एतव रात्युषसी द्यावो ह्या
तनानं उषाहि स्वेन प्रकाशेन द्योतनतरा त्रिरपि स्वे न तमो वीर्यतानं ह्नत्र गेतो न स्वामधिकारं प्रतिघातने एवं हि द्याव
ति ह्हि रवव न मक्त वचमेवं तस्यता द्योरतया द्यावा सहस केतया सहय तेतयासहस्य द्धमाने वरन गच्छत कर्थं च ९६

८

भुवनस्य रतश्चाभिमाने आउं ध्यायघ्यैत्यस्याध्यात्मं कुर्वीणा इति तत्पश्चात् तत्त्वावधारणार्थं प्रसक्तावतो मंत्रोक्तपवर्तितां प्रह
तमिदानीमुच्यते अहर्नाम्न्युत्तराणि द्वादशा अह्नो नामान्यहर्मनिनुत्तराणि प्रकृतेस्य: उषा नामन्यपत्तव स एवानेन रमह
र्भवति तस्माद् उषा नाम स्यपत्तराण्यहनी किं यं तिष्ठन्त्यानि द्वादशा द्ववदत्र अह्वादशाकानि प्रन्तानि वस्तोर्द्युनानु
रित्यो त्सवमादानि वस्तोऽस्याति रत दिति वस्तो रिलुच्यते यथैव हि श्रुत मंत्रे तथे वह समास्तनं द्युद्यो ततह्यैत ज्योत
ज्योतिषा भानु। नासत तेह्यो ततस्मोत तथन्यैव मादियोऽयं आहु आह कस्मा प्रच्यत उपाहरं समास्मि कर्माणि हितप्र
रात्रावनुतिष्ठंति कर्माणि कर्म कदाप दाहनि तस्यात् प्रथनि मिपात्स नवति निघंटुक वृत्त्यावस्थानरीयायां वि
स्थानदेवतायाम् मृवि अहश्चाहिरात्रिमहश्चो नयमनि भाष्ट्रेह आतसंदेहप दंत स्य प्रविजागास्यामृत्सुपपद
विशेषात्साद दर्शयति॥ ॥ अहश्च कृष्णमिति नारद्वाजस्य यमार्षं त्रष्टुप् पद्घ्र्यस्य प्रथमेह न्याग्निमारूयं तेन
लिंगास्पता अहश्च कृष्णं रात्रिः शुक्लं वाहरर्जुनं। अर्जुन शब्दो हि शुक्ल पर्याय: विवर्त्त तात विपर्ययेत्याविवर्त्तते त
रात्रिं रती ता अहरायातं अहरनीतिरात्रिरायातत्यैव रंजसी रंजको ज्योतिषा हि तता न्यस्तारंजयति। तमसारा

ग्निः। वह्यान्तिः। वदितव्यास्तिः प्रकृतिर्लिङ्गैः। नहि तासां प्रवृत्ती नामं तोस्ति अहनि वरात्रौ च प्राणि नाम तस्तावदितव्या एव सर्वति
बहुत्वात् नहि किं विहितानामतः कदाचित्किंच विश्वानरोऽग्निरपाहरत्। अपहन्ति तस्तनक्षोतिषान मासिक एव पुनरप
हन्ति जायमानो नराजा जायमान इव तद्यत्निव सर्वभूतानां राज्ञादित्यः। यथा मृद्यन्नादिस तमांस्यपहन्ति दिवा। ए
वमग्निरपि रात्रौ अपहन्ति जायमानो नराजा जायमान इव तद्यत्निवस सर्वभूतानां राज्ञादित्यः। यथा मृद्यन्नादि तमस्त
मांस्यपहन्ति दिवा। एवमग्निरपि रात्रावपहन्ति। सग्निरादित्येन तमापद्यानि प्रद्योतं प्रत्युपनीयते। मघानामान्यु
त्तराणित्रिंशत्। मघानां नामानि मेघनामानि तानि त्रिंशदुत्तराणि। प्रकृतेस्यां हन्यांम स्यो मघा वृहनिरात्रौ चाविवक्षा ९७
णस्वं स्यतारात्र्युषा हन्नाम न्युत्तराणि निघनामानि कतमानि पुनस्तानि अद्रिः। ग्रावा गोत्र इत्येवमादीनि। अद्रिः
आदारयितव्यो ह्यसौ भवतत्सुदकार्थमित्यद्रिः। ग्रावा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा गृणा। त्यासो शब्दं करोति। गृह्णीतं वोद
कमनेनेति ग्रावा। गोत्रं गत्र इति। गोत्रा इत्येवमाद्यभ्युदितत्वं पर्वतनामचैवप्रियपार्श्वं भवेत्यात्स्यै। आस्तु मेघः क
स्मादुच्यते। मेह इति सिंच सेचने। रं वं कर्तरि कारके सतोस्य तद्विधाने भवति। मेघ इति। तेषां मेघनाम्नां अग्नपर

उपलइति पाकृ उपर उपल इत्येतास्यांयानि नामानि साधारणानि। तानि पर्वतनामसु ति:तद्देषां प्रकरणोपपाद्यान्यां विशेषस्यैव वक्ष्या
ये।। आनुपइत्येतस्मादिति वक्तव्ये आउपर उपल इत्येतास्वमि सुक्तौ। उत्तावपि द्योतो समान निर्वचनो शब्दो एकस्मिन्नैरुक्ते
निरूक्तो भविष्यत इतिरलोष्या विशेषख्यापनार्थं। उपरउलो मघो भवति। उपर इति उपल इति च मेघ उक्तो भवति। उपज्ञ
द्वादास्य मेघनामान्येव न पर्वतनामानि आह। उपरः कस्मादुच्यते उपगम्यो पगम्यर मंत अस्मिन्नाता।। अपि वा उपरा
स्यास्मिन्नता आपा भवंति इति उपरः उपलोप्येतस्मादेव रलोरविशेषेण।। आह कथं पुनर्गम्यते। उपर शब्देन मेघ एवोच्य
ते। न पर्वत उच्यते। तेषां मध्ये नामसु उपर शब्दो वाच्य नेविशेषलिंगवाविकाएषा ऋग्भवति।। ।। देवानां मान इति। वसुऋ
ड्स्येयमार्षी त्रिष्टुप् महाव्रत शस्यते। देवानां दानादियुक्तानां मा नेनिमीण यदा देवाः सृष्टाः प्रजापतिनातदितय
वमाधमवक्तादेवगणा प्रथमा अपि भवन्। एतपिहिदानादियोगात् देवान् उच्यते। प्रथमाः प्रकृष्टतमा मुख्या इत्सर्वे।। म
धा जावहि सर्वमिवेदं आत्वर्षी जावा ज्यस्यते। तस्माद् एतएव प्रकृष्टतमा अतिष्ठत अवस्थितवंतः। सृष्टो हि सर्वं देवा
नाम तएवाग्रे सृष्टा इत्यभिप्रायः।। किंच कृतं तत्रास्यदे शणकृतं। दृष्टां मेघानां इद्धो।। उपराः आ प उदायन् आगाद्गी

× उपचारा२

तिवा। किंकारणं विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते। नपरशब्देनात्रोदकमुक्तेतास्थ्यताकब्दामेवाक्काशानवनु। उपरेषु मेघेषु
याआपस्तां नुपराइत्युपंगृह्यते। किंचयदाभिरूपराभिरद्भिरावधयाः ग्रावाहिताभवेति। अथ तदात्वरजस्तर्पयतित्रयः पर्जन्याद
यः तर्पयति पृथिवीलोकं। अन्नपास्ते ह्यनुवर्षयति लोकानां स्वेन स्वेन कर्मणाय थाकालमनुरक्षति। एतदनुवचनं लोकानां
यद्वर्षादिभिः पर्जन्यादयो यावापार्थिमा पधीः पावयंति। किंचद्यावृततेवहतः पुरीषं। द्यौर्वाआदित्यो वहतः आक्षिपत इति पृ
थिवीमाकान्। दध्रुकेउदकं किंलवृतं पुरीषं शीणां पितृपूरयित्वा अयमपीतरो नद्यनूपः समुद्रान्तापावारा तस्मादवप
तद्वीतारसावषनूष्यातप्रकीर्यते नित्यकालमुदकेन अपिचिवमन्यथ्यास्यादाम्नोत्तत्र अन्वाप्यतसानुदकेनत्यक्तात्। ९८
यथापुरस्तादेव तीतिप्राक्तस्याबीबिसेतस्पततो अनूपइत्येवशब्दः स्यात् यथा प्राचीननिमि। प्राणित्यवैसतःप्राची
नं नूनूकमित्युदकनामेति। पर्यायवचनो न तत्राभिधाने ब्रवीत्वा शब्दापस्य शब्दकारिहितद्भवति। संज्ञातवभिस्य
तिहितन्मेघादिति॥ ॥इति निरुक्तवृत्तौ सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः॥ ॥छ॥ ॥वाग्नामान्युत्तराणि सप्तपंचाशत्। मेघना
मप्तप्रोदकानां नामानिमडत्येष मंत्रो व्याख्यातः। प्रकृतमिदानीमुच्यते। वाग्नामानीति वाचो नामानि वाग्नामानि उत्तराणि

अवहतस्यो मेघनाम स्यः मेघेभ्यो वहिः रूपयोर्वा स्रवति। इति मेघनाम स्वतरा णि नाम्नामानि भवंति। कियंति तु वनस्तानि सप्तमं चात्रा
त्रकानि तु वनस्तानि श्लोकः। धारा कुलेत्यव मादीनि श्रूयंते इति श्लोकः। श्रियते वत्समर्पमवधारयितुमिति। धारा। तं समर्पं प्र
तीयमिदं गच्छति इति इडा। इत्येव मा श्यत्रूहि तस्यै। अहा। वाक कस्माद् वचनात् वचो वा। ता: नुस्मात। अनेयेति वाक। तत्र सरस्वती
त्येतस्या तत्र तस्मिन् सप्तपंचाशत्केवलं नाम गता सरस्वतीत्येतस्य नाम्नः नदीवत् देवतावच्च निगमा भवंति। नद्यार्थयुक्ता
स्या देवतार्थयुक्तोप्युत्तर्चे॥ तत्रैवं सति यद् देवसिधाने देवतावन्तदपि कृतं परिभाषा ह्यास्याख्यास्यामः। षोडशे षष्ठाध्याये पावक
नः सरस्वतीत्यत्र स्मिन्मंत्र अपप्रनर्यत्र नदीवत् कृष्णा ख्यायते॥ ॥इयं शुष्मेभिरिति। त्रयोदशर्चस्यार्षं जगती इयं सरस्व
ती नदी शुष्मेभिः बलैः क्रियाकारतिविसखाइ वा मजन्। यथा विसखानकाभिखननादरणाव मदुच्यात्। खनति एवम
यमानादरणाव यद् विसानुभवति। समुच्चूर्तं वज्रसंघातकल्पं गिरीणां शिखरं तद् भित्त्वा भ्रमिभिः महद्भिः जामिभिः॥
विमखानक स्वानादरणाव मजति। जननष्टी सर्पः। ये पमेवं गुणा विशिष्टां ताम एतां वयं पारापतघ्नीं पारावारघातिनीं
स्ताहिकं निभिः पारं च अवरं च तने अपिह्नतिः अवसे अवनाय रक्षणाय यात्मनः कपंनामं रज्जेदसावसा निचत्तम
र्थं त्रर स्त्रस्य सुवृक्तिभिः सुप्रवृत्तारिभिः सुप्रयुक्ताभिः स्तुतिभिः। स्वरासोम बवादिभुक्ताभिः। क्विरं स्वती माविवास

मधीतिभिः। सरस्वतीमाविशितिमुख्येनावस्थिताः परिचारमधीतिभिः कर्मभिः। भुवनेकप्रकाराणिरिसर्थः। एवं समस्तार्थः। अथैक
एद्दानिरूढं। ध्रुवमिति ब्रलनामतद्विशा बध्यतीति सतः सतद्गतिकारकावधारणं। विपर्ययणापि हानि धानानामपेणि
वस्यवं मन्यमानो गाध्यकारा ब्रलनामसुपवितमापिसदतदभिधानमेव माहत्र्यमिति ब्रलनामति विसंविस्यत
ं दनकर्मणास्तद्विरिघ्यते। वृद्धिकर्मणावा। वर्द्धतेततसानुससंहितदुच्छते तवति। अथवासमुत्तमर्द्दनुभरितंभ
११ वति। पारंपरंनवतपरस्मात्। कूलोदवारमवरं जवति। परस्मात्कूलात्। अस्यामश्चितेविधभिः कर्मभिः। पारानस्त्री
मित्वतद्विशापलिंगेनदीसर्वेसपन्नपतानाष्यकारणाणेतन्नदीवद्भिसूक्तेयय मन्तुपात्रासरस्वतीत्यादृस्यन ८९
ष्यभिधायकत्वेदृष्यं उनामेत्राघ्राणीयक्रततस्मानः सरस्वतीसप्यपडर्डत्र्यां। स्यात्तमायतश्च उनाः पडर्वेपडर्वानु
क्रमणात्रसारस्वतीधनुरीमालमेतयः हेत्रपशुपुवाविवादतेत्येतस्यव त्राः संपद्यातसमत्येनेन प्रकारणासः
रस्वत्यस्यपशुहरिणायाप्या नवति। एवंवसतीदमपिदेवतादवित्येतदापद्य। देवता इत्पततदवादवेक्रता
गाध्यकारणातदुक्तेत्य दैवतानवतदुपरिष्टाद्यारव्यास्यामाप्येतन्नदीववितितद्विरुध्यते तन्नोक्तः समाधिः विशि
नवाद्यनुपपन्नाणाम् आसयोमंत्रमधा। प्रदर्शनमात्रमेतत्क्रियते। सर्वेष्वेवमंत्रशब्दानामर्थमपपद्यतास

ज्यायथासंभवमिति। देवतापक्षे विनियोगाच्चानुविधानाभिप्राये॥ सरस्वती माध्यमिका वा कुमारीरी॥ मेघानां सा नदनीतं
उत्तमिति: स्तनयित्नुभिः पारावतघ्नावाहय्यिश्चो हंतीति प्योऽयंत विषविसरूर्मिभिः। महद्भिरित्येवमादियोऽयं। सुदत्राभिस्तु
तिभिः सरस्वती कर्मभिः परिवृतमगतार्थं। उदकनामान्युत्तराणि। एकशतमुदकस्य नामान्युदकनामानि उत्तराणि। प्रवृ
तत्यावाङ्मयः। मेघाश्रयाद्धि वाक्मेघो सर्वोदकं स्तनयित्नुशब्द पूर्वकं भवति वाङ्गामन्यनन्तराण्युदकनामानि कियं
ति पुनस्तानि। एकशतं एकं वशतं च कतमानि पुनस्तानि। अर्णः क्षोदः क्षद्म इत्येवमादीनि। अरणामरणा वृद्धिं प्रयुनतीति
क्षोदः द्रीतिता मनं करोतीति क्षद्म इत्येवमाद्यभ्यूहितव्यं। नदीनामान्युत्तराणि। सप्तत्रिंशतन्नदीनां नामान्युत्तराणि
तिप्रकृते त्यनुदकनाम स्यनन्तराणि। नदीनामानि कियंति पुनस्तानि सप्तत्रिंशत् कानि पुनस्तानि। अवनयः यव्याः
खाः सीरा इत्येवमादीनि। अवनत इत्येतन्निम्नेन प्रदेशेन यांति अवनयः। तव्या नवंतीति यव्याः खा तव्या नवंतीति
खाः सरस्वती सीराः एवमादियोऽयं। आहन घः कस्मादुक्तीत। नदना इमा भवंतीति शब्दवत्यः शब्दसंयुक्ताः किंव
बहुलमासां नदीनामन्यादेवतत्स्वमेत्रेषु तेषु कैत्तम प्रधानेनाश्चर्यमिव प्राधान्येन। कचिदेव नदीद

संसृतं संगतं नव लोकस्मिन्सुदाः कल्याणदानः तस्य हि नित्यमेव प्रशस्तं दानं भवति पैजवनः पिजवनस्य पु

वतामंत्रस्यार्त्ता। तत्रेतिहासमाचक्षते। यस्मिन्सूक्ते अधान। न द्युः एवं तत्रेमं निदानभूतमितिहासमाचक्षत इति। आचार्यो विश्वामि
त्रो नाम ऋषिः। सुदासः पैजवनस्य राज्ञः पुरोहितो बभूव। विश्वामित्रः सर्वमित्रः सर्वस्यैव हि समित्रं सर्वो मित्रं वा तस्य मित्रम
ति विश्वामित्रः सर्वमिति किमुक्तं भवति उच्यते। तद्धि पुत्रः पिजवनः पुनः स्पर्द्धनीयजवनः। तस्य हि स्पर्द्धा ह्यजवो व
गः। अथवा अमिश्रीभावगतिर्वा। न तस्य मिश्रीभूतपूर्वा गतिरन्यैर्वेगवद्भिः रतिशिः ज्ञाता। तस्यापि जवनस्य विश्वामित्रः पु
रोहितो बभूव। स पौरोहित्येन प्राप्तं तं वित्तं धनं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योर्नद्योः संभेदं संगममातवान्। यत्र विपाट्छुतुद्र्यौ
इतराभिः सिंध्वाद्याभिः नदीभिः संभिन्ने एकीभूते तद्वत् स्पर्धः। अनुययुरितरा। तदनु यायिनः तस्करा वा। स विश्वामित्रः ता
स्तितीर्षुर्नदीस्तुष्टाव गाधा उदकाल्पत्वं भवत त्येतमर्थं पुरस्कृत्य कथं पुनस्तुष्टाव। अपि द्विवत् अपि द्विवद्बहुवच्च संयु
क्तैर्मंत्रैः। अपि द्विवत् बहुवद्वचनं संयुक्तैर्मंत्रैस्तत्र वंसति यद्धि द्विवद्वचनो। तदुपरिष्टाद्व्युद्देशाध्याये प्रप
वेतानामित्यतस्यामृचि व्याख्यास्यामः। अथ पुनर्यतद्बहुवद्व्याख्यायते। रमध्वं मे वचसे इति। त्रिष्टुप् नरतान
पस्यन्ती मन्त्रोत्यनुपसर्गामित्रस्य मध्यादाकृष्य प्रव्याख्यातारमध्वमित्यनेन क्रियापदेन योजितः। उप १००

~~कियं तिमुत्र समाविाद्वास्पदैवदत्वाकल्पितं च स्यानि। आनी इन्धनग्र याङ्गतीप्पवा नां आयीन रूत्तेवमप्रतीति। आमि श्रीमत्मनः कामे~~
~~मिति निपातत्ती। ध्यायचिता। रोक मेमांसवर्णां। आनीयू ध्यप्रानु तेकाँसे सीत्वे धंयेज्यं आहेवाइत्वसमा कुयते सप्रयो वन आम्यो~~
~~ऊर्ध्व मेघवाधवतमत्वचेत्त्वा याकर्मासी। रे [illegible] तस्थ सकल सलिलं चिंसति। अंग्रमुनी नामा मत सं मुत्व नेमा निरन्तसासि ऊर्ध्वकृतप्यावो~~
~~द्वाना मध्यः बाह्दोस्वं सं मुत्वयो भवंती तिब [illegible] नान्यमुत्प्रच [illegible] तिम्पा निा किंय्यत्पि [illegible] मनिा वा विंशतिन वा वविंसाति~~
~~विंशति। कल्पानि [illegible] मावि। अमुन [illegible] अन्तः [illegible] वयादीनावका [illegible] ता अंवेनात्यकामोसी [illegible] अत्यवःवति मासन्ता~~
~~[illegible]~~ शोरवान्नप्रगोरवामता: ऊर्द्धे रितिषमस्थायः। अथकपदत्निरुक्तंरूतामिसुदका नामत द्वि
देशंप्रत्यक्तंभवतिगतमित्यर्थः। मुहूर्तोमुहूर्तः रूपः एवंविरुद्धकृतुस्तद्वृतंतावन्निब्रवीति। ऋतुर्मे मूर्त्यर्थवर्त्तमानस्यसहिताकल्पे
वद्ग्रघुनामुहूर्तः शब्दंनिब्रवीति। मुहूर्त्तेरेतद्ववकालोऽल्पत्वान्मूढइवयःकालः ऋतुः समुहूर्त्तइत्युच्यते। किंवयावदेववासीह्लं
तावन्मुहूर्तः। यावोऽष्टवमुहूर्त्तमायदेवासीह्लमित्यर्थः। आरूप्यप्रसक्तंनिरूप्यते। अतीह्लपामिरुणांभवति। तद्विलक्षणमानिमु
~~[illegible]~~

स०१

स्थैर्यस्थितं भवति। क्षुणः क्षुणोते हिंसार्थस्य सहित्रकृतः प्रकर्षेणाहिंसित कालः अल्पत्वाद्वा। कालः कालयतेर्गतिकर्मणः। सहिसगेस
त्पेव भूतानि कालयति क्षयं नयतीत्यर्थः। कुशिको राजेति तत्र च वचनं क्रोशने वृशब्दार्थस्य सहिसाध्वेवक्रियातामित्येव नित्यकाल
१२ प्रवक्रोशयतिः कुं शातेर्वाप्यात्प्रकाशात्यर्थस्य सहिप्रकाशाचित माध्यनाथ्यमाणात्मैनेवप्रकाश। अर्थाव सा धुषु ब्रह्लेणेषु
विक्रोशयितथ्यानि दातेघर्षः॥ एवमुक्तवंतं नद्यः प्रत्यवुः॥ ॥इंद्रो अस्मां अरददिति। अरदत्। अखनदित्यर्थः। रददतिः खनतिकर्माक
थंनघ प्रत्यवुः॥ ॥इंद्रो अस्मां अरददिति। अरदत्। अखनदित्यर्थआरददतिः खनतिकर्मा। कथंछन रखनत्। अपाहन्वृत्रं घ्नन्। मघं
परिधिं नदीनां परिधायितारं नदीनां नदमानानमेघं प्रति निपतंतीरपां निरोधं छिन्नमिंद्रो वज्रेणाहंतितः। महहतद्दृष्टिर्वर्षाम्यापोय
या निम्नस्थलमाशिणः तानिकुर्वत्यो वहंति। तैः सातैर्वयं गच्छामः। एवं कृत्वा अस्मानिंद्रः अरदत्। एवं वक्तव्यास एव वेदेह्यो देवः सविता सर्वाम १६
ये प्रसविता वर्षहारेणास्मानिनयत्। स कुर्जपा। तिः प्रशांश्यपाणिरित्यर्थः। यत एव मोऽस्माकं खनिता नेता च अस्माकं प्रहस्य प्रसवे अनु १०१
ज्ञायमो देश वर्त्तमाना वयं यामोगच्छामः। उर्वीः पृथ्वीः। स एव जमनेवोतानिता निदेशतस्तस्मात् अंगात् सोऽस्माकमीश्वरः स एव मस्मा २

नाज्ञापयितुमर्हतीति न्वमित्यभिप्रायः पाणिः परिणीयते सजाथ्यस्यग्रगृहस्पणीसंयतोक्त्वा। ततोदेवाश्वजयंतीति प्रत्यारव्यायैवं तस्मि
न्नेतवस्कस्यां तेन त्रयेनानयं वै प्रतिशुश्रुवुः। तानघश्रुतवत्य इत्यर्थः। तदावश्यकं तद्भवति यदा तद्वचः क्रियते। श्रूयमाणामपि हि
तन्नैव श्रुतं भवति यन्न क्रियते॥ ॥ श्रीतेकारोश्रुणवाम। आगिरुख्यनावस्थिता सत्यः श्रुणवाम के केरस्त्रोमनोकर्त्तः। किमास्थतावामव
वासिवावनानिष्क्रांतानिवपता। निताकानियवांसियतोब्रूमः। ययाथाया। हिलंश्रनमस्राशायटेनस्यैचमहहरथेन। तकस्मात्पुनरेवमादूरस्थ
लाब्रूमत्यपायघेतिदृइतीयस्माद्वेरादाया। तत्त्वपरिश्रांतस्तस्मात्कारणात्पनस्त्रापितेनवयमेतानितेनसैनिन मामेतेनावेनमामगाथाट
का। मवबोमेसर्थः। कथयंचनर्नितमामपीयानर्य[illegible]मानवयाषष्ठं त्रयथानितमदेवंवयंतवनितमामरवमुक्तक्षेत्रापमयाप
कदाविदयंक्रोधमियादितिमत्वानास्तुत्यः पतिक[illegible]संवधाबद्धामन्यकृपम सुपाददिशमर्याय्यमनुध्यायकन्यानेवोढश्चैवेते। प
रिस्वजनयेकथनमेपरिधजेतमापेयमित्यभिप्रायेणायथासतिनमेदेवंवयंतवनेनमपेनितमेइतिवत्ये दिवानिनमाइत्येवविप
रिणामः। निनैषेइत्येतस्यपदस्यअथवा निनमेइति अश्वना। मान्कतराणिषड्विंशतिः। अश्वस्पनामान्यश्वनामानि उत्तराणि प्रकृतेप्या

॥ सर्व ... तानि ... दधि ... स्थ ... म ... तमे ... ॥
॥ ... पितु ... तु ... स्थ ... पं ... ॥

...स्य ... स्त्र द्वा एव द्विअ ... एवं शकर्के अमुजाता ... श्व ॥ घोदे वे नान्यो ने र्जनयती ति तस्मात्र्दी नामस्य उत्तराधश्व नामानि
... ति ... नेष्ठा ॥ निषद्ध सति ॥ प्र ड षि का ॥ क्रियति ॥ वन ... निष्ठनस्त्रा निअव्य ऽ ह्य ॥ अर्थस्य व मादी निताति ॥ अनतिग ... स्य ॥ ह्य
१२ ... हति हुं तिवाध न मिति हृत्य ॥ इ एव व न विध ... त्यर्थः ॥ एव मादिते षां अश्व न मोम ष्टो यम्फ त्तरा ति अ ॥ ष्टय इत्येव मादीनि
... नि ब द्रुव व न संबुद्धा नी त्यर्थः ॥ आ इ अश्व ... तद्व ... इ अस्तु ते षु तं व्य प्नोति ॥ त्यर्थः ॥ म ... ना वा मवती ति स हि ब द्रां
... तव्रता सिदृ ष द्विशाके अश्व ॥ मि व ने गणो दधि ... विं ... स्वा ...
... व न वं से न ... ति त स्व च ... वा अवं ... ति ... म म ... ति ... अश्व विं स ति रे म व ल ... १
... विं ... ति ... मान ... विं श्रुति ... मा ... द्वि ... सिं ... स्वा ...
... ति ... म ल द्वि ... अ प्रा ... विं ... घते ... ति ... श्र ... दुवा ... विं ...
... वं स त्य ... स्व ... ति ... तिक्ष ... मि ता ... स नि व ... ग ... नि ...
... का ॥ त्य ... दं ... दि ग्ध ॥ तद्व ... न ... रित ... द्रां ॥ म नी ति ॥ अथ वा धारयन्न य मश्वा राहं आ मती ति द धि क्रां ॥ अथ वा धा र य न्न य म श्वा रो हं
... क्रं द तै ॥ ति श्वा हृं का रा ती ति द धि क्रां ॥ अथवा

णायदविभागो नविद्यते। यास्काचार्यस्य प्रयोजनाधिकारे वर्त्तमाने अपीदं मंत्रेणामस्य ऽर्थावधारणं नास्ती तु केचिदिमं मंत्रादिनानर्थक्यहेतु दर्शिभिरानर्थक्यमुपपादितेनिरु
क्तशास्त्रस्य कौत्से न मंत्राणामर्थवत्त्वेऽनाशंक्यापत्ति यि त्वाद्यस्यशब्देन वा। प्रयुक्तास्तेषु स्थितमर्थवत्त्वं मंत्राणां तेषामर्थनिर्वचनायेदमारभ्यते। अथ मात्राणामर्थवद्विलुपपन्नवावि
त्व ...... क्यायाख्यातेदेतस्यास्तर्द्धमपि बोद्ध कस्मात्तस्याद्येन प्रसक्तानु प्रसक्तमुक्तं प्रज्ञया विरुद्धयेशिष्यस्या। कथं नामासौ अविवृद्ध प्रज्ञाः शब्दार्थेष्वायसंकटेषु हेतुसम
पानभिज्ञः परैरन्ध्राणि विध्यमानोऽपि। पदार्थो वा वाक्यार्थस्य संमोहेन निर्ब्रूयादिति। एवं तावदेतदंतरेण मंत्रार्थं प्रत्ययो नास्ति अथेदमपरमारभ्यते प्रयोजनमित्येवं विशेषाधि
कारस्थे प्रथमशंसितः। अपि मंत्रार्थप्रत्ययइदमंतरेण नास्ति नापास्ति यदिदं वक्ष्यमाणमित्यपि विशिष्टशब्दप्रवंप्रमाय मे। आह किं पुनस्तद्वक्ष्यमाणमिति। उच्यते। पदविभागः।
वं वदानिवचनकल्पानीत्येतत्पदविभागपरिज्ञानं नास्तीत्यर्थः। किं कारणं। अर्थवशेन हि पदान्यवतिष्ठते नेतेदमंतरेणार्थपरिज्ञानमस्ति तस्मादेतदेव पदविभागं प्रसि
द्धिरिति। इदमर्थवत्त्वं मंत्राणामंतरेण पदविभागं। विविच्य किं विकरः। प्रसिद्धस्त्वेव सर्वशास्त्रेषु। तस्मात्पदविभागार्थं च व्याख्यावाक्यार्थे वंतोमं आह तिकेचिद्दृष्टिमिपितिप
वं प्रतिज्ञायसमानसे हितेष्वधुयंथपु अर्थहेतुकं पदविभागविशेषं प्रदर्शयतिः। तद्यथा। अवसाय पद्वते रुद्रमृडेति। पद्वत् पद्वत्पादैः संयुक्तः अवसं पशवदतौ नमि
तिनैगमप्रसक्तरूपपर्याये वचनमवतेः अर्थस्य। सोनाम करणप्रत्ययस्तस्मादसमासत्वादवग्रहनावसरःकेतिपतत्पदकारादि विशेषः। १६। मयोभू इमहरदमयराना...
तमः। समयो भूरित्यस्य। त्रिष्टुप् छन्दः पूर्वविज्ञि लिः पादा गवामाशिषमाशास्यो ऽनेनतासामेव स्थानासमगम्याचतः गवामुपछा ने विनियुक्तः। मयो भूरस्य यो सावर्दितापास्त्रोत्यै

वातयतान्मष्यात्र सिवातु।आ सिगुणोनवोन्नुं। किंवतेनसुखमुवावातनानुवेदडानीयितरुख्यमाना:।ऊर्ध्वो्घती:प्रवृत्तस्याकामधीरा स्थिरं तो।आश्वाद्द्र्थं।आश्वाघाघाघस
मनवाग:घा ध्यामा सिप्रेतेकालेकदकं पिवंन्नु नवपातमायाधंसहितमोषाधिमासांतथाकोष्ठविपच्यतांरसशोणितमांसमेदामज्जास्थि शुक्रमेणायथेतुता:पाद्गुणमुक्ता
छाला।सिवलवत्मावकुपयप्का:सतियवकुपायास्वज्ञाव ... डाघधनिद्योरेखुष्ट्याका:।हेतुदवयमेतासंगवामेतामाशिघमाहास्महा।वमपासेगो।लदाणायत्र्यवसो।
यपादनुकायष्टडासुखेभवाम्।नाहिंघीस्वमासामीश्वरहुत्पलिप्राय:।ऊवसायाश्वानिति।इदमापरमुदास्तरतांत्र स्मित्रत्र्वीणात्र्येपात्स।त्वपमेवपवमर्थकृता।हि।
आषाद्वयस्हेति।द्वयो:पदयोर्विहितांवनदविद्वेष्टेनोद्वारागंमसमान्मयोरेवार्थप्रदर्शन।थेमेवतत्पदमवस्मृतेश्वसापत्पेदंघ्यातिर्धानु विमोचनेर्थेवन्नेतिसमुनमनुपघष्टउ
पसर्गेणा:श्वेत्पनेनउपघष्टः समुत्क्रइत्पा।पतौधातूपसर्गविभागोप्रदर्शनार्थेना।र्थमेवतत्पदमवस्मृतेध्वसापत्पेतत्र॥ ॥२४॥यो निष्ठा प्रपित्पोपदतया जिह्वमाकुसत्रं।
गिस्सइदंदुष्टावयो निष्ठा।हे इदं दृष्ट्वानं ततवसयादसया निपदनाय कारिकृतौ।तयो निर्तेत छानंत्रा।निषीद:।यत्पनिश्चयेनसीद।कथं पुनर्निषीदकघानोनसघ्यमात
इवत्रवो:श्वसे शाघ्यामामंडवाश्ववक्तो:।नाश्व:पुगुप्ततपवारा।द्वमयया छेत्रांश्छाम नीषीदेदेवं मयात्वमुपशष्टमानष्कृतिनि।वेत सिमयासंस्कृतेषायाणी।तवि।हि।षि
छानेनिषीदा।कथं पुन निषादं विमुञ्चेत।अयोऽश्वाकुत:।रथाद्य।मयपुनरपिवयतानवसायवियुञ्चरश्मिम्नो:।खाल्वोदकवयसाह्नके तदोषावस्यावेदीयस:।अ
हनिवराचावेषपेकेसिद्धहति।तेयोपिवहीयस:।शाप्रतरेणडवेनवाहूतमात्रा।ततस्वंप्रष्ठाभूत्वानिषीदेतस्मिन्यानोरातस्मिंसंस्कृतवाह।धिषापिवेषान्नाकेसघड

नोस्माद्यति। किंच परः पराग त्यय स्थास्वंहृत्तां निर्जीर्णत्याः तस्मै ज्ञावद्ध। किमिति वक्तु धाडीवनाम रःप्रकृष्टमाप्न स्वंतथ्या तिर्जोत्पादूतो माज्ञाप्नः अविज्ञा
मरणकालः एवा विसंमोहा मूढता ब्रवी मितश्च निर्जोत्पगत्वा वहुधा नेकप्रकारं आयद्वाकथयं। डीवत्पोषाद्दशमंवा नवतितादशं मममनः वद्यारि धिकरणं ज्ञा
नं दिनकरकिरणाच्छाद्दृष्टिर्नितान्त मुमूर्षुरित्पतदावद्धं। मुमूर्षोर्धिकपङ्क्षीणकर्मणोनातिष्ठाष्टाङ्गे इदियहत्नयोत्सवति नवमर्पतीयत्य निज्ञाय। एवं समानसंहित
नाम पिपद्दं दार्थसंस्कृतं मागवलद्दणं पर्वार्थंइदमंतराणि विज्ञायते। स्त इद मुक्रमथापिदमंतराणि पदविभागो न विद्यते इति मे पद विभागप्रसक्रमः क्रनासंहिता
लक्षणामाह। संनिकर्षः संहितेति। परः प्रकृष्टोयः संन्निकर्षो कर्षसंश्लेषः परस्परं वर्णानां धारायाविरुद्धाणां च वंडनानांसासंहितेत्युच्यते सम पुनरियं पदप्रकृतिसंहि
ता। अत्र द्विधा वर्णयंति। पदानां या प्रकृतिः सयं पदप्रकृतिः संहिता किंकारणं संहितातो हि पदानि प्रकल्प्यंते। तस्मात्संहितैव प्रकृतिर्विकारः पदानीत्येक मन्यंते। आप
रे पुनः पदप्रकृतिः संहितेति पदानि प्रकृतिरस्याः सयं पदप्रकृतिरिति। किंकारणं। पदानि ह्येव हि संहत्पमानानि संहिता भवति तस्मात्पदान्येव हि प्रकृतिर्विकार
संहितेति हि। एवं च प्रकृत्या पदप्रकृता विसर्जवचरणानां पार्षदशाखादानि। सर्वेषां वर्णानां सर्वशाखाचरणानामित्यर्थः। पार्षदानि च वरण पर्षदे वयेः प्रतिशाखा नियतमेव प
दावग्रहप्रगृह्य प्रदर्शक संहिता स्वरलक्षणमुच्यते। नानामानि पार्षदा नि प्रातिशाख्यानीत्यर्थः। आह किं तेषामिति। उच्यते। तानि पदप्रकृतं निपदं येषु संहितायाः प्रकृ
तित्वं न घायः। अहकिंकारणं उच्यते। मंत्रोध्यमिधमानः पूर्वं पूर्वं मेव दृशः संहितयैवा नियम्बुद्धतेन पदैः अतस्मात्संहितामेव पूर्वं मध्यापयं त्यनूचानाः ब्राह्मणाश्चाधीयते त्वाधे
ध
प न ५

नकाले।मानोविघ्नंकार्येरित्यभिप्रायः॥ एवंमावदिदमवग्रहामिदमनवग्रहामिति ग्रर्थपरिज्ञानाक्षरेण। तस्माद्देतन्निनुक्षशाखा हिज्ञायते। याश्चपिवख
स्यनवग्रहा निपदा निसमानमहिता निमेषामप्यर्थेकृतमेव विसागवशेषमवति। तद्यथा। द्वतो निर्क्रान्तपाइति। एवमस्यार्थप्रज्ञावापतास्मिन्यदेषघ्नार्थप्रेद्धा
वा।एवमस्यार्थदर्शनेषघ्नार्थदर्शनेनैवेत्यर्थः। एवंच्छार्थो ध्रुवहृस्पतेस्पष्टार्थीयनिनुध्यमानेऽत्रतपवतदाःकारीतंपदो निर्क्रान्तपाइति॥२०॥ देवाकुत्तुष्यदोपवेत।नामा
गिरसांघ्नेनयंकमातसूक्ता दृष्टाकपोतनिलयनशात्पो कपोतपद निर्हरणां यतनक्षु शिष्टुवेबाहवेवाकपोतऽपितःप्रेषितः निर्क्रान्तपा इतःल्पेवानुप्रेषिमडापे
वंषघ्नार्थः। अथवा निर्क्रान्ताःसकाशादेवंपञ्चार्थः॥ यच्छन्दुतिघनिघ्न भिद्ममसम्हूलमाडागामः। यद्यनःपापस्यपाकर्मणोऽडन्मांतरकृतस्यपतत्कपोतगृहनि
2 लयनंतस्मददर्शनेन क्षुधादिषु विपाकलिंगंतस्मकर्मणोनिदंर्थेयुष्माणोवाद्विमासमथोमूयमेतपत्याकर्मविरिपद्यमानमस्माकपहर्तुयंतमपापायकर्मणा॥ हो
तावपमि।इक्रतिनिघ्कमतांनिर्नेडनांतपसापतद्भूताक्षूमः   स्मद्युष्मत्पसादनवाधेनवतपसंसतिग्रायमः॥ परोनिर्वापाश्रावद्वोत्पत मित्पदम
वतुर्थेर्थेदर्शनमतपतस्पदमेकार्यंतां॥२१॥ अपहि   पश्यत्रादुःस्वहृदर्शनेविनियुक्तामन।नति हि विज्ञानमुच्यतेबुध्यादि। तस्यापतिम्मेनसद्यातिरा
त्मा।इहपुनर्मेत्कर्षोधिर्वामनसाव्वेतिउमायापिच्छकृतमोदंघ्ययष्टानिणांबुध्यादिविज्ञानापसंहारच्छशावेतवैस्पोष्वतरःसंवध्यते।हेमनसद्यते।पदिझ
पगाक्षास्मत्रः।मावत्वमीपदपगस्यास्मत्रःसमीपपवक्षाचस्माके   पक्रामहृस्मपेत्पकामाश्रापक्रामस्यव   परःपरतासयवाम्मममस्यस्यापुनरावर्तोमा

नारः॥ अपि च पञ्चकर्माणि संहितयैव विनियुज्यन्ते ताः आनर्थक्याद्। यदि हि पदानि प्रकृतिः स्याद् विकृतिः संहिता। पदैरेव मंत्रा विनियुज्येरन्। पदार्थेन च पूर्वमाम्नायेऽधात्र
ब्राह्मणाऽध्येत्राध्ययनाधीनतारः। पदैरेव निपातोऽयं तमंत्रात्कर्मप्रयोगेन च तदर्थमपि। तस्मात्संहितैव विशेषहेतुः संहितैव प्रकृतिर्न पदानि। तिपश्याम वा सम्यग्वा ज्ञायिता रव
च्छयासन् निपतेमेवाप्यद्युत्तं पदस्य प्रकृतीनि यदवधारणा नोपायौ दानिते यच्च हि यामनेतु पदानां प्रकृतित्वं च तिनसर्वैरेवेदमानं संहितैव प्रकृतिरिति तदेवमधीयत इ
ति। अथापि याज्ञे दैवतेन बहवः प्रदेशा भवंति। अथैतदपरमारंभः प्रयोजनं यथा शास्त्रस्यैतदेवं विशेषाधिकारार्थोऽयमथ वा इदं अपीदं वक्ष्यमाणमपि याज्ञिकाः कर्मणि
त्यवमतिशाः सम्भावने आह किं पुनस्त्वं इति उच्यते। याज्ञिककर्माणि च वर्तमानं दैवतेन बहवः प्रदेशा भवंति। तद्यथा। उपतिष्ठते याज्ञिकस्य मैन्द्र्या सत्याग्नेय्या सौम्या ऐन्द्रवैष्णवा
र्विद्वान् मिमेवमाशिष्याय विदः स्वत्वपि याज्ञिकाः पठंति लिंगतो मंत्राणां शेषमनावाम धिकृत्य लिंगक्रमसमाख्यानात्कार्ययुक्तं समाम्नानमिति। अधिकारेण मंत्रविधिरेतदा
लिप्सु प्रविष्टत्वादिति चैवमादि। तत्रैवं सति ते वेदितुं लिंगज्ञा अत्र स्मः इति तत्र यथार्थः। किमिति। लिंगज्ञा लिंगं ज्ञातारो वयमत्र एतस्मिन्नाम्नाये लिंगतो वयमत्र यो यस्मिन् देवतानां
प्रिज्ञानात् विज्ञायते यत् तद्देवतं कर्म विनियुज्यते इति मंत्रं। एवं च सति नानानि तु महाशास्त्रात् प्रयोजनमस्तीति। लिंगमस्माकं ज्ञापकं ज्ञापकमिति केचिद् गोयंतित एवं च वेदितव्य
पदिष्टं पे लिंगतो मंत्रदेवतां विज्ञानीयुः इदं न वा त्वा सकाशादेवतावायुं पुरोगांति। एतस्मिन्मंत्रे का देवतेति। आह केन पुनरभिप्रायेणास्मिन्मंत्रे देवता पृच्छ्यत इति। उच्यते। वस्तु
इंद्रलिंगं वाग्नेयमंत्रे ऽत्र यत् तावत्स्यपाते यो मंत्रः। अस्य यावत्तावदेतस्मिन्मंत्रे का देवतेति। आह यूई देवाश्च अपिश्रूयते। तदेतद्धुः परिज्ञानं लिंगमात्रात्। कतमदत्र प्रधानं देवता मि

यनेकतमं दत्र मैषं गंडुकमिति । तेषां शिकाः लिंगमात्रात्रितक्रमानपेक्ष मंत्रकर्मासु विनियुंजानाः गुणप्रधानभावमजानतो देवताविधानानामेकैमंत्रगतानामपद
वतेक मन्येति विनियुंजीरन् । तत्रस्था यथा कण्वा कर्मासमृद्धिः आत्रानव केवलं सम्यग्दृष्टेव । किंतर्हि अपध्वंसो पिष्टा देवतादुरिष्टहेतुकस्मात् परिज्ञेयं निरुक्तं । तेन
हि गुणप्रधानभावः शक्यते विवेक्तुं । एकमंत्रपगतानां देवतानिर्देशाधानानामिति । तद्देवं देवतापरिज्ञानद्वारेण पुरुषस्य प्रतिविशिष्टोपकारकारि । तस्मादधीत्यार्थं बुधि
ति ॥ २० ॥ यो हि मंत्रतमं मिति । नारद्वाजस्यार्षमग्नेयमेयं प्रातरनुवाकाश्विनपोर्विनियुक्ताः । हे अग्ने त्वं हि त्वामेव मंत्रतमं । प्रहुतमोसु धारा धान्नमे । त्वं हि देवेषु मे
पुरुहूतस्य तमोयतः अतस्त्वामेव वदामहे ऽशं सजामहे ऽकेनत्रवृत्ताके । एकपदमेतत्र अग्न्वेन मंत्रे शाकेदीप्तः यथोक्तमग्नेऽमितवीर्ये प्रमन्हंतऽमान मेर्मत्रे संस्थ
मानेः म हि मन्त्रस्तोत्रीतेनेव मंत्र हिलगुरुस्तुतिसंतातगर्ते त्रिपत्रशितं मोपिष्ठ ला किंवा एवं त्वेमहता देवताये नत्वामेकं कं देवतात्र अपि सर्वोऽइंदु निवर्त्यासुमिचवशावसाव
लेक्षेति निरुक्ते तिकशाखं तिकिंपुनः पूर्वेः कर्मा मिथ्ये पिवके विदध्ये कृतार्था धार्युतं प्रधेप्रवल धनक्ते तेष्टतमानिति पिववामेवर्पणांति पूरुयं तित्रापसाइ विर्लेदज्ञानधने
न एवं समहत्प्रथप्रपमतः प्रष्टेन्मंत्रनवदसममस्त्मिन्नेवधययामे यो मंत्रः सप्रवलिंगमात्रदर्शनेनाविज्ञातप्रधानदेवतो विधिनियुज्यमानमपेंद्रवायव्यादाकर्मेति ताकंनु
रनिपतफलं सिध्यतानेंघात्रकर्मवेरुणापावकतुरपि वृसयाथात्रथ्या हि ज्ञेयं मंत्रदेवतानिश्चयज्ञानायतिरुक्तमिति । अग्निरिवमस्याति मंत्रमाख्यापितः सदृश्वेति यथाशूर्वेसिन्मं
मयेवाप्युलिंगमिंद्रलिंगवतात मित्रापिमाध्यवमंत्रमिलिंगनेवंइकं । एवमनेकदेवतालिंगसंकटेषु बहुस्वचानं देवतातत्त्वमनेनैतकेनाप्रसिद्धमं नवारवानिषमपेनाप्युक्तेलिंगं

ज्ञा ततो वगायमत्र लिंगता एवं मंत्राः कर्मसु विनियोगा महान्तः ततो निरुक्तेन प्रयोजनमधीत्य मदद्युक्तमिति। उच्यते। ज्ञानप्रवेसं शास्त्रमपज्ञाननिंदा वज्ञानं चमप्रशस्यते ज्ञानं च निंद्यत

त। तत्रेवं सति कथेनामा निंद्याः स्थाम प्रशस्याश्चेति परिज्ञेयं निरुक्तं अतोऽध्यात्माधिदैवाधियज्ञानि धाधियाणां मंत्राणामर्थाः। परिज्ञायते तेऽपरिज्ञाताः सैव स्तुत्यस्यात्तमाय

अयसेऽमवं ति। तदेवमखिलपुरुषार्थोपकारसमर्थं शास्त्रमिति स्थाप्यमारद्धुं शास्त्रात्क पुनतः मंतःमप्रशस्यते ज्ञानं च निंद्यतइति। उच्यते। लोके तावद्यः कश्चिद्विद्वान् भवति सह

घते पुण्याय कर्मणेऽभिनिर्दिशति। तथैतत्प्रत्यक्षतमप्यत्र दृष्टं शास्त्रेपि।।७।। स्थाणुरयं भारहार इत्येवमादिच्छणु द्वेन्द्व।। समययापुपेत्र फल्य फलानामात्मीयानां भारमात्रेणैव संब

ध्यते। नतज्ञोऽर्थस्य रसस्य यथा पशोरिव सो यथा पुखेः एवं किलासावधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं तस्य वेदस्याध्ययनभारमात्रमेव ह्यसौ विभर्ति पोऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते। यएवार्थ

ज्ञो भवति नतु ग्रंथमात्राध्येता स एव सकलमनवखंडितं भद्रमश्नुतेऽर्थपरिज्ञानफलमश्नुते प्राप्नोति। किं पुनरत्र स इह लोके स्वर्गमुपेत्य सशाष्टानामितो लोकादंतकाले नामेति प

नाखुलं किंचिदपि नास्याध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं वा तस्य ज्ञानमेति निरतिशयं कस्मात्स्नात्मा वीतशंकज्ञानमेतांति ज्ञो यस्मादसौ ज्ञानविधूतपाप्माऽपये

येऽहिनाकगमनप्रतिविवक्षिनः। पाप्मानस्तेऽतस्य ज्ञानेन विधूताः अतोऽसावेति नाकं। उक्तं वाप्यत्रापि न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यतइति। अथवा छन्दोगादीनां यथा वंदनाम

रंवहत्येवदुपसोगेन नास्ति संबध्यते एवं किलासौ योऽयं ग्रंथमात्राध्येता नार्थज्ञः। एवं तावदस्मिन्ज्ञानं प्रशस्यं श्रेयते। अस्मिन्नज्ञानं निंद्यते।।७।। यद्गृहीतमविज्ञातं कार्यतः

किंचिन्निगदमात्रेणावनि त्पृष्ठा इहकिंतत किंस्या। उच्यते। अनग्नाविव शुष्कैधः शुष्कं काष्ठमनग्नौ प्रदेशेन नाभिं ज्वलन नाय प्रकाशाय। एवं योऽवेदर्थस्या तन्निज्ञः अध्येतास

कालं शब्यते उच्चार्यते। न पुनस्तेऽर्थतो विचार्यते।।१

भिरु
चार

वेदाध्ययनमात्रमात्रेणैव संबध्यते न तु तदीयेन फलेन । नापरिज्ञा । नं तु श्रेयसायाभ्युदयेन च पुनः क्रीतितम् । आदौ तत्परिज्ञानाय यावश्यं निरुक्तशास्त्रमारब्धव्यमिति । इत्युक्तं शब्दं
मर्थशब्दं स्वच्छन्दाहरणप्रशंसया निर्वक्ति । स्थाणुरिष्यते । स्थितो ह्यसौ नित्यकालमेवमेव तिष्ठति न कदाचिदपि सिद्धिः इति क्रियार्थो । रागेति कर्म्मा । अयमेते ह्यसावर्थेभिः । आराध्याय दाव
ह्याख्याख्याता निराक्षति इतो लोकादमुं लोकं न दायमिहैवेति च ततिनामेनैव सह साम्मुं लोकं गच्छति दानय दिर्थः । तद्यन्नामात्मा आदितोऽपि शाह्वार्थोऽर्थज्ञ ख्यते । एवं तावद्विद्या ।
नुगमम् स्मृतो ज्ञानं प्रशस्यते ज्ञानेन निंद्यते । न कव्वलं स्मृतावेवज्ञानप्रसंशाद्यज्ञातनिंदा वा किं तर्हि वेदे पि प्रदर्श्यते ति । ॥२२॥ उत त्वः । पश्यन्न ददर्श वाचमिति । विद्या सूक्ते देवताप
ते चावोहक्ष्य तेरापिंडितम् यद्यो । पि शाक्ष्येन समानार्थे । त्व एक इत्यर्थः । बहूनामपि समानदृष्टीनां दर्शनादीनां समानोध्ययनमधीयानानामेकः । कश्चिदस्य पिवाचं मनसा
मनस्त्राः । ध्ययनो पि विद्वान् विद्यः । सन्न पश्यत्येव वाचं न ति ज्ञा वाक् नहितां सम्यक् पश्यति । पश्चाद्याथ वेदावज्ञानामिति । अर्थपरिज्ञानफला हि वागित्यभिप्रायः । एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्ये
वैतां वाचं । पर्यायद्यवमेव बुद्धते वा वा । सेनेव हि सासह्य ... मेव जिनेतरेण । इत ह्योरो विद्या श्रूय निम ... पति । शृणोतीति वाचा एवमनेनार्द्धर्चेना विद्वांसमाह । निंदत्ये
त्त्वहकूसं प्रत मुत्तरेणार्द्धर्चेनार्थज्ञं प्रसंसन्नाह । उतो त्वस्मै पक एकस्मै विदर्थज्ञाय तत्त्वं सरीरं विसस्रे विवृणुयति विहितोतिमर्थः । अथवा वाक् । शरीरं तत्त्वं विदृत्यात्म
नं दर्शयत्येनमेकमस्मै विदर्थज्ञाय एतास्मै प्रकाशनमात्मनेयाव यथा अनेन तती येन पादेनेत्यर्थः । कथं पुनर्विवृणोति तत्त्वमिति यत उपमा अनमया वा वस्त्र अनेन पादेनाव्यक्त
। जायेव पत्य उशती सुवासा इत्यनेन । यथा हि जाया विश्वतसर्वाङ्गावयवात्स्त्र्वा शतीकामयमानाद्धामर्त्तृत्रिमाणा दर्शयेदात्मानं । कस्मिंश्चित्काले यथा यो दत्तस्तु वासा भवति । नार्त्ता

कवषात्मवतिर्ति॥क्वयस्मान्।रक्षक्षाकानुकालेषुतत्क्षद्यतिमरास्त्रीषु पुत्रेषु प्रशस्तमन्यन्ते। अतएवयास्तच्छन्दोपमीयते यथामधुरुष्मा यथाश्वमश्यातिहि इयंभूतरोयोघनपदश्रा
स्वतसद्योगात्॥ एवंसत्येवतांवाचं यथातत्पश्यति पश्यन्ति पश्चात्वक्षिह्वातांविसृजनायेमश्या:पश्यतिसमसवाक्ष्यं एवमश्या इत्थीयामर्थज्ञप्रशंसा॥ अधीयमपरानुगच्छा॥ वोश्रराज्ञ
वार्थद्यप्रकृतस्यज्ञानप्रशंसावचा॥ फलासिधानेद्वारेणाश्रयस्यकृतमयास्तुनाफलेनापिफलेनाशिसंवंधा:॥ अतिविशिष्टंज्ञानमित्येवंनिर्विविधाति इत्याध्वनायनि
र्वचनायतद्यथा॥ ऋक्॥ उततवंसख्येस्थिर [illegible] पीतमाहुरिति॥ अप्येकमपिवहस्थिरंप्र:सख्यसखिनावेकतरस्मिन्नप्रशस्यादेकतासमानख्यानतायदेवसायुघ्रद्धमपर्यः॥ वद्धति
हियायांदेवतानियाह:तथ्याश्वाद्यावमनुसवतांतिअथवावेदसख्येरमाणायेक्षानयस्मिन्देवानांसखिसावसद्देवसख्यंष्ठानंतस्मिन्देवसख्येरमाणामिच्छेनेदवलोक
इत्यर्थः॥ किमितिस्थिरमपिवाचामितितमपव्यवनधर्म्मेमाणाकमेवमाहुर्विविपिनार्थमापातांयेस्तवाहतार्थमित्यर्थः॥ कायवमाहाङ्ग्यमेवदाक्रमकांजिकावावेनेनंहिव
इत्यर्थः। अपिवाजिनेष्वनवागर्थजनद्विर्वेतिनानुरंगुंशकुर्वेतिकेषुवाजिनेषुवाक्येयघ्रंषुवलनस्यापिदुर्जेयेषुदुस्तयायनेयेषुसमुद्रपिहितरूप्समनिसषुदेवतापरिज्ञा
नाहिषुवाकर्त्तव्यषुसहितावाचाकर्त्तव्यंनसोवाकयेतिअतएतदुक्तंनेनंहियं [illegible] वाजिनेष्विति॥ एवंतावदर्थज्ञप्रशंसा॥ अथैवानामविज्ञातुर्नरस्य[ ]र्ददेयंनिमित्तं
अधेन्वाचरतिअधमाश्च[?]पवरतिमहिंसावाक्कृधनातीहनपरश्ववयश्चाश्चर्यामपरिज्ञायतावमन्यायानमिच्छेता॥ अधेन्वाचरति अथवाद्योपचरतिनहिंसावाक्कृधनातिकृत्ना

तयास्मृहीतयैव तामधीयानस्तस्यैतच्छरतीति तत्प्रधान एव सर्वतः पर्यटतीत्यभिप्रायः। किं तमधायेषक्षरतीत्यहीतयायथा सिकाश्रीमायया शुवर्णे विसृजादेवमय मवायमेवैतां किन
क्षिसाताः स्विधियमानो वाक्षु किं करोतीत्यस्मै कामान्दुग्धे कतमान्तु पेतद्या वाचो दोग्ध्र्याः क्व देवतास्थाने दुग्धयाः किं करोतीत्यपवं कृतवा भवतीकथं अफला मन्दुग्धामि
त्येवंयः कृतवान्न भवति। अथैवं सकाशात् श्रुत्वा वटया ह एतद्ग्रहीत्वा वश्वितोरवत्यध्ययना रतेनाध्यद्य दमिवा किं चिन्मुग्धमितितस्यै किमिति। अफलेवास्मेऽत्रभावं वायमवतितिय
थैव ह्यसौ पश्चाता फलेय मनुष्यावेवेति तथैव भवतीत्यभिप्रायः। अथवा किं चित्पुष्पफलेति वा पतदुक्तं भवति। अल्पफलाममल्पदुग्धामिति। किं कारणम अभिहाध्ययनमात्रेपि किं
चिदर्थफलं सामायो पश्चात्य फले नासोपरिस्रावोर्थ्यर्थपवेति भाष्यकाकं राभिप्रायः आह किं तुन वीचः पुष्पफलमित्यच्यते अर्थवाचः पुष्पफलमाहेत स्मिन्मंत्रे मन्त्रदृगाहाकाण्डणस्मा
वर्तार्थश्रुतियाज्ञं देवताध्यात्ममित्येषवाचः समस्ततोर्थः। स एतन शेषतुपक्तया एतयाशु प्यफलविभागेन द्विधा अविधत्सतो याज्ञदैवतेपुष्पफले देवताध्यात्मेवेतियज्ञपरिज्ञानं
याज्ञं देवता परिज्ञानं दैवतं आत्मयश्च विद्यहदर्तते तदध्यात्मं स एष सर्वोपि मंत्रब्राह्मणेनाभिरवं अधाभविसतः सैवेवं मतीयदाध्यात्मयलज्ञ ब्राह्मणोधर्मी विप्रयतानदाज्ञं यज्ञपुष्पं
दैवतं फलं किं कारणं। पुष्पं हि तद्भवति फलार्थं याज्ञमपि वह दैवतत्यतेदेवतार्थं वित्यतस्मात्ममाध्यात्मं तु पुष्पं दैवतं फलं। यदा पुनर्निश्रेयसलद्राणो धर्मीभिप्रयतानत्व
तेश्रुपियाज्ञं देवतेपुष्पवमेव वि श्रुता दैवते स्याज्ञमंतर्भूतमेव तदर्थत्यादवानरथ्युपतेतत्यनरेभवदविदेवसंसर्वमपिप्रविशिष्टतामेनोपासकेणब्रह्मकृपाणतिरप्यवे
तस्मापियाज्ञं देवतेपुष्पवमेव विश्रुता देवते स्याज्ञं मंतर्भूतमेव तदर्थत्यादवानरथ्युपतेतत्यनरेभवदविदेवं संसर्वमपि प्रविशिष्टतामेनोपासकेणब्रह्म कृपाणति रप्यवे
तसामान्नमेव प्रत्यक्षिसंपाद्यते कार्यकारणाविदेवब्राह्मणेनासोयमेवमधिदेवतमक्षियाज्ञं चोक्षिप्याध्यात्ममेवाभिसंपादयति। यथा पुष्पलावस्याक्षिप्तपुष्पं फलस्याबाय

तिएवंसोममात्मजाज्जेवालिसंपद्यते तत्रैवं सत्यध्यात्माधिदैवाधियात्मेन भुस्यपार्थेख्यानिष्ठावादेवतं भुव्यमध्यात्मं फलमित्येवयुक्तमारुरुक्षतः ऊनरिदमापाद्यं
निरुक्तंशास्त्रमितराणिवांगानित्यक्रमये। साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः। साक्षात्कृतो यैर्धर्मः साक्षाद्दृष्टः संनिधिविशिष्टेन तपसा त इमे साक्षात्कृतधर्माणः। केपुनस्त इति।
उच्यते। ऋषयः। ऋषतिः गत्यर्थः आक्रुक्रकर्मणएवघमर्थवतां मंत्रेण संयुक्ता दक्षिणाप्रकारेणैव लक्षणः फलविपरिणामेतवतीति ऋषयः ऋषिर्दर्शनादिति निवक्ता ति तदेतत्कर्म
णः फलविपरिणामदर्शनमौपचारिकात् दृष्टमोक्तं। साक्षात्कृतधर्माण इति न हि धर्मस्य दर्शनमप्रत्यक्षत्वात् पूर्वो हि धर्मस्त्वस्ति किं तेन मित्युच्यते। ते नरवरेभ्योऽसाक्षात्कृत
धर्मेभ्य उपदेशेन मंत्रान् संप्रादुः। तये साक्षात्कृतधर्माणः ते श्रेयसावरेभ्योऽवरकालीनेभ्यः शक्तिहीनेभ्यः। तेषां हि श्रुतान्तः। पश्चाद्दृष्टिवद्दृष्ट्युपजायते। न यथा पूर्वेषां साक्षात्कृतधर्मा
णां श्रवणेन मंत्रेष्वेवमाह किंतद्यतीति ते वरेभ्य उपदेशेन शिष्योपाध्यायिकया ह्यमी मंत्रा ग्रंथतो अर्थवतश्च संप्रादुः संप्रापन्नवन्तः। ते पि चोपदेशेन वयं गृहुः। अथ ते पुनरुपदेशा
य ग्लायंतः कवरं बिल्मग्रहणायेमं ग्रंथं समाम्नासिषुः वेदं च वेदांगानि चेति उपदेशाय उपदेशार्थं कथं नामोपदिश्यमानमर्थं ते शक्नुयुर्ग्रहीतुमित्येवमर्थं बिल्म ग्लायंतः। बि
ल्मं भासनं इति वायुरृतञ्च कं पयाते पामायुक्तं संक्षेपमवेक्ष्य कालानुरूपं तयान पञ्चतं शक्तिं बिल्मग्रहणायेमं ग्रंथं गवादि देवपत्न्यंतं समाम्नातवंतः॥ ॥ किमेतं तमेव वेत्यत्र
विदं च वेदांगानि चेतराणीति। कथं पुनः समाम्नासिषुरिति। आह शृणु एवं एकावदेकं शंतम तिमहाचाडरध्येयमनेकशाखा सेदेन समाम्नासिषुः स्वयंग्रहणाय बह्वासेन समाम्नात
वंतः। तद्यथा एकविंशतिधा बाह्वृच्यं एकशतधाध्वर्यवं सहस्रधा सामवेदो नवधा आथर्वणो वेदांगान्यपि तद्यथा व्याकरणमष्टधा। निरुक्तं चतुर्दशधेत्येवमादि। एवं समाम्ना

सिषुरिति देवग्रहणार्थं कथं नाम सिनायेतानि शाखान्तराणि लघूनि शिष्यैर्ग्रहीतुं शक्यन्ते हि बाल्पायुष्मन्तो मन्दप्रज्ञा इत्येवमर्थं समाम्नासिषुरिति बिल्मग्रहणं नाध्यवाक्य

प्रशक्तं निर्ब्रवीति। यदेतद्बिल्ममित्युक्तमेतद्बिल्मं भेदनं भेदो व्यास इत्यर्थः। भासनमिति वा। अथवा नाशनं भेत्तृ बिल्मशब्देनोच्यते। वेदाङ्गविज्ञाने नाशने प्रकाश

तवेदार्थ इति। अत इदमुक्तं बिल्ममिति। एवं निर्देशीसन्ते वा बिल्मशब्दः। एवमिदमुपदिष्टो निरुक्तशास्त्रमायातमिन्नराशिर्बाधनीति परिशोधितमागमाः। अथेदानीतिर्यं

इत्समाम्नायविरचनावक्तव्याप्रकरणत्रयविभागे मन्त्रव्याख्यानार्थमस्य शास्त्रस्यास्य समुच्यते। समानकर्माणो धातवः। एतावन्तोऽस्य सत्त्वनामधेयानीति

6 एकपदराशि नैघण्टुकं नाम प्रकरणमेतावन्त्य इति यावन्तो धातवो व्याख्यातपदे सुप्रती नियता समाख्यायाम। तिकर्मणि एवं सरेधा वन्तवादादिषु संततं कोति

कर्माणि एवं सरधातवः प्रादशेत्येवमादि एतावन्त्यस्य सत्त्वनामधेयसंख्या विशेष्यते तद्यथा पृथिवीनामधेयान्येकविंशतिः हिरण्यनामान्युत्तराणि पञ्चदशेत्येवमादिय

त्रेत। वर्थी प्रायेणाविस्यते प्रसंगतोऽन्यदपि किंचित्तदेतदेवं लक्षणं नैघण्टुकं नाम प्रकरणं गवादि वाजस्य शब्दार्णसः तत्र नैतावन्तामयानामिदमधिष्ठानमित्यर्थः प्रायेण

दित्यन्तः। प्रसंगतोऽन्यदपि किंचित्तदेतदेवं लक्षणमैकपदिकं नाम प्रकरणं गवादि वाजहादि स्नाग्निशब्दान्तं अथ यत्तु नर्जन नैघण्टुकं देवतानामस्मिन् मन्त्रे इदमन्यद्देवतोपवा

च्यनवर्तत इत्ययं विभागः प्रायेण नित्यत्वेन तदेवं लक्षणं प्रकरणं दैवतं नामाग्निशब्दादि देवपत्न्यन्तं तान्येतानि त्रीणि प्रकरणानि नैघण्टुकमैकपदिकं दैवतमिति। अनेन प्र

करणत्रयविभागप्रपंचेन व्याख्यातं निरुक्तं शास्त्रमिति। तद्यदर्थ उच्यते मन्त्रे इति पंक्ति नैघण्टुकं त इदमुक्तं नैघण्टुकमिदं देवतानाम प्राधान्येनेदमिति लिङ्गेन ज्ञायते कि

८

मिदमुक्तं भवति निरुक्तलक्षणेनोपदिष्टा तद्इति पर्युपयुक्तसहकृतः यदति प्रधानमथ्यदेवतेध्याय स्मिन्प्रधानदेवतायो यमथ्यदेवतास्तस्मिन यद्देवते मंत्रे यत्कर्म तथैम
यथ्यं प्रधानायां मंत्रदेवतायां निगमथ्यत्वत्र विप्रयुज्यमानमंगलादंगच्छति मंत्रवाक्येनेष्टं त्कं तदित्यायते गुणभूतमित्यर्थः । संज्ञा हि तेयमभिधाने तद्यथा ॥ अथ यं न अ
ष्टुवर्णा ॥ अथ्याप्ययाज्ञोनेष्टं ठुका । अग्निः प्रधानं सुमन्त्रोपयार्थे गायत्री वा रयंतियातु शंशनेन विनियुक्ताः सामाश्च वारवंतीयश्चोपायनिः अग्नं तवाअग्नमिव श्रा
अग्नियममेतरदेवानां वारवंतं वालवंतां सुपाश्चं सम्यातितरां वालवाक्यवतिष्टं यते परिवत्सेतेव नतथा आतमिववंवंदध्येवंदामहे क्रमः । नमो शितेन मङ्कारे अग्नेवाह
विरुद्धयतेः कथमश्व छितं कथं वावंदामहे इति संम्राजंतं दिप्यमानं अध्वराणां यज्ञानां मध्ये वस्थितमुष्करवेद्यादिषु विदेश तिं ऐतार्थे सिध्ययेवंदामहे वालशदसामि
गमशश्रक्यश्च निगमप्रशक्तश्च निवृषवनं वालादंशवमश्चार्थी सवंति ते हि दंशादया निवार्य तदंशाद्वेशेश्च प्रशक्ता उप्रशक्तश्च निर्दवनं दंशोट्स्वत शिति दृश्यतिश्च
सा द्वितीयपुरुहरणी ॥ रह सुगोन स्मि मइतिगसयोनाश्वेन्द्रभृक्षच्छयमार्षे विष्णुश्चैवरथयश्चहविषो याद्याः इन्द्राश्चो प्रधानः सुगोनेष्टं ष्टुका । सुगो नश्चा स्वयाद्यावा सिंहावा
सि माभीष्मण कुवरक्षमिति वरणा । हिम प्राणिवद्द जिवनाशि रिष्टाः पर्यसा भ्रयावयधाकं विदथं ता नि विशेषं दंततिते रणानि भूयमाणी ॥ इहकर्मणि दे
१९ इं द्वात त्वमद्यातु सा एकं सा सत्कायेष्वं संक्रातितं पच विशंसायती क्षीकत्यती गं ह्वेदमायो मस्वंतंसु नि सितं सवातनो विना क्षि विताडयाप तानस्मछवृध
एकप्रद्वारवर्जितदेशाकृष्यानपिवन हिनस्मि कथविस्मार प्रेरयच्छहरमभनरागमनाय अथर्ववेदेवताशिधानमेतत्कुवरइति मतः क्वायं नवरत्नीति गीरि

ना ३

स्थामेघस्थानीतीयान्तुपञ्चीणिशक्रयोरिति विज्ञदेवो वेद शब्दाशथापजेनुरूपाणा ॥ ते भु विपरिनमननात्सर्वत्रोभुखानेवार्थीभवतित्येष्टनेन स्तदर्शीतं लवतीयश्रवेदे
वतानिधानमितिष्ट्रगादिशब्दानिगमप्रशक्ता निर्वचीति छ्रोमारष्टेर्येतिकर्म्मणः नित्याष्टसोगच्छतिभमो विग्नत्यस्मात्सर्वएवहास्मान्दिभेतिभीप्रशब्दं सान्नप्रशक्तं निर
हाप्रोष्येतस्मादेवेति कुत्सरइतिपरतिकर्म्मकक्षितांवरतिष्टसोकर्म्मक वि आधोवर्षिसंदोवाक्यायंनवरतीतिदेवतानिधानत्रगीरिःसज्जीर्णोनवतिासमस्तेहा
सातज्जीर्णइत्यष्टमोनवतिपर्वतशब्द पर्यायाख्यातुप्रसक्तं निराहापर्वव स्तेतजुतीशिराशिषुस्संधिविरसोतद्धात्रद्भिरिलवतिपर्वशब्दं नियस्तंच सक्तं निराहापर्व
पुनःपुनातेपुरणार्थस्यपूरयतिहित्ते शिलाशिखवर्द्धे समयोखिलंपर्वतंप्रीणातेर्वातर्पनार्थस्यात त्यारेतदर्धमासपर्वाकिंकारणंदेवनस्मिन्नुहविर्भिःप्रीनंतिनदा
संधिमात्रासानाआकालसमिषिष्टसिलाशंधिष्ठसमानंसंधिवमितिदेवतानिधानपञ्चमेघस्थायिगीरिःग्रामेघायिगिरिरित स्मादेवा प्रसापिसमस्मजीर्णोस्तवधन
तद्यानिनामानिप्रधानायस्कतानांदेवतानांतदैवतमित्याचक्षतेतदेयस्मिन्नाद्य माध्यामोनेघंडुकानिनेगमानिहेह।मदेतद्यतेसामाम्न लक्षणोपलक्षितप्रकरणाद
यविप्रागेनावस्थितोगवादिदैवतत्यंतःसमाम्नायोयमादुर्वाद्य आच्यतरवितिर्युपयुक्तस्रष्टव्यःजानितामानि॰सावाद्यस्कंतीनामसम्बादिनांप्रधानाम्नावेनयासकायंनेरि
यानास्ताक्तेनताप्रताः र्वाव्यक्तस्यदेवतास्यासांकिलयानिनामानिस्त्रत्रमेदिनिर्दिवपलंतानितानिसवोध्यपिप्रकरणेउपरिष्टाद्स सद्दितानि॰ तिपदेकायामासा
स्ययाप्रकरणसंज्ञयाव्यवस्थितेआचार्याःकतमयाउच्यतेदेवतमित्येनयानिरुक्तहीयमेतयेसाङ्गेतेतिप्रायःतत्पुनरेतदैवतंप्रकरणमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामोऽथमाञ्यथा

आह किं कारणमिति उच्यते गुणपदेशव्याख्याने प्रधानदेवतायत्ता हि --- नाभिधायेण देवतापरिज्ञानं तत्फलाभिधानमिष्टं च कथं नाम दशाब्दं स्यादिति यानि
पुनर्नैघण्टुकानि निगमादीनि नैगमानि हि निरुक्तहादीनि --- केवलव्याख्याया मन्त्येत देवता देवानुवर्तिनो तत्तेन गवादयो --- निघण्टुकाः तद्देशादेके नैघण्टुकं
करणं निघण्टुसंज्ञा - व्यवहारो लोके निघण्टव --- ये खल्वपि नैघण्टुकं प्रकरणं निमित्तं नैगममित्येक --- निवपदानि गौण्यानि च --- इति
॥ ॥ इति श्री ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ अथ निर्वचनं ॥ --- सुसंबद्धप्रयोजनमभिधेयं दैवतं ग
पूर्वं च सप्रयोजनं निघण्टुसमाम्नायविरचनं च प्रकरणत्रयविभागेनोक्तो दैवतं प्रत्यक्षं नैघण्टुकं नैगमं प्रकरणं च --- पुनरेतेन निर्वचनलक्षणमनुक्तानशे
क्यते व्याख्यातुं यस्मादर्थं तस्मात्कारणं निर्वचनलक्षणतो व्याख्याया महति वाक्यशेषाः अपि हि तस्यार्थस्य परोक्ष --- ट्टे निष्कर्ष विग्रहा वचनं निर्वचनं सप
प्रनिर्वचनाय उपायतो व्याख्यायते इह हि त्रिधाः शब्दाः समर्थाश्च स्वरसंस्काराश्च असमर्थस्वरसंस्काराश्च तत्रैवं सति ये भूतावत्य -- र्थोऽवैपरित्ये तत्प्रातिपदिके नगुणेन
न्वितौ दृष्टौ । तो प्रदेशाभिधायिना धातुरूपेणान्वितौ सर्वधा वक्तुगतौ अभिधेयं संधा उत्तपंथास्तानि निम्रा --- लक्षणमेव तिब्रूयात् आह कुतो वा यस्य इत्या
यते अर्थं प्रधानत्वात् अनाहत्य लक्षणमेष नैरुक्तो निब्रूयात् तस्मात्प्रादेशिक्यतरदम्युच्यते । येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादिति अथानन्वितेऽर्थे
प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येन अथ अनन्तरमविद्यमाने तत्प्रत्यर्थमाह --- युक्तेन शब्देन यत्र निर्दिश्यमानः शब्दोऽर्थवाक्ये उक्त

नै २ प

क्रियते । अत्र यथैकार्थीभवति यथैव शब्दः आदेशिके न विकारेण क्रियमाणो ऽपि वाशोस - - ण स्थमान आदेशिक एवस्थादेशमर्थ एव तां प्रदेशाभ्यामभिधेयसम्बद्धां क्रिया
मभिधातुमाह तत्र किं कर्तव्यमिति । उच्यते । तत्रैवं सत्यर्थनित्यो भवत्वर्थप्रधान । स्तद्यथा शब्दनित्या । - - सो ऽनन्तमित्युक्ते शब्दप्रधानमिति गम्यते । एवमिहापि अर्थनित्य
इत्युक्ते ऽर्थप्रधानमिति गम्यते । एवमिहापि अर्थनित्य इत्युक्ते ऽर्थप्रधान इति गतं निर्वृत्यादर्थो हि प्रधानं तद्गुणभूतः शब्दस्तस्मादर्थसामान्यं बलीयः शब्दसामान्यात् । यो
वार्थसामान्यमपि नाश्रितं तत्राविद्यमाने ऽर्थसामान्ये नापि निर्वृत्यादेवाङ्क्षिं धातावयं स्वरो वर्णो वा मया दृष्टः स एवायमस्मिन्निर्दिष्टानेन लक्ष्यते तत्स्थे वस्तुत्वं तत्र सर्वार्थे स्व
तस्मिन् निर्दिष्टे नेत्राह त्यस्य व्यतिरिक्तत्यस्य त्यक्तः प्रकारः स्यात्तद्यः एवमविद्यमाने ऽर्थसामान्ये स्वरवर्णसामान्यमात्रेणापि निर्वृत्यादेव । न चैव निर्वृत्यादि   सुप्त्यान्तस्य
त्यतत्त्वमतेन लक्षणे परान्मुखे खुशब्देषु न संस्कारमाश्रयेत । किं तर्हि अर्थसामान्यमाश्रये तच्छब्दसामान्यं वा । तद्यथा । अविनोदार निर्दिष्टशब्दाः उक्तः ष्टाधाः प्रिति येयसम्बन्धा
संतरश्रियागुणसामान्यस्य स्वमात्रमाश्रित्यानेष्टे वार्थान्तरे प्रवर्तते । तद्यथा । प्रकृष्टे ऽपि तायां प्रकिनोगं धार्वः । अत्र यथा स्यादवृत्तिः शप प्रभृतमर्थमभिधेय प्रकृतम
गवैश्रया सगात्वमार्थमात्रं सामान्यमाश्रित्य सर्ववैवातिप्रवृत्तायां इयस्मिन्कृतयत्नत्वमनो कौशलो भवति । स तत्रोच्यते प्रवाण इति । तद्यथा अविनोद्याकरणे प्रतिनो
नकृतीपरमे वोदारत्तिप्रागारासंनिपाता कृते माङ्ग नेवोदाकृते न्नैवसारथ्ये या वहत्यसौ सङ्ग्रावा सन्नतारवाडुस्वरः त्वहि समंजसा वृत्तिरथ्यशब्दस्य सपाद्य अ
वस्य मर्थमाकृताद्वविधायित्वमात्रमेव समाश्रित्य प्रवृत्तायां क्रिकाश्चिकर्मे विदाकृतमेवलब्ध यित्वा प्रागेवप्रार्थनाद्वदातिष्ठत्वादरत्वख्यामत । एवमेव निर्दिष्ट
८

त्रिलिङ्गः प्रदेशे द्वीप्यां वारणाद्यामायेन वर्मिशितः सस्तृतिनित्रिशः षङ्गः ॥ अस्वस्य ग्रहणाद्वृतत्व ग्रहाद्य शब्दस्य समंजसात्वन्निः ॥ सएव छेदेन समस्त वपुंक्तो र्थसामान्यमात्रित्य सद्वो
नैकप्रवृत्ताः यो हि लोके कूरो न वत्तिस निर्द्धी ॥ सत्यत्वत एवमेतेकथायुण सामान्यमात्रे एव वर्ततो यद्वेते एवमस्य पि जहितयाः ॥ अथ कृतार्थमर्थसामान्येन निर्व्यक्तया ॥ अथ
वर्णसामान्येन प्रवृत्तश्च वेदाहरणानि सरणएव हि नेगमाः शब्दात्सत्या अथ वर्णसामान्यमात्रेणैव नितरन्तं ते न च निरुक्ते कारकसारकलापकादिशब्दाः सुत्याद्यं ते सु
बोधैव हि वंते षां ख्यत्यतिः प्रसिद्धेव वैयाकरणानि सर्षिपव हितेगमाः शब्दाजदादय रवर्णसामान्यमात्रेणैव भिन्नत्वं तेन न च निरुक्ते कारकस्वरकलापकादिशब्दाः ख्यात्यां
तत्सुबोधैव हि तेषां ख्यत्यन्तिः ॥ प्रसिद्धैवस्य व्याकरणमिति यएव कुड्डबोधाः ॥ परोक्षातिपरो ऋष्ट्रतयाः ॥ विलम्बकृदरोहरयैतस्य पूर्वसद्वाद्यस्य पएव द्युत्याद्यनितव्यंते एकनिरुक्ते
कारकस्वरकलापकादिशब्दाः ख्यात्यां तेसुबोधैव हि तेषां ख्यत्री ॥ प्रसिद्धेषु घव्याकरण इति यएव कुड्डबोधाः परोक्षातिपरोक्षहतया विलम्बकादरोहरधैतसपूर्वसद्वा
दयस्तस्य एव ख्यात्याद्यनितव्यंते ॥ तत्र हि विशेषेणार्थवत्ता निरुक्तया ॥ तार्थवार्थस्य माध्येन वा ॥ सद्य सामान्येन मया निरूपयासते शुद्धस्मा डियते अत्र हि किं कारणमिति तुच्य
तो विशवत्योङ्त्रयो हि लक्ष्यंति हिंस्यं हेत्वर्थो ॥ यस्मादिव यत्य दिवक्तु संशयवत्यः ॥ शब्दानामर्थं हतयो लक्षयंति ॥ नानाभावेनार्थस्य वस्थिताः प्रवृत्तिरिति ॥ एवं शब्दा नैवं
धारयंतः प्रतिपन्नं समोहारतत्स्वास्मिन्निती विशयाः संसयद्वति अत्र केचिदर्थसामान्येन कवि वर्तन्ते शब्दाः केचि स्वरसामान्येन यत्र एवमतो विलक्षीरपियसार्थमे
वसंतमयेयद्वर्धीक्षरपदस्य करणविरोधेन किं कारणं ॥ तासामपि हि व्यत्ययो लक्ष्यत्येव ॥ छयाद्वाने सुपोलवंती ति हि वैयाकरणाः पठंति ॥ दर्शयिष्यातिकायमपि विश

9

क्रि वैणर्णित्म सं तद्यथा हस्मु सो केरित्य वमादि अत्र नैव क्त्वा विशयवत्यास वंतीति अर्थ न व्याकरणे पि शब्दविप्रचिन्तामेव संवंतित्येवं दर्शयति क्रा मवतमितिश्च । राणाद्वि व एव
दिद्यो तो इत्येवमादि क्रुद्धा क्रुद्धा ने । तथ्य प्रवृद्धेय्य प्रवृत्त मिति अत्र द्वकारस्य आकार अधातुः । रो विद्याऽऽत्य यस्य कारः तत्रैव सति होदद्यो रिति वर्तमाणे आ उत्त पसर्गा त्र्यादितकार
सवर्णेऽकरो म इस्मृ वर्णेड इति धावं अल्प तकारस्य लोपे हातेस्वरि वेति इकारस्य व वें हाते परः सं निकर्षः संहितेति धातु तकारस्य त्यय तकारेण संयोगत्वा पीति हलो न तत्रा संयोगड्ड
। तत्रस्यपादि समासे कृते प्रवृत्तमिति भवति । एवमेव दोश्च खंड नङित्यश्चावपृथ्व्या वन्नमिति । अत्रापि इकारस्य ऌकारस्य धातुः परो । निष्ठा नकारः अत्र आदेश उपदेशो सिति त्याका
रस्य आकारे कृते तु तस्यावलोप सर्व परगमनं आदि समाशा सर्वं वदेवा एवमण्यो द्विनारादि एवं शिष्यते यथागयोरेव मध्ये घाम पिहस्या यथा संख्यमत्र विधेयं यथा पाद्ये निर्दिष्ट
नवादि लोपो न सतीति प्र सतीति अत्र उवित्यश्च निर्दिष्ट आनेष्ठ कुतीति वर्तमानो म सो रलोपइत्यादि लोपो भवतीत्यो यं घावा स्वावङ्का शा पक्षु यते तस्मिन्नुक्ते तेकस्य नयोगः अत्र
सती तिा एवमन्येषाम पिइह स्या उ विधेयं यथा संख्यं अथाण्यं तलोपो भवति गम्या गतमिमिति अत्र गमेस्त्य ये अपरतो नुनासिको लोपो भवति अनुदात्तोपदेशेत्यादिसूत्र ति
एवमन्येषामपि इहष्टव्यं उत्तु विधेयं च यथा संख्यं अथाप्यु पधा लोपो भवति जनमत्रर्थमुति अत्र गमेरलोपः अलो अत्य कर्ष उपधे त्य कारस्थोपधा संज्ञा तस्य गमहनजन खनघसां
परतःक्ङ पधा लोपः एवमन्येषामपि इष्टव्यम उ विधेयं च यथा संख्यं यथा उपधा विकारो भवति राजा त्र दंडिन्न इति स्थिते नोपधायाः सर्वनामस्थाने वा संबुद्धाविति दीर्घत्वात् दं
डिन्नित्यत्रापि यिङ्गह स्थार्यमणां सौ चेति दीर्घत्वं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यन्तरयोरपि नकारलोपः कृतं तरानां दंडीत्य अत्रोपधा विकारो भवति । अथापि वर्णनो पो भवति तत्र

६

मातिं अत्र च कारलोपः । या वामी येवमेतद्रूष्ट यं त्रयं वंछादस एव अत एव च क्वादस च्चादेव मेवमाम्बाकार्ये श्वयंपाठितो या मिमत्सह इति भवति त चाया सिस्यनयाहद्भुभाजया
हतः श्रुतः शे षो सद्गुणं ष्टा वा आज्याकृतिरनयामा ज्ञायकेक क्रउसमिष्टयसुष उसरका लेक्ष यतेया उम छेष्ठ वाफ्रणष्ट ह विमोयाज्योमाहे व्रत णमदहं वं यज्ञणं
यामियारस्यर्थः किंयममान विप्रतां कथं जनयो वेवल णाज्ञाएयुष्माभाष्य नवंदमानः स्क्वशः किं वियदे वर्षमयाया व्यसेतदेवाय मपि प्रयमानो हविर्तिः संस्कृते: सा
ज्ञाय्यादितिरासा ह्यता वावां नवंतमेक मेवार्थयाया वक्ता स्फातिविह विर्शिक्षसव महद्भुमानः अक्रुध्यध्वं सर्वापिरियाचमानः ऊध्यती व्यतष यज्ञ ज्यो रेज्ञ एवाधि द्रुष्य स्वहया
वेवंनमावयोर सिसेतमर्थक्तु सदस्यसासे त्यकंपददं संवो ध्रुनं वस्तेन्द्र संसवज्ञ कृतव सणमाण: अस्माक यांच मोमानानत्यज्ञ प्रमोषी: । उतनयो सिसे तो यो सि हिमित्य
सिद्यास: अथापिवृद्धिवर्णं लोपस्स्वरति अत्रसवर्णरिफ यो लोपः अवर्ण एकरफ तव्द्रां क्रामिवदनुप्रतिष्ठो इस्टच आक्रयतेअवर्णेनसाकामथायायादि विपर्ययेण भवति ह्याकानक्रम्
मोति कम्म घ्नेनो विद्रुद्द्यो इति । कृत दीप्तो । तस्यापि च्याप श्यो च्योति हितः सं त्यसस्यघन इति विद्रु दन्दु विदानतेः तस्य विंदुः । नटवृतेय । । अथाप्याद्यं न विपर्ययेण भवति ज्ञाका
कुं नर्जुः सिकता ज्ञोति स्फतिन्नारगतस्याद्यं तिविपर्ययेण ज्ञाका ज्ञड विसर्गं मक्रु । । कश विकश नतस्याशिकता: कृतीष्ठ इन्ने ततस्कुः । अथाद्यं मध्यापत्तिर्भवति द्योमेध्या नाधामाद्यं यद्रू
व मेधुनि । वहप्राय ते तस्यात्याय त्या अंहः । । मिहस वनेत स्य ॥ नह यवनेतस्य नादीं धोगाह विमोडजेतास्छगाधं वाधव प्राणेतघ्वव दूः मदत्प्रोत्यमध्या अथापिवर्णापजन
घास्त्वाद्वारां महद्रु इति द्रुसुह्रेपणे ततधृष्यासु । वाणीपजन कृष्णू संसक्तो द्वार । भारूणाके ततधृष्य भरूजाः । । एवं घाक नतोपिलक्षणं ततः प्रधानेसतप्र्थश्च शतलोपे मोविपरीतामत

10 स्थानं हि प्रः किं तु तन्निष्कृष्टं यदर्थप्रधानमेव तस्मात्सुक्रमथानन्वितेर्थे आदेसिके विकारेऽर्थे नित्यः परिच्छेदके न विद्यते सामान्ये न विद्यमाने सामान्ये एवं स्वरवर्णसामान्य
स्वरवर्णसामान्ये विभूयाद्वित्तको रपि यथार्थं संनमयेदिति एवमयमादिमध्यान्तलोप आदिमध्यान्तविकारो वर्णलोपो द्विवर्णलोपश्चाद्यन्तविपर्ययो पवर्णोपजनः छंदसिभा
षायां अङ्गस्थः दृष्टाव यथासंनवमन्त्रविधेयं अतः परं संप्रसारणसंज्ञा वर्नितिष्यते। तदर्थमिदमारभ्यते तद्यत्र स्वरान्नंतरात स्थाने तद्वा नद्वेव तितथि प्रकृतिनां स्थाने प्रतिप्र
पदसंज्ञी तिसंप्रसार्यप्र[illegible]स्थे संप्रसार्यं प्रकृतयश्चो भयश्च धातवः। तत्रैवं सत्युभयप्रकृतिषु सामान्यविषयगतं यद्वक्तव्यं तदिदमुच्यते इति यथु पड्डुकशब्दः। आह इदमेव ताव
द्युज्य ताद्युभयप्रकृतीनां किं लक्षणमिति। उच्यते यत्र यस्मिन्धातोः स्वरादकारादेश्च अन्ताश्च नंतर्हिता न च यो स्वं जनेन पराबाढ वर्णा वा अंतस्थायालया ना मयतमो वर्णो तद्वा उभयो भ
वति किं तत्र पतदेवलक्षणं न वा न तथेति। प्रकृतिनां शब्दानां स्थानमाश्रयमित्येवमाचार्यः प्रविभागेनोपदिशेदिति। तद्यथा यजदेवज्ञासंगतिकरणेष्विति यत्र भवतः संप्रसार
णपक्षे तावदिष्वानुरक्षिः पताः शब्दप्रकृतयो भवंति श्च संप्रसारणपक्षेषु नुयष्टाय इष्टयष्टुवमित्येताश्चैवं सति एवं प्रकारेण सिद्धायां मर्दसिद्धा वस्तूपपद्यमाना या मितं
यापपिपादयिषेत्। उपपादनमिच्छेदर्थद्वयोः संप्रसारणसंप्रसारणोक्तयोः। यथैवोपपद्यते यथैवोपपादयेद्यथैवाभयथा एवमनुपपद्यमानार्थेषु यत्रपुनिर्ययं यथा
यथापपद्यते नार्थय थोपपाद्यये दर्थलक्षणस्याप्यविहितमार्थतो मनोपायेनाप्यर्थे प्रधानत्वात् तथा एके ल्प निष्पत योभवंति। एतस्मिन्नपि संप्रसारणलक्षणे सति प्रके
षः वतोप्य नियतयोभवंति। श्रयेण शब्दरूपेण संप्रसारणप्रकृतिरस्ति निष्पते तस्याप्येवं द्वितं तद्यथा। एतदुदाहरणजातं पृति सिद्धं इष्टान्[illegible]मिति॥

पुः कु

१०

श्लो: २३

घारे र्गत्यागच्छतिप्रत्यये परतः ह्लो: शुं शुंतुन्ना सिकेचेतिवर्त्तमानो तत्र चरस्य विभवाक्यधायाच्चेत्फज्ञावः क्रियते क्रियते ततगीतिरिति नवतिप्रदमद्दं नोतस्य ष्टुरेफाः सं
प्रसार्यमाण रिकारो भवति एवमेव अर्थप्रख्याने तस्य दृष्टु॥ दृष्टतः कृण: शब्दार्थस्य कृणाउ एवमपि संप्रसार्यविशेषः परिज्ञेयः। शब्दा निर्बूयता अथापि नाषिकेर्थो
उथ्यो नेगमाः कृतो भाष्यन्ते। अथापि इमपरस्तु पेक्षितव्य मनेन शब्दा निर्बूवितास्ता दूकिमिति। उच्यते भाषिके धोधाउथ्याः भाषायां प्रायेण प्रसिद्धः प्रयोगः स्वभाषिकाः स्वे थोनेग
माः शब्दं वेविषयाक्तताः कृत्सत्ययो न शब्दा भाष्यन्ते विधिप्रियन्ते। भाष्यं तदर्थन्त्यर्थं तद्यथा। दमूना: देव साचाइति दम उपसमेत छ्राभाषायां दमा त्यनद्भाष द्रयं त्यनद्धा। दमयं त
नद्धा हृं दांतो नद्धा। नित्येवमा दृयः प्रयोगास्तन्वंति। छंद सि उन दृष्टुना अत्तीउच्यतो शताधाशद्वभाषा च नकेन चिन्निर्वक्तव्यः दमनाद्दत्येवमादिना। एवमेव साधक्रोर्भाषा प्रायोद्द
त्रे मिश्रं त्वेत्साधसमितमादयो मित्रमिवद्धेत्साधसमित्येवमादिना प्रकारेण निर्वक्तव्या। अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः। निगमे द्वंद सि येषां प्रायेस प्रसिद्धाः। स्वेथ्यः सा माष्य
कृती भाषाभाषिकः कृत्यस्य या भाष्यन्ते विद्धीयंते। तद्यथा। दृष्ट्यं घृतमिति उषद्वा हे एव प्रायेन हि छंदसि प्रसिद्धः प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्यक्षा अरातय इत्येवमादी। भाषायां अन उमामिति द्वय
३४ ते प्रघे पने कगमस द्वसामाष्येन निर्वक्तव्यः पंचमवष्ट दृरणदीर्घोः। तस्य छंदसि आद्या जिधर्मातिप्रसिद्धः प्रयोगः भाषायां उनद्वतमिति क्रियते। स एष जिघर्ते रेव ह्लांदस च्या
सामाष्येन निर्वक्तव्यः एवं भाषाविषये अछंदो निपाता निर्वक्तव्याः। पंचमवष्टदृरणदीर्घोः। तस्य छंदसि अवाजियाः। यथापिदमपरमपेक्षितव्यमनेन शब्दा निर्बूवतान्या
वि२ दूकिमितिउच्यते प्रकृतय एवैकेषा भाष्यन्ते प्रकृतयएकेषु सा कृतय एव धातुशब्दानां भाष्यन्ते विकृतय एकेषा धातोराख्यातपदभावेनयः प्रयोगः सा प्रकृतिः। नामा कृतस्य

का.कं.२

तथैव यः प्रयोगः सा विकृतिः स एव सवतिर्गतिकर्म्मार्थत्यर्थो धातुः कांबोजेष्वेव भाष्यते ह्लेच्छेषु प्रकृत्यापि प्रयुज्यते आख्यातपदभावेन। सवती गच्छतीत्यर्थः तदुदाहरणविशेष
प्रशब्दः शेवोजशब्दो निरुच्यते। कंबोजाः कंबलभोजाः। ते हि प्रायेण कंबलान्भुञ्जते हिमवत्प्रायत्वाद्देशस्य। कमनीयं वं भोजाः। कमनीयप्रार्थनीयान्निःस्वा वंते हि इदानीमप्युप
भुंजते प्रचुरत्वात् तद्देशस्येति। कंबलशब्दं वियस्य असकृन्निर्ब्रवीति कंबलः कमनीयो भवति प्रार्थनीयो हि शिशिरार्त्तैरिति। विकारमस्यार्येषु भाषंते शव इति आर्येषु जनप
देशेष्वेव सवते विकारं भाषंते [illegible] कनामधेयप्रभृतमेतं प्रयुञ्जते कथं सव इति एवमेकेषां स्यात् [illegible] प्रयुज्यते कर्म्म इत्यस्य [illegible] तमाति चं विकारं चं च अथवा [illegible] नावत्यके
षु गमनस्यो [illegible] प्रयुज्यते। एकेषु [illegible] तनारहि तइत्येत [illegible] ति चं विकारं चं च द्विति उपदाहरणं दातिलं वनार्थम [illegible] दा निर्य [illegible] लवनार्थेऽप्याच्येषु प्रयुज्य
ते। तथा निहिचिदानि [illegible] अयमेकेषां [illegible] प्रयुज्यते दातमिति दायतेमनोति दात्रं [illegible] इत्यर्थः। एकमेवपदनि [illegible] अनेनप्रकारेण एकपदानि नि
र्ब्रूयात्। [illegible] निगमश्च [illegible] यावादेशमाघाश्च सिध्व विभागेन [illegible] एवं तावदनिष्ठितयुक्तेषु पदेष्वपि किं पदार्थः उक्त समासार्थो वा [illegible] मिति उच्यते
[illegible] तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेकपर्वसु च पूर्वं पूर्वमपरमपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयात्। अथशब्दो विशेषाधिकारार्थो। तद्धिता इत्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धिताः। समर्थात् प्रथमा द
द्विरित्यधिकृत्य ये विहितास्ते समासाः [illegible] तद्धितसमासेष्वपि शेषेणैकपर्वसु वानेकपर्वसु च एषु पदेषु च [illegible] दंड इत्येकपर्वा तद्धिताः। वार्ष्यायणि इत्यनेकपर्वा [illegible]
नेकानि होषु पदानि [illegible] तत्र [illegible] प्रवर्त्तते। तद्यथा [illegible] पत्यं वार्षः। वार्ष्यस्यापत्यं वार्ष्यायणिः [illegible] रित्येवं समासेष्वपि एकपदेषु वानेकपदेषु [illegible] निर्ब्रूयात्।

११

पुत्रष

वस्त्यामत्र एकशेषश्चैकपदसमासः सरूपाणामेकशेष एकविभक्ताविति। तद्यथा। उरूश्च उरूश्च उरू षोडशश्च षोडशश्च पुरुषाः इत्येवं द्विपुरुषं द्वंद्वयी सा वा कर्मधारय एव च ना
एव मक्षावक्रो ब्रीहिः षष्ठ्यः सता। एतेनेप्यदेसमासात्र संख्यास्त्री द्विगुः। पंचपूली पंचस्थली समस्थी इत्येवमादीनार्थे द्वंद्वः। स च उन विभाषयैकवद्भवतीति। तद्यथा। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः। अहि
नकुलं नीमार्जुनं वासुदेवाः इत्येवमादि। उपसर्गनिपातपूर्वकोऽव्ययीभावः। तद्यथा। उपनिकं अनुसमुद्रं यथाशक्तीत्येवमादि। तुल्यविभक्तिलिंगयोः समानयोः पदयोः सामानाधि
करण्यः कर्मधारयः। तद्यथा। कृष्णसर्पो गोरक्ताः नीलोत्पलमित्येवमादि। एते षट्समासा एकपदीभवंति चार्थैकपदत्वेन। तद्धितसमासेषु पूर्वपूर्वनिर्भूयादर्थसमेव प्रविलज्य विदृष्ट्ये
त्यर्थः। पूर्वं तद्धितार्थं निर्भूयाद्यष्टात्यदार्थं समासेषु समासार्थं पदमपदार्थं तदेतदेव उदाहरणे प्रदर्शयति। नद्याः पारं। अपारं। पादं दंडः त्रपुषस्य इति दंड इत्येष तद्धितः प्रथमः
त्वविशेषणं पूर्वं तावत्र तद्धितार्थं निकस्मिं श्चिदवधाने दंडमर्हतीति निर्वृत्तः। अनेन वा कर्मोपपदादिना पदसंपद्यते संयुज्यते वदंड्यः। अनेकता पदार्थे निर्वचनं दंडो दद्य
ते घरियत्यर्थं तस्मान्नश्च धार्यते। घोपरायेषु राजन्तिः। अहरहश्चरत्वविहायो गोर्दद्यते धार्यत्यर्थ इति। उच्यते दृष्टो लोके वदेव परे तावद्विधे देवाश्चकारेवापद्योतिः। तथा लोके
करोदतेमर्निंश्च क्रूरेनामराजा। अष्टंलकाविपतिः। महहतेमनिश्चमंतेननामानसिनमा। लोकेप्येवं धारणार्थं ददतिर्नीयते दमनान्दंडस्त्वेवमोपमश्च वश्च आचार्येभिश्च अत्र तेन हा दांतो दा
तराजन्तिः। तेनादांता कश्चिद्दांतो भवति तमधिकृत्य वक्तारो भवंति। दंडमथ्याकर्षते हे सलासद्वा। तेन संपद्यतामर्यंत तो दांतो नविष्पत इति एवमयमर्थयांदृष्टः। एवं वदमनो ता८
दंडस्त्वोपमश्च वश्च आचार्य इति मयोतानद्धितसेवद्धितीयमुदाहरणं कद्वास्मुरश्चेति कद्वा इत्येष तद्धितः। आरुका उनरियं कच्चेति। उच्यते। जघश्च समनाहरुतुः। मावहोस्मच्छतो। एवंक

त्वा पुनातद्धितार्थेब्रवीदिति। कस्मं संभवतेमाह्निकत्यमंपुत्रासवति। कस्ते नवावत्सा अकमायपदार्थे निर्देक्षि। कस्तोगाहतेविलोडनार्थस्याकारयोखहिवले
नविलोडनोयेतिद्याद्धादिरुवंमत्रपुनः कमइतिनामकरणाः संन्नेमध्यादाघंतविपर्ययायिदिग्ययाप्रदर्शितंयथासंभवंयाघं। तप्रतत्रव्यातेर्थमर्थे कोम्न्यासः ककारः का
कारः कख। एककत्र प्यते। अर्थेवामेनवाककारः। कथं किमस्मिन्नरवानत्पेवं किम स्मिन्नरवापमीयमस्त्विन किंविदपिस्त्रदर्शनीयत्वात्राशक्तनीयोयमित्यर्थः। समासपदे
कत्व। किंपः सककत्त्वादत्फव्यते। कख्याते। कवते वोनित्पकोलंस्यसोखेदशीलत्वाकंडूंददातीति ततोनाधेकत्वतेयतस्य स्माकर्षेण क्रियायोगात्कस्त्र समासमाश्रा न्मनु
थ्यकदपंथ्यसामाख्यान्मनुष्यकलोपिकस्त्वत्फव्यते। वकुमूलसामाख्यावक्ष्यापियोवकुमूलप्रदेशसकत्वत्फव्यते। तांसवतप्रतिकत्त्वा। अथेतुबुवते। नूत्रेखेम
परंप्रविभप्यनिर्देश्यादितिपूर्वपदंपूर्वमेवप्रतिपद्यनिर्देश्यादपरंपदमपरमेवेति। एतस्मिन्नर्थेकिल्याभानेपदानामेवयोर्द्वीपर्यं निर्वेवमेव। तद्धितसमासयोस्त्वनियमः।
स्वार्थविपर्ययाद्दर्शितम्। पूर्वपदवत्वर्थः। सावीयान। उक्तंतन्निर्वचनलक्षणं। सोऽत्रहरणं। अ... नासमासा... दारहरणमुच्यते॥ ॥राजपुरुषोराजपुरुषपदेराज्ञत्वफत्केस
र्वेषगम्यतेघंपद्यासमर्थोऽत्र। तथापुरुषडत्फत्केसर्व्वः ग्रामागम्यतेनिर्देशसामर्थ्यात्र। अथेदानीराजपुरुषडत्फत्केराजपुरुषमथोम्यःघा। मिन्यो विनिवर्त्यस्य
त्मनिसंयुनक्ति। पुरुषोपिराजानमन्यथ्यःघेभ्योनिर्वर्त्येघात्मनासंयुनक्तिनोनुनावध्योऽध्येनश्लि। मेख्यपदार्थेकोभिशःसंपृष्टपदार्थौसमर्थ्यते। अथेदानीराजपुरुषंअ
नायताभित्फत्केनराजानमानयंतिनापियुरुषमात्रेणाप्फमयं। किंतर्हि। राजघ्यामिकंपुरुषमानयंति। एवंसमासार्थःक्कृतःपुनरेतदाजघ्यामिकमिति। प्रघानोपर्वने।

१२

हिंसमूहहृते विवक्षितमेवमर्थं श्रितस्राजपुत्तुषशाह्वावकनानियहप्रसक्त्वा वाहाराजादातदन्तेदीप्यर्थस्यादीप्यते। घसौ पंचानालोकपालानां वचुषा ग्रिरिषः भरिषादः रारा
रेवङ्घिर्वातयोः रसो। विषयोपत्तव्यार्थे सीदतीति पुत्तुषः। अथ यातयोः रसो शते विक्षेपनाव्रेदति पुंरीशय। मतकुषष्ट्वकथ्यते। पूरयते वी श्रौमिनेन पुत्तुषाणां सर्वगतत्वात्।
तेव नित्तिपुत्तुषः ध्रुतं शितं तपुत्तुषा सिप्रायै। वमुच्यते। प्रासंगिकं। नैगमस्थमस्यति। यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किंचित्। वृक्ष इव स्तब्धो
दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुत्तुषेणा सर्वं। यस्मात्परं अपरं वा न किंचिदप्यस्ति। यस्मान्न किंचिदप्यणीयो नापि ज्यायोऽस्ति। स एव सर्वोऽप्यसिप्रायः। वृक्ष इव स्तब्धो
निश्चलं स्वकारविकाराधर्मादिविधौ तनवतिष्ठात्मनि सर्वेभावेन तिष्ठति येन पुत्तुषेण। इदं पूर्णं सर्वमिदं जगदिति। समासं ध्येव द्वितीयमुत्तरहरतां। विश्वकद्राकर्षे इति
(विषयकर्दमकर्षिता इति विश्वकद्राकर्षः। अहक पुनरर्थं विश्वकद्रु इति। वीतिवकद्रु इति शब्दद्वयं स्वगतो भाष्यते। श्वभिः साकं यो गच्छति मतुष्यस्य कि भाष्यते। अ
थ पुनः दातीति। तत्कुत्सनादकुत्सायां गता विश्वकंद्रुदं हितश्यकुत्सितगतिर्वयदर्थ्य श्वनिःस्वदगमनं हृदानीक व्रातीति न्रातिकुत्सनानुक्रितकुत्सनमयथः। इदमे
वतावत्स्थकुत्सित्वंयदशेषश्वभिः सह गच्छति द्व्यमपरं कुत्सितं तस्यकत्वा श्वनिःसत्वानिद्वंति। तस्मा कद्रातीति कुत्सने स्फपपद्यते। अथेदानीं यद्यपि कद्रातीति वमेवस
तःशास्त्ररूपस्य कर्षि... यद्देवोऽकद्रातीति तदस्मिन्वदस्मिन्विलक्षितयमप्यस्मित्तुगतिवंकुत्सितानि विवचनानाप्रकारमिति विश्वकद्रा। अजीव सः पुत्तुषस्य मापरा देवकामि
श्विद्दर्शमानमथाङ्गपाकषाणश्वकद्रकर्षः। अथ उक्तवते श्वपिविश्वकद्राः तस्येव शिष्य भावनया हिंस्रवाक्रतिक्ष कुत्सितामवपुनःपादविकलस्य दश्यमुत्सितकु

छितत्वं वीत्कस्योरर्थे यस्मेत्वस्य माकर्षेति यः पुत्रुषः स विश्वकर्ज्ञाकर्षः अक्ष्णा नामरूपसमासं दर्शयति कल्याणवर्णरूपः कल्याणयति रूपं अभिख्यो वाक छिद्राक
ल्याणा विभावाचिमृ ... का विडेवाति कल्याणं कमनीयं स्तवति भार्थतेता मिसंतिके सुवर्ण ... वयघ्नारूपं स कल्याणवर्णरूपः अभिख्यो वाक छिद्रा कल्या
णा द्विषाद्याच्चियुद्धस्तका ज्ञिडेवाति कल्याणं कमनायं भवति प्राप्यते हितस्वेणो ववर्णो हलोतिः आह्वणो रिहिमस्त्राभ्यं। रूपं रोचतेः तद्धिया विपुनाति। पर्वेतद्धित
समासा निर्ब्रूयादेतस्य संस्कारवघनं नेकयदानि निर्ब्रूयात्। एकंकरणापपद्यहिताता निषे पिति केव लाद्यव लाद्योवपेरणापि द्वोस्वबुध्याहकमाणा तिन निर्ब्रूया
त्र निर्वक्तुं शक्नोति। किं कारणं तेषां प्रकरणादुपपदाद्वार्थः शक्यते वधारयितुं ये सोप्रकरणानाभिज्ञोऽथ च वस सूयान्त तच प्रस्तायेणायोगादपहायस्थ ।
देकं पदं प्रकरणोपपदरहितं मीहाकुलपागड्यस्य धातोः घ्यादिति तत्कं न रलमानपकस्मिन्निपतस्यांघर्वे स्यात्पृष्टि। पदेतन्मावधारितिपदमेतस्या घ्या
दि ति किं कारणं विज्ञातप्रकरणोपपदस्याद्धि समं संहापाकरणं आप्य मित्येवमनवगतसंस्काराणामेकपदानां प्रकरणादर्थावधारणमुपपदाद्वाशक्यते क
नुध्रतइदमुक्तं नैकपदानि निर्ब्रूयादिति। नावैयाकरणायेति उक्तं निर्वचनलक्षणं। अनुनायश्मिनिर्देकोघमुक्तः निर्वचनलक्षणान्यसमाम्नायस्यलक्षणं वा
कथमिति तदर्थमिति मारभ्यते — — वद वैयाकरणाश्चेस्मैन निर्वक्तव्यायं समाम्नायो। नह्यसावलक्षणत्वात्फथ्याघनिनुपमानेमेतद्बुध्येत ततो ... पवश्रमस्था
छिति कियं नतुपसन्नाय। घाककरणामधीतमित्यवतावता गौरवेणावैयाकरणाय पिन निर्ब्रूयात् वर्णापितथैवपरित्यावश्वस्माद्वैयाकरणपीदेसस्था

13

2

गुणसंनिधानायशोभयष्टिमात्रायैव निर्वचनं। किंच अनिदंविदे वा वैयाकरणोऽपि यः कश्चिदसमर्थः पवते द्वितमसमर्थाय। निदंविदे नैव निर्ब्रूयात्। अथ वा स्वयमित्यात्मय
र्थयविदे इदंविदे आत्मविदे योऽपि नो सहाध्यायान विज्ञातकल्मषो न्यस्यते नैव यत्नेन वोद्धुं शक्नुयान्न तथा शक्नुयादिति। इदंविदे निर्ब्रूयात्। अथ वा यत्किंचनामिदमिति तिनिर्दिश्यते तेन यत्न
किं विरक्तस्य शिष्यशुश्रूषायादिदं निरुक्तमात्रमणणस्कादिलितहृदयस्य गमनाय किं कारणं नित्यहा विज्ञातैर्विज्ञानेभूयात्। यो हि न विजानाति नाव बुध्यते तस्मा विज्ञाय नि लि
कालमेव विज्ञानं भूयात् सह्य नवबुध्यमाना न्नाम्नाय देव माचार्योपवासजति। यथा मे वता वदर्प नावबुध्यते किमस्माकारनादरकृतस्य बोध्य माभ्राम्यापि नमस्याने दं निर्ब्रूयाद्वय
सनायति नो भूयाद्यो वालं विज्ञातं ध्याम्नेधा विनेलपश्चिनेवायः पवकमिध्या विश्याद्वयजन्मांतरा वपो भाति तत्याप्रज्ञायायुक्तो यो वा दीपलिकामंतो ध्यामवेजाकरणाद्या मपि
निर्ब्रूयात्स्वन हितयो साध्यं किंचिद्दृष्टिा तपसा हि ध्ययमपि वेदार्थः। पशुर्न वेदस्वाय थामंत्राः आद्युरखुव मूर्खो घाष्टघि णायमेवा ग्यपि वध्ययमप्युलक्षिकेशक्नुयात्। किंचवो म
मानमवबोद्धुं यो वाच्यः कश्चिदलंपर्याप्तो विज्ञातमेतच्छास्त्रं सवेत्तुद्दहृद्याहि छिरवुधिस्मै निब्रूयादेव सर्वयज्ञाध्यानं विदिदित्वे वेदांगवेदार्थज्ञालणं। उपमान्यैवं नचि
ब्रूयाद्यद्यपि तपश्चिमेधाविद्दृश्यादीवाउक्तं हि यथाध्यायायेन निर्ब्रूयाद्यथाध्यायेनष्टह्वतितयोरप्यतरोऽत्यक्तं विद्वेषं वाधिगच्छति। अथाप्येतमर्थमधिकृत्याद्दा ह्वंतिवि
घारूवेज्ञान्नणमाजगाम ति। विद्याविलकामल्लपिणी भूत्वा विद्याधिदेवता संयतात्मानं वेदांगवेदार्थज्ञाह्मणं पतिकिं विद्याजगामिति मे पश्चक्षीं भूतो वा वाधिमिति। ग
यमारस्ततेद्वमां। तत्त्कस्तं वासक्तिमेव मिर्विविष्यामि। सुख निधानमित्यर्थः। यारक्कुत पञ्चत स्मानंन्ना मिष्ठुयला या न्ये जतेजमत्यां सूयका। पसा देवादृशा वः। अग्रजायन्न
नन्ना पा देहेव असना। प्रष्टान्नष्यतो विप्रकृत्वं म्नेत्रिय्याय किंचन कार्यं त्रिविः। एवं लद्दणाय मासाय्नुयाद्वं किंतथा नविष्यति वीर्यवति तया हं तवघ्यां सवेयमित्यर्थः।

निरुक्तवृत्तिरियं दुर्गाचार्यकृता षष्ठाध्यायसप्तमाध्या
योः स्वाशिडता

अङ्क ५०७३

मातन्यं वितथेनेयधुना शिष्योपदेशमाह। अहा हनन्ति। लिमर्त्र अपिहितानि कसंतो वर्णो विवरो। तिष्ठाधंतत्र येन ... ब्राह्मणा कथं ... अद्भः
के ... यो हि किं विदा ... ति सङ्खयति। अपं पुन ... किं वा ... सं ... किं त ... अतो ... मध्येत पिवरं मातरं च ...
... पत ... विना निश्राय। ... उत्पादकं अव

१११०

२२